

Олесь Бабій

ДВІ СЕСТРИ

ПОВІСТЬ ЗІ ЗАПИСОК СТАРШИНИ У.Г. А.

Чікаго
1971

diasporiana.org.ua

Олесь Бабій

ДВІ СЕСТРИ

ПОВІСТЬ ЗІ ЗАПИСОК СТАРШИНИ У.Г. А.

ЧИКАГО 1971

НАКЛАДОМ АВТОРА

ДРУКОВАНО У ЛІТОГРАФІЇ Й ДРУКАРНІ ВОЛ. БЕРНАЦЬКОГО

PRINTED BY WALTER OFFSET PRINTING
2231 W. CHICAGO AVE. CHICAGO, ILL. 60622

U. S. A.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Живемо в часах, коли не тільки життя кожного українського письменника могло би бути темою і сюжетом повісти, але і кожна повість могла би бути матеріалом для нового літературного твору. І повість " Дві сестри " має свою історію.

Коли ту повість я видав у році 1936 книжкою у Львові, я випадково стрінув Олену Телігу, і та поетка, моя добра знайома, попросила мене, щоби я подарував їй мою книжку на спомин. Я подарував Олені Телізі згадану книжку з дедикацією і з моєю світлиною. Коли Олена Теліга за часів німецької окупації України виїхала з Варшави до Києва, вона взяла зі собою повість " Дві сестри ". Коли большевицька армія окупувала Західну Україну, совітська цензура сконфіскувала мою згадану повість і спалила всі мої книжки, між ними повість " Дві сестри ".

Коли німецьке " гестапо " розстріляло Олену Телігу, український генерал Михайло Крат зайшов до помешкання Олени Теліги, щоби переглянути все, що залишилося у кімнаті української поетки після її розстрілу.

Між книжками Олени Теліги ген. Крат знайшов мою повість " Дві-сестри " і перевіз ту книжку до Мюнхену в Німеччині й передав ту книжку мені. Тому примірник тієї книжки, який урятував ген. Крат, був майже самотнім примірником, що остався.

Тепер ту повість " Дві сестри " я перевидаю другим накладом, складаючи тут щире подяку пану генералові М. Кратові за врятування мого твору, який я перевидаю також на знак пошани для пам'яті Олени Теліги та як згадку про ту поетку героїню.

Олесь Бабій

Був зимовий, морозний вечір, коли, як то кажуть, і собаку жаль із хати вигнати. Але доля вояків під час війни часом гірша, як доля собак, тому ми дістали наказ покинути теплі, вигідні квартири в місті Одесі і відмаршувати до поблизького містечка Баштанич. В наказі було сказано, що в околиці Баштанич появились банди, котрі непокоять населення, тому сотня під моїм командуванням має завдання взяти ті банди в полон, або знищити. В тім наказі була якась дивність і незвичайність, бо той наказ видав ад'ютант командира куреня Української Галицької Армії, яка перед кількома днями стала союзницею большевицької армії, а ті банди в Баштаничах, то були каральні відділи большевицької "чрезвычайки" вислані з Одеси для боротьби з українською "контрреволюцією"–.

Вир воєнних подій витворив таку заплутану ситуацію, що між галицьким військом і російськими большевиками вже кілька днів по підписанню союзу, між ними явилась пропасть, і Українська Галицька Армія, хоч і звалась "червоною" –, то в большевицькій державі ділала самовільно, часто проти волі большевиків, мов би будувала Українську республіку в советській республіці. Через ті противенства, я опинився на якомусь бездоріжжю, загубився в хаосі війни, не знав, де шукати дороги до служби моїй вітчизні, до боротьби за її волю.

Трудність і складність мого положення вносили в мою душу роздор, пригноблювали мене тому, що я проти моєї волі опинився під большевицьким прапором, і мав за обов'язок боронити його, хоч я ненавидів той прапор і комуністів, у яких я бачив небезпечних ворогів Української Держави. Мене пригноблювало, доводило до розпуки й розчаровувало все те, що діялось тоді на Україні, мене огірчувало передусім те, що й серед населення Одеси ми, галичани, часто не знаходили любови, зрозуміння та помочі, а навпаки, українці в Одесі часом не довіряли галичанам, ненавиділи їх, що примушувало мене призадумуватись над тим, чи я справді зрадник України, слуга Москви, чи заблуканий борець за волю Українського Народу.

Вже й по одержанню наказу відмаршувати до Баштанич я переконався, що деякі українці в Одесі вороже відносяться до галичан. Вимаршовуючи зі сотнею з міста, я хотів зорієнтуватися у тім, що діється в Україні та в інших краях. тому я вступив до одинокої в Одесі української книгарні, щоби купити газету. Про ту книгарню я знав що її керівником є вчитель Павло Потапенко, український патріот, котрий навіть за влади Денікіна, коли всі школи й товариства були замкнені московським урядом, зорганізував тайну українську гімназію, і в голоді та холоді виховував у тій школі молодь в українському дусі. Увійшовши до книгарні, я побачив за прилавком високу, круглолицю подібну до сільської молодички, дочку вчителя Потапенка, Оксану. Я поздоровив ту панну, купив газетку "Боротьба", потім я всміхнувся люблячно, зальотно до панни Оксани, сказав їй, що я знав її батька і хотів би познайомитись з нею. Представившись дочці вчителя Потапенка, я хотів подати їй руку, але панна Оксана нахмурилась, набундючилась, сховала руку у кишеню, глянула на мене згідливо, і гордо заявила: Зрадникам України руки не подаю! Ви Галичани зрадили батька Петлюру, пішли служити московським большевикам, тому я з вами і говорити не хочу "

Я пробував оправдати себе й Українську Галицьку Армію за її союз із большевиками, але Оксана і слухати не хотіла, дивилась на мене так сердито, мов би мала намір викинути мене за двері, тому я засоромлений, упокорений, вийшов із книгарні, пішов до касарні і почав готуватись зі сотнею до вимаршу. Давши своєму заступникові, хорунжому Петрові Паньчаківі наказ оголосити для сотні "збірку", я ходив нервово по подвір'ю, а в моїй душі щось бунтувалось, кричало: "То страшно, огидне, трагічне! Я йшов із Карпат аж над Чорне море, терпів голод, невігоди, труди, наражував своє життя на небезпеки, щоб визволити братів українців з московських кайдан, а в Одесі мене стрінула така ганьба, що українка, жінка назвала мене зрадником України і не хотіла подати мені руки тому, що галичани-союзники большевиків" –

Так думаючи, я ступив перед сатню вояків, дав наказ: "Ходом руш!" і маршував зі своїми вояками у напрямі Баштанич. До пізньої ночі ми йшли шляхом, то польовими доріжками. Щоби прогнати смуток і болюче невдоволення зі себе і зі ситуації, в яку попала Українська Галицька Армія, я почав розмову з найвеселішим вояком у сотні, Василем Залужним, родом із Гуцульщини. Той вояк був знаний з того, що у найтрудніших ситуаціях, у небезпеці в боях він не тратив гумору і вірив в перемогу української зброї, а коли над ним рвалися шрапнелі, він

спокійно сидів в окопах, їв хліб чи консерву, жартував або підспівував та оповідав старі, як світ вояцькі анекдоти. Я інстинктивно прагнув почувти від того весельчака, жартуна якоесь веселе слово, розвіяти мій смуток, пізнати з розмови з тим вояком, що думають він і його товариші по зброї про союз Української Галицької Армії з більшовиками, тому я спитав Залужного: "Ну, Василю, що ти думаєш про те, що ми союзники червоної армії, а йдемо бити якихсь червоноармійців?"

Простуджений і закатарений Залужний пчихнув так голосно, що аж гомін пішов лісом, утер засніженим рукавом велечезний, посинілий від холоду ніс, і, висуваючи бороду з поза ковніра зеленкуватого австрійського плаща, відповів: "Ми йдемо обороняти населення перед бандитами, а що між бандитами й більшовиками нема різниці, то ми будемо бити одних і других, з чого я дуже задоволений, бо вже змудилось сидіти в шпиталю, то в касарні, і з ніким не воювати."

"Не говори так погано про більшовиків, бо вони наші союзники, які допоможуть нам збудувати українську радянську республіку" говорив я жартами, щоби спонукати Залужного виявити свої думки. Василь чалапаючи в снігу, глянув на мене недовірливо, всміхнувся хитровато, і продовжував розмову: — "Пане Чотар! Як би я не знав вас ще з окопів над Ізонцо і над П'явою в Італії, де ви ще за Австрії говорили нам про Петлюру, Грушевського, лаяли більшовиків, то може тепер я повірив би, що ви вважаєте себе союзником більшевицької армії. Але я знаю вас вже кілька літ, тому я певний, що ви, що інше говорите, а що інше думаєте! Я вам не беру того за зле, бо ми всі тепер крутимо, брешемо, скриваємо свої думки, щоби якоесь перебути біду, не попасти в руки чекістів, та все ж я вам скажу щиро, що той наш союз із більшовиками, то хвилева приязнь пса з котом. Незабаром той пес і кіт будуть один другого кусати, один другому очі видряпувати, хвіст відкусувати. Наш союз із більшовиками, то щось таке, як шлюб убогого хлопця з багачкою дівчиною, якої той хлопець не любить, а вживився з нею лише тому, що вона багата, але бридка і жодний багач не хотів її посватати. Українська Галицька Армія тепер щойно по шлюбі з більшовиками, тому ніби кохається з ними, але згодом чоловік буде бити нелюбу жінку, а жінка буде на голові чоловіка горшки розбивати. Всіх вояків нашого куреня аж руки сверблять, так хочуть бити більшовиків, хоч на комуністичних мітингах ми, вислухавши промов комісарів, плещемо в долоні, кличемо; "Хай живе Лейба Троцький і Ленін!"

Хвилину ми йшли мовчки. Вітри втихли. Було чути тільки чалапання чобіт у снігах, часом брязнув, покритий наморозью багнет, що

стукнув об приклад австріяцького карабіна, то заскрипів ремінь торністри на раменах вояка. В останньому ряді, високий, худий, як тичка, десятник Данило Свищ, що хорував на легені, схилившись під тягаром кріса, риштунку, набоїв, покашлював і озвався сердито: " Шляк би то трафив ту війну і тих офіцерів, що нам наказали в таку паскудну погоду йти чортові в зуби ! Я перестуджений, голодний, хочу спати, ледве ноги волочу, а мушу бродити по коліна в снігах, двигати риштунок !.

Хорунжий Паньчак утер хусткою сніг із лица, глянув співчутливо, ласкаво на підстаршину Свища і сказав : " Не проклинай тих офіцерів, що дали нам наказ маршувати до Баштанич, бо той наказ видав ад'ютант курінного командира, Андрій Ягенчук, котрого ти дуже любиш і все хвалиш його, що він добрий та розумний поручник "—.

Вояки моєї сотні, вийшовши з Одеси, увільнившись з — під опіки большевицької команди, оживились, розбалакались, дали волю серцям і язикам, лаяли і проклинали комуністів, оповідали вісті, поголоски про повстанських отаманів, Тютюнника, Шепеля, Янгола. Я слухав і мовчав. Ворожість більшости вояків моєї сотні проти комуністів упевнила мене, що Українська Галицька Армія заключила союз із большевиками не з любови до большевиків, а була до того союзу примушена лише тому, що галицьке військо вже не мало зброї, амуніції, і тому, що в галицьких бригадах кожний другий чи третій вояк був хорий на тифус. Я пригадував собі всіх тих вояків галичан, що конали від тифусу на обозних возах, у снігах, у лісах, в болоті в окопах, на шляхах під час відвороту, то в селянських стодолах і лічницях. Я пригадував собі сорок тисяч могил героїв Української Галицької Армії, могили, що вирости й вирости далі на всіх полях України, і, наче бачучи очима душі ті могили, згадуючи всі жажіття трагедії українських військ у Чотирокутнику Смерти, я думав : " Колись історія України оправдає Українську Галицьку Армію і признає, що та Армія, своїм союзом із большевиками не сплямала свого прапору, не зрадила України, бо під московський прапор загнала галицьку армію не зла воля, жадоби користи чи вигоди й московської ласки, але загнала її пошесть тифусу ".

Коли я так думав, десятник Свищ несподівано спитав мене :— Пане чотар ! Порадьте мені, кого маю слухати. Вже кілька літ я борюся за волю України, і ношу на шапці -мазепинці цей тризуб. Тепер комісар Федюк говорить на мітингах, що ми вже червоноармійці, а не петлюрівські гайдамаки, тому мусимо скинути зі шапок тризуби і причепити на шапки комуністичні зірки. Вчора Федюк здер силою зі шапки поручника Ягенчука тризуб, причепив на шапці того старшини комуністичний—

герб і верещав, що ад'ютант командира куреня червоної галицької армії не сміє носити на шапці тризуба ".

Я відповів рішуче, голосно, так, щоби всі вояки почули: – " Не скидайте зі шапок тризубів, доки я не скину ! " – Свищ пробурмотів: – " Ми скоріше скинемо голову з плечей Лейби Троцького, аніж тризуби з наших шапок ! Гей, гей, що діється в нашій нещасній галицькій армії ! Одні старшини і вояки готові душу віддати за большевицьку владу, а другі готові боротись і згинуть за Петлюру. Кому вірити і кого слухати ? Чи може маємо вірити Ягенчукові, котрий потішає нас, говорить, що незабаром будемо бити большевиків, чи маємо вірити Кирилові Федюкові, який каже, що большевики будують українську республіку, тому ми повинні любити большевиків і служити їм. Яка ж то українська радянська республіка, коли в ній панують самі жиди і москалі, а українці гинуть у тюрмах ? А чи то правда, що українські війська під командою генерала Омеляновича – Павленка в наскоку здобули міста Балку, Вапнярку і вистріляли большевицьку залогу ? З лічниці в Бірзулі приїхав учора вістун Желез, той, що минулого року першого листопада у Львові вивісив на вежі ратуша синьо – жовтий прапор. Желез оповідав чуда про генерала Павленка, про його Зимовий Похід, про те, як українські козаки з полків генерала Павленка здобувають московські магазини зброї, амуніцію. Желез каже, що такого походу ще в світі небувало ! Подумайте ! Від осені досі військо генерала Павленка пробилося у большевицьким запіллю від Любара і Старокостянтинова аж до Балти і Вапнярки ! –

Я мовчав. Я знав, що вісті, які поширює Желез – правдиві. Я знав що, почувши ті вісті, щоночі кілька галичан старшин і вояків утікають потайки з касарень, кватир і з лічниць большевицької армії і до повстанських загонів, але говорити про те явно – було небезпечно, бо навіть у моїй сотні було кілька збольшевичених вояків, які могли повідомити комісара Федюка про те, що я говорив. Десятник Свищ зрозумів мою мовчанку, і поглядаючи на кількох збольшевичених товаришів, сам замовк. Ми маршували лісовою доріжкою, над котрою дуби і буки схилили під вагою снігу своє гілля, а за хвилину я почув, що два вояки голосно сварились між собою та лаяли один другого образливими словами, але якимось так, нібито злісно і сердито, погрозливо і нібито жартома, з нудьги, щоби сваркою забавити себе та друзів і посміятись. Я глянув на розсварених вояків, і пізнав, що то сваряться два колишні сердечні приятелі, родом з одного села коло Галича.

– Стрілець Саяк, чому ти так сваришся з Миколою Петруком ? –

—спитав я. Низький, присадкуватий вояк Лука Саяк поправив кріс на рамени, здвигнув плечима, глянув на мене трохи збентежено і наче оправдуючись, відповів:—Пане чотар! Я трохи посварився з Миколою, бо він комуніст, намовляє мене, щоби я став комуністом, і лає Петлюру і Петрушевича.—

Я любив Петрука, як доброго, хороброго, здисциплінованого і слухняного вояка, але, вдаючи сердитого й суворого, я спитав різко:— "Петрук! Ти комуніст? То ти наш ворог і ворог української армії!"—

Петрук звернув до мене лице, на якому було видно шраму від поранення польською кулею під час боїв на вулицях Львова, і, вагаючись, відповів:— Ні! Я не ворог української армії, я знаю, що ви й українське військо бажаєте здобути для українського народу волю, але думаю, що большевики все ж ближчі для нас і менше ворожі й небезпечні, як поляки й царська Росія, яку хочуть відбудувати Денікін і такі наші москвофіли, як Марко Камінський, Поляки прогнали нас із рідної землі, щоби ми тут гинули від куль і тифусу, поляки інтернували в таборах, або примусили втікати на Чехію тисячі українців. Петлюра запродав нас і заманив за Збруч пропагандою, що через Київ шлях до Львова, а потім, не давши нам зброї ані амуніції, ні ліків проти тифусу, ні помочі ніякої держави, утік до Варшави, і п'є з Пільсудським вино та продає Україну польській шляхті. Большевики теж не без гріхів, але вони все ж дали селянам поміщицьку землю, хоч напівсамостійну українську радянську республіку, а за влади Денікіна офіцерня арештувала й біла шомполами українців лише за те, що ті говорили по—українськи, а не по—московськи. Денікінська армія, то була банда паничів—синів дідичів, генералів, панів, банда, яка нічого не робила, тільки пиячила, катувала селян за те, що вони забрали поміщицьку землю, а коли селяни, доведені до розпуки, вчинили повстання проти влади Денікіна, то денікінські офіцери вміли тільки грабувати, красти, танцювати на баях і втікати перед повстанцями без бою. Через те я все ж більше люблю большевиків, як денікінців і поляків. Крім того мені обридла війна, п'ятилітня блуканина від Тиролю аж до Одеси, голод, військові труди, небезпеки, тому, коли комісар Федюк говорить нам, що большевицька армія і наше галицьке військо підуть походом на Львів, то я з радості шалію, і я готов цілувати кожного большевика. Через те Саяк та інші вояки кажуть, що я комуніст.—

Смуток оповив мою душу так, як мряки оповили ліс, через котрий ми проходили. Ще недавно галицьку армію оживляла, об'єднувала одна віра, мета, ідея, спільна доля і взаємна любов усіх старшин та вояків,

а тепер та любов, єдність, згода губляться слабнуть, умирають. Галицька Армія, відорвавшись від галицької землі, заблукала на манівцях у вирах, бурях і хаосі революції, і може згинuti без сліду, або стати знаряддям у руках ворожих сил, наємним військом "ляндскнехтів", що служать тому, хто найме їх, і наша славетна армія може загинuti або сплямити свій прапор, який несла гордо з Карпат над Чорне море. От, уже появляються такі вояки, як Петрук, що недавно переховував у соломі в обозному возі синьо – жовтий прапор, щоби Федюк не знищив його, а тепер Петрук щораз більше віддалюється душевно від мене, від Паньчака, від інших прихильників Української Народної Республіки, а наближується до комуністів Федюка. Петрук розумний, чесний вояк, любив колись Петрушевича, Вітовського до безтями, минулого року був гордий з того, що бачив Петрушевича й Петлюру, коли вони їхали автомобілем на поле бою додавати воякам завзяття і відваги в битвах із большевиками. Тепер Петрук, пізнавши анархію і отаманщину на Україні, розчарувався до Уряду Української Народної Республіки, говорить про Петлюру і його отаманів з погордою, зі запалом читає комуністичну пропаганду літературу, яку дає йому Федюк. Як я, командир сотні, повинен поступати супроти Петрука та інших збольшевичених вояків? Чи я повинен їх, як паршиві вівці, вбити, щоб не запаршивили інших, здорових овець? Ні, я не міг би вбити такого доброго, чесного вояка, як Петрук, що за Україну пролив свою кров, і ще має на лиці шраму від рани! –

Я маршував з моєю сотнею далі в п'ятмі, серед снігів і завірюхи, Двічі ми заблукали, вийшли на поле, мусіли вертатися лісами до місця, з якого ми завертали вправо, потім я зі сотнею їшов попри яр навмання і ми опинились коло високої козацької могили, і мені здавалось, що наша блуканина по всіх шляхах України ніколи не скінчиться, що ми мусимо загинути. Я знав, що Українська Галицька Армія, здесятована тифусом і боями, була щодня менша і слабша. Головна її команда та головні її відділи були далеко на заході, а ми горстка вояків одної сотні ще за часів нашого союзу із Денікіном через необдуманий наказ командира бригади, опинилась аж в Одесі, як частина залоги міста, і тепер ми відтяти від головних баз українського галицького війська, почувалися ще більше загрожені, як на полі бою. Кожної хвилини большевики могли зі союзників змінитись у ворогів, розброїти нас або й постріляти. На північ від Одеси, в околицях Катеринослава на галичан часто нападали банди "батька – Махна, у лісах крилися безчисленні повстанські загони, про яких ніхто не знав, хто вони, за що борються, чи вони

наші прихильники чи вороги. Серед населення часто в одній родині, батько щодня молився, благав Бога, щоб у Росії, на Україні знову запанував цар, один син того батька служив у большевицькій армії, другий син був козаком у армії Петлюри, а третій син гуляв у бандах Махна, бив панів, жидів, усіх і вся. Ціла Україна стала полем бою, на якому панувала боротьба всіх проти всіх; у кожній волості царствував інший отаман – самозванець, що в царстві революційного беззаконня вбивав кого хотів, милував кого хотів, ігнорував навіть Петлюру, уважаючи його тільки за одного з отаманів. Ось тому, маршуючи до Баштанич, ми йшли в невідоме, неначе в темряву, й не знали, чи стрінемо ворогів чи прихильників, і що нас чекає. Ішли ми нерадо, без охоти до боротьби, все ж ми воліклись далі, часто застрягаючи в снігових насипах, кучугурах; потім я зі сотнею вийшов на гору, оброслу деревами, кущами, серед котрих були окопи, в яких недавно денікінці боролись проти большевиків. У тих напіврозвалених окопах ще було видно поржавілі московські, довгі й вузькі багнети, поломані "вінтовки" і останки зеленкуватого – сірих шинель.

Коли ми минули окопи, метелиця й хуртовина так зміцніли, що не давали нам дихнути, вітер звалював нас із ніг, сніги засланяли нам очі, обліплювали лиця, тому ми рішили спинитися в лісничівці та в хатах коло лісу, відпочити і перечекаати бурю. Нагло посеред лісів залунали стріли, неначе недалеко в п'ятьмі серед хуртовини й завірюхи почався бій. Відгомін битви котився серед гушавин, зливався з шумом дерев і вітрів, часами було чути іржання коней, гуркіт гарматних кол та обозних возів, що котились по замерзлій дорозі. По якомусь часі на шляху під лісом з п'ятьми виринув невеличкий відділ кінноти, за яким повільно бродили снігами, похилені з втоми, піхотинці, що малими гуртками, то "гусаком" йшли безвільно, помалу, без маршевого такту і без ладу. За піхотинцями котилось кілька гармат малого калібру. Їх тягнули невеличкі, виголоднілі, худі селянські коні, за гарматами посувалось кілька возів і саней обозу. Здалека я не міг пізнати, що то за військо, наше, чи вороже, тому я хотів заалярмувати свою сотню, утворити розстрільню, дати воякам наказ ладувати кріси, готовитись до битви, але, коли невідомий військовий відділ підійшов ближче, я почув, що один із кіннотчиків крикнув голосно в гуцульському діалекті: – Мой, хлопці, позір! Уважайте, бо за лісничівок сховалоси якась військо!". –

Я станув коло воріт лісничівки і виразно бачив на дорозі вояків австрійських, темно-сірих то зеленкуватих одностроях, і з австрій –

ськими крісами на раменах. Між кіннотчиками, що їхали на сивих, гарних конях я розпізнав двох підстаршин у коротких мадярських, вуланських кожухах і червоних штанах.

Вояки того відділу, що виходив з лісу, не були подібні до жадних вояків, яких я бачив упродовж п'ятьох літ війни. У вигляді тих вояків, що наближалися до лісничівки, було щось таке жахливе, понуре, сумне, прямо несамовите, неначе то не йшло військо, яке я бачив на яву, але з лісу вийшли привиди, примари чи мерці, воскресли чудом із могил в зимну, темну ніч мандрували на Йосафатову долину на страшний суд. Широкі австрійські плащі тих вояків, покриті снігом, мокрі звисали на вершниках так, наче би діти чи виростки одягнули плащі дорослих людей. У кількох кіннотчиків плащі й шапки були продіравлені кулями, у інших вояків на головах було видно шапки мазепинки, на яких сніг заклав герби, тризуби. Деякі кіннотчики, знеселені до краю, хитались, перехилювались на конях, куняли, дрімали, і здавалося, що ті воїни, не маючи сил держатись у сідлах, держати поводи в руках, звалюються на землю. Кілька кіннотчиків їхало на конях без сідел, без острогів. Всі вояки того відділу були покриті снігом, інеєм, очі тих їздців та піхотинців осліплювала метелиця, що часом цілком засланяла невідому піхоту, і було видне тільки темні невиразні постаті кіннотчиків, що виринали зі сніговії, то майже зникали, зливались із тіннями дерев і з валами снігів, несених вітром. Потім з – поза хмар снігу я побачив гармати, обозні вози. Коні, що тягнули ті вози, воліклись останком сил, спотикались у снігах, зупинялись, щоби відітхнути, а деякі з них падали, уставали під крик вояків і воліклись далі, опустивши голови, закривши очі, биті вітром і снігами. Один кінь, не маючи сил тягнути важкі сани з амуніцією і зі скорострілами, застряг у снігу по живіт, упав, конав на дорозі. Здыхаючи, він іржав сумно, жалісно, і вишкіривши зуби, дивився у слід за конятами, на яких їхали кіннотчики. Інші коні, що тягнули гармати й вози, побачивши коняку, що здихала на дорозі, минали її, пирхали, зі страху ставали дуба, і скоро віддалялись. Якийсь підстаршина з карабіном на плечах, зняв із коняки, що здихала, піврану, пов'язану мотуззям упряж, запряг до саней іншого здорового коня, та повіз амуніцію і скоростріли далі, лишаючи самотню, знесилену шкапу конати серед піль і лісів. За хвилину на змучених, худорібних конях надїхали кількох кіннотчиків, що не мали ні сідел, ні стремен, а деякі з тих вояків не мали й чобіт, і їхні ноги були обвиті лише шматами, лахами зі старих австрійських кабатів і коців. Деякі піхотинці, що йшли за кіннотою, були одягнені в полатані, подерті

однострої, і декотрі із тих вояків мали кріси, а декотрі маршували тільки з багнетами при боці.

За піхотою посувалася обозна валка. Заскрипіло колісся селянських, драбинчастих возів, за котрими звільна посувалися сани, вкриті соломою, сіном і снігами. На возах і на санях лежали хорі на тифус вояки, накриті тільки старими австрійськими плащами і цельтами з наметів. На одному возі лежали мертві чи півмертві два вояки, заостенілі від морозу. На їх посинілі лица падав сніг, яким грався вітер. Вмираючий вояк, у передсмертній агонії кидався на москрій соломі, дрижав із холоду й горячки, стогнав, то кашляв голосно переразливо. Коли на хвилину вітри розвіяли сніги, й понесли їх полями над балку і над яри, я побачив молоденького, безвусого старшину, що з лица був подібний до учня вищих клас гімназії. Той старшина зіскочив з гарного сивого коня, підійшов до саней, скинув свій плащ і накрив ним умираючого товариша по зброї, а сам у полинялім австрійським кабаті, без плаща, сів на коня і їхав далі крізь бурю і сніг. На одних санях якийсь підстаршина, що по тифусі вже видужав, ділився з хорим товаришем куском чорного, сухого хліба і подавав йому бляшану фляшку з чаем. Коли обоз минав лісничівку, якийсь, вже не молодий, з сивим волоссям на висках старшина, спинив свого каштановатого коня, і, вдивляючись у мое обличчя, мов хотів пізнати, чи я ворог чи приятель, спитав:—"Ви з третьої бригади? Пізнаєте мене? Я познайомився з вами під час переходу через ріку Збруч, коли над нами перехрещувались польські та московські кулі!— Я глянув на сивавого старшину і відповів:—"Пізнаю вас, Ви сотник Йосиф Станислав? Хто б вас не знав? Вас знає ціла наша армія. Це ж ви під час Чортківської офензиви під Бережанами розбили й полонили польську дивізію армії генерала Галлера!"—

Сотник Станислав оглядав мою сотню, нахмурився, і остерігав мене:—"Будьте обережні, бо в цих лісах криються большевицькі банди і недобитки армії Денікіна. Ох, ми були попали в засідку! Щось такого мені не траплялось упродовж цілої війни, Большевики і денікінці, здається, довідались, що мій курінь утік з большевицької касарні і перекрадається лісами до повстанських загонів генерала Павленка, тому на мій курінь напали з одної сторони большевицькі банди, а з другої сторони денікінці. В моїм курені кожний другий вояк хорий, або щойно хорував на тифус і ледве ходить. Все ж таки, коли вороги заатакували нас, то й хорі вояки і виздоровці та поранені стрільці мого куреня вхопили за кріси, стріляли з возів, зі саней, або лягали в рови

при дорозі, в кучугури снігу, за липи й тополі, коло доріжки, і проганяли москалів. Мої дві сотні гнались за денікінцями, дві сотні відбивали большевицьку атаку, ми гнались за ворогами, забрали в них добичу, ось ці дві гармати і скоростріли та віз амуніції. —

Я оглядав денікінські гармати французького виробу, і спитав сотника Станимира: — А де ваш брат? Я пригадую собі, що ви мали брата Михайла, котрий під час листопадового перевороту сам зорганізував курінь війська, разом із письменником Миколою Федюшкою — Евшаном обороняв Перемишль, і, вперше по століттях панування чужинців у Галичині, уставив українську військову сторожу над західним кордоном України — над Сяном. —

Сотник Йосиф Станимир махнув рукою, скривив огірчено губи і пробурмотів: —

— Мій брат помер від тифусу. —

— Куди ж ви маршуете?, питає я. — Їду зі своїм куренем над річку Бог, а там десь у лісах прилучимось до повстанців генерала Павленка, або отамана Юрка Тютюняка, і разом із ними битимемо москалів! —

Сотник Станимир Йосиф, притиснув коня острогами, дігнав свій курінь, та, їдучи попереду нього, видавав йому накази.

Я дивився за курінем, і бачив, як на лісовій доріжці повільно віддалялись кіннотчики, як за ними бродили снігами піхотинці, бойки, гущули, лемки, і за піхотою котились гармати і обозні вози. Курінь тих військовиків ішов крізь бурю і сніг, мандрував у заметіль і хуртовину, у темряві зимової ночі, маршував кудись навмання шукати дороги до вільної України. Ті безіменні герої куреня сотника Станимира, гнані тугою за Українською Армією, за синьо — жовтим прапором, ведені самим інстинктом, ішли на захід шукати Армії Української Народньої Республіки, так, як птиці летять у вирій шукати тепла, сонця, свого гнізда, хоч у дорозі, в льоті багато тих птиць гине. Окружені з усіх сторін ворогами, поляками, денікінцями, большевиками, утомлені й виснажені довголітньою війною, голодом, холодом, трудами, пошестями, забуті Богом і людьми, не маючи в цілому світі ані одного союзника, ні помочі від держав що торгували кров'ю і землями бездержавних народів, у таких умовах і часах найкращі сини галицької країни з останніми набоями, з поржавілими крісами на мотузках із пощербленими багнетами та шаблями ішли туди, куди кликали їх зов крові, обов'язок, прагнення геройських чинів боротьби за волю свого народу. Загнані пошестями і лукавством скритих ворогів під московські прапори, їдучи за голосом українських сердець і з покликом братів

Наддніпрянців, галицькі вояки під командою сотника Станимира покидали ряди большевицької армії і верталися під український, скривавлений, пошарпаний кулями прапор.

Повіяли сильніші вітри, дужчала хуртеча, фурделиця, і сніги й темрява заслонили сотника Станимира та його курінь, що пішов через ліси в невідоме майбутнє.

Я вирушив зі сотнею в дальшу дорогу. Ми маршували цілий день, і не бачили нічого, тільки рівні поля, ліси, балки, не чули нічого крім шуму вітрів, а часом чули крякання сполошеного гайвороння, що злітало з лісових дерев, кружляло над нами, сподіваючись добичі. Аж увечорі серед темряви заблищали світла, і крізь мряки та сніги ми побачили млин із вітраком, що глухо гудів і маяв крилами над річкою; згодом перед нами виринули з пільми хата, стодоли, обороги, криниці з журавлями і сади, що дримали в снігових пеленах. Втомлені вояки закричали з радості: — Нарешті ми дійшли до якогось села! Спочинемо! —

В селі було тихо, як у храмі, тільки часом загавкали збуджені собаки. Ми доходили до маленької деревляної церкви, що стояла на горбі коло майдану, серед високих лип, які майже заслоняли її галуззям. Коло деревляної дзвіниці я побачив темну постать селянина в чорній величезній шапці, в довгій жупані, подібній до козацької киреї. Селянин стояв із грубезним дрючком у руках, розглядався, наслухував, а побачивши нас, злякався, віддалявся, щоб скритися за браму.

— Дядьку, не втікайте, ми свої! — крикнув я.

Селянин сховав дрючок за себе, і дивлячись недовіркою на мою сотню, спитав: — А котрі "свої"? Тепер щодня приходять до села якась війська, якась банда, і кажуть до селян "— ми свої! Ми боремось за вашу волю, тому дайте нам нічліг, нагодуйте нас!" Ну і всякі війська так визволяють нас, що в селі вже нема ані одної телички, ні безроги, ні діжки збіжжя. Ну, хто ви? — Ми галицькі українці — крикнув хорунжий Паньчак, поплескав селянина по плечах і почастував його цигаркою.

— Селянин підійшов на місток, оглядав мене і вояків, а я спитав його: — Дядьку, що ви робите тут у ночі? — Дядько, станувши від вітру за браму дзвіниці, пробував безуспішно зачеркати сірник і закурити цигарку, і коли то йому не вдалося, заговорив: — Я дому Божого стежу! Вже два роки тут шляється і непокоїть село всяка наволоч, нападають різні банди, тому село вибрало мене за церковного сторожа, і я пильную церкви, щоби комуністи й бандити не ограбили й не спали -

ли храму Божого, Восени комуністична банда хотіла спалити цю церкву, але я вдарив у дзвони на дзвіниці, всі люди з села збіглися з дрючками, вилами, косами, сокирами, та прогнали напасників, Кількох комуністів ми зловили, в ясну, місячну ніч випроводили за село, казали викопати собі могилу, помолитись і ми повбивали тих большевиків! –

Хорунжий Паньчак спитав сторожа: – А де тут можна заквартирувати сотню війська?

Селянин відповів: – В селі ви не можете квартирувати, бо майже в кожній хаті хтось зі селян хорує на тифус; і ви можете заразитись. Школа, корчма і двір спалені ще тоді, як отаман Григоріїв тут воював з греками і з французами, та топив їх у Чорному морі, Але он там за селом на горі є монастир, в яким учора большевики вчинили грабж, знасилували монахиню, тому в тому монастирі черниці радо дадуть квартиру для вас. Ми тутешні селяни, дуже любимо галичан, і я радо поведу вас до монастиря, бо так темно й дороги так засипані снігами, що ви можете заблудити. –

Селянин, чалапаючи "валенками" ішов перед сотнею, показуючи нам дорогу, і, по короткому марші, ми вийшли на гору. Перед нами в темряві виринули синяві смуги лісу, що межували з берегами Чорного моря, а коло того лісу ми доглянули обриси високих мурів монастиря, Дивно й таємничо виглядав той монастир, оточений високими старезними валами, що нагадували середньовічну фортецю. Над тими валами височіли вежі й башти, між котрими я побачив браму й стіни, надщерблені кулями й зубом часу, а на одному крилі цілком завалені.

Селянин попрощався з нами і вернувся до села. Я застукав у браму і крикнув: – Відчиніть! –

З-поза брами якась жінка спитала: – Хто там? –

– Військо! – крикнув Паньчак.

Жіночий голос запитав: – Знову військо? Чи ви Бога не боїтесь, сорому не маєте, що нападаєте на монастир? У нас уже нема що грабити, бо вчора якась банда все пограбила і ми самі голодуємо! –

Я крикнув: – Але ж ми не йдемо грабувати! Ми хочемо тільки заночувати в монастирі! Ми вояки Української Галицької Армії! –

У маленькому віконці в брамі відсунулась бляшана засувка, крізь отвір блимнуло світло і жіночі застрашені очі дивились несміливо на мене й на мою сотню. Потім жінка за брамою дрижачим голосом по російськи спитала: – Ви галичане? Ну, харашо! Ми впустимо вас до монастиря, бо знаємо, що галичани не грабують і нікого не вбивають! –

У замку заскрипів ключ, брама відчинилась, і за порогом явилася старенька, худенька, згорблена монахиня в довгім чорнім убранню, з ліхтаркою в руках.

В темряві заблимає ще одна ліхтарка, і на ганку появилось кілька монахинь, які зі страхом і зацікавленням оглядали мене й вояків. Одна з тих монахинь хрестилась, молилась, билася в груди, мов би сподівалась, що зараз вона згине від вояцьких куль чи від удару мого багнета. Я увійшов зі сотнею на подвір'я монастиря. Старенька, згорблена монахиня давала вказівки:—

— " Прошу заночувати в келіях правого крила цього будинку, де були приміщення для богомольців і для тих осіб, що приходять до монастиря на відпуст, для покути чи по лікарства й лічнице зілля. Ось вам ключі від цих келій! Добраніч! " —

Старенька монахиня відійшла до лівого крила будинку за церкву, що стояла серед монастирських будівель. Я спинився коло високої, кам'яної статуї Чудотворної Божої Матері, і в світлі місяця, що виринув з—поза хмар, я виразно бачив ту монахиню, що стояла на ганку, молилась і хрестилась зі страху. То була висока, струнка жінка в середньому віці, котра відрізнялась від інших монахинь якоюсь достоїнністю, чимсь невловимим, привабним, що приковувало мою увагу. Лиця тієї монахині були трохи прив'язі, як у підстаркуватих жінок, але й на тих лицах і в глибоких, сумних, задумливих очах тієї монахині збереглися сліди колишньої краси. Та монахиня, відходячи зі своїми сестрами во Христі з ганку на коридор, спинилась, осталася хвилину позаду інших черниць, оглянувшись, дивилась на мене дивним, допитливим поглядом, у якому був якийсь вияв удоволення, що я зі сотнею квартирую в монастирі. Я підійшов до сходів правого крила монастирського будинку, видав сотні накази щодо нічлігу, розпорядив котра чота під командуванням десятника Свища має уставляти коло брами варту, котрій підстаршина має нічний дижур. Коли три чоти уставляли на подвір'ю кізи в кізлі, а четверта чота входила до келії, котру ми змінили у вартівню, монахиня з сумними, глибокими очима вернулась з коридору, увійшла до келії, в котрій я мав ночувати, і виносила з неї якесь білля, валізку, мов опорожняла для мене кімнату.

Особа монахині зацікавила мене, манила, тому, щоби що—небудь говорити з нею, я спитав її де дістати дров, щоб ogrіти квартиру, де можна купити молоко, яйця. Монахиня поклала валізку на сходи, відповідала мені на всі питання радо, докладно, мов бажала продовжити розмову. Вона спитала, як довго я останусь зі сотнею в Баштаничах і що

робитиму. Серед монастирських мурів, освітлених лише одною ліхтаркою, в нічній тишині голос черниці звучав мило, привабливо, в тім голосі було щось ніжне, сумне і жіночо лагідне, добре. Коли я жартував, то монахиня розсміялась голосно, і той сміх залунав якось так, що в монастирі стало ясніше, веселіше. Але в тій хвилині з коридору продеренчав пискливий заклик старенької монахині: — Сестро Татяно! Ми ждемо на тебе! Пора йти спати! —

Монахиня, що розмовляла зі мною, подивилась на стареньку черницю невдоволено, згірдливо, і, відходячи за двері, глянула на мене ласкавим поглядом, усміхнулась привітно і шепнула: — Добраніч! — Спіть солодко і хай вам присниться якась гарна жінка —

Я увійшов до келії, роздягнувся, і з насолодою поклався на ліжко спати, але, хоч я був утомлений, я не міг заснути. Позіхаючи, я курив папіроску за папіроскою, і, бачучи над собою склепіння монастирської келії, я згадував усі мої нічліги під час війни:

— Гей, гей! Упродовж п'ятьох літ воювання ночував я в окопах, у яких смерділи трупи вбитих вояків, у лісах, на скелях гір, у каверні над Ізонцо, у винограднім городі та під фіговими деревами над П'явою, на березі Адріятицького моря, у напівспаленім дворі, на дахах і на сходах військових поїздів. Під час відвороту за Збруч у містечку Борщеві всі доми, стодоли, стайні були зайняті військом, навіть у садах стояли обози, тому в теплу, місячну, літню ніч я ночував на цвинтарі, поклавши голову на гріб якогось міщанина.

Підчас воєнних походів ночував я не в одному місці, але в монастирі, і то в жіночім, ночую перший раз. Яке страшне, трудне, але й гарне та різноманітне життя вояка на війні! —

Потім я згадав черницю, яку старенька монахиня назвала Татяною, і я роздумував: — Хто вона, та монахиня Татяна? Що завело ту гарну, не стару ще жінку за монастирські мурі? Я мушу поговорити з нею щиро, сердечно, пізнати її життя — минувшину! —

Монастирське життя має в собі якийсь чар небуденности, і монахиня, з якою я розмовляв, здавалась мені загадковою, незвичайною жінкою, що вабила мене, як вабить людину все незнане.

Я заснув аж над ранком. Пробудившись, я встав, одягнувся, вийшов на подвіря, поснідав разом з вояками, а потім я помандрував із трьома чотами до містечка, щоб виконати обов'язок, наложений на мене командою куреня. Ні в Баштаничах, ні в сусідніх селах ми не стрічали ніяких банд. З містечка я пішов зі сотнею до одного села, і там я і підстаршини намовляли сільських парубчаків, щоби вони зголошу-

вались до Української Армії, боролись за вільну Україну, але парубки, зневірені та знеохочені до всіх урядів, партій, та армій, відповідали недовірливо: – Ну, хай вже раз у Росії усталиться якась влада, тоді ми підемо до війська боронити державу. Покищо не знаємо кого слухати, кому вірити, за кого воювати. Пішли наші деякі селяни воювати за царя і отечество, то за те під час революції соціялісти їх били, катували, а офіцерам вирізували погони разом із тілом. Пішли деякі наші хлопці служити гетьманові Скоропадському, то за те їх "Петлюрівці" під Мотовилівкою повбивали. Кількох наших селян зголосились до армії Петлюри, то за те і большевики і банди Махна хати тих селян спалили, їх родини повісили. Ну, і ми вже нікому не віримо, всього боїмось, і хочемо проголосити нашу волость самостійною республікою, а псаломщика вибрати президентом. –

Порозмовлявши з селянами, які частували мене самогонкою, хлібом і салом, я вернувся зі стежею до монастиря. Вояки з чоти, котра цілий день оставала в монастирських будинках, вихваляли доброту, щедрість, гостинність монахинь. Черниці із вдоволенням оповідали, що вояки з чоти хорунжого Паньчака помагали монахиням витягнути від ро, що було зірвалося зі журавля, і потонуло в криниці. Потім ті вояки нарубали для монастирської кухні дров, замели сніг зі стежки на подвір'ю, а вояк Саяк виліз на дзвіницю, дзвонив у дзвони. Усі вояки вартової чоти пішли до церкви помолитись, тільки Петрук не ходив до церкви, і говорив, що він не побожний.

Того дня я мав нагоду бачити всі монахині, що жили в тому монастирі. То були або старі, сивоволосі і зморщені бабусі, або то були молоді бридкі неінтелігентні дівчата, з якими говорити було скучно й не цікаво. Між усіма Татяна була найгарніша і найінтелігентніша, всі інші монахині відчували в ній якусь вищість над ними, тому відносились до неї з пошаною, або з укритою заздрістю. Я помітив, що Татяна почувалась між монахинями відчужена, осамітнена, нещаслива. Під вечір, коли я припилював, щоби вояки дбайливо вичистили кріси, Татяна знову стрінулася зі мною. Вона верталася в товаристві двох сестер во Христі з монастирської церкви до келії. Дві монахині ішли поважно, на їх лицах було видно вираз молитовного настрою, покори перед Богом, набожності, збудженої сповіддю і молитвами. Татяна верталася з церкви якась знуджена, втомлена, зацікавлена тільки мною і вояками, що, оточивши кухню на подвір'ю, чекали з їдунками в руках на каву, балакали, реготались, і оповідали старі вояцькі грубі анекдоти. Я засалютував монахиням, дві черниці поздоровили мене,

опустили соромливо очі, і відійшли до келії, Татяна також пішла за ними, але за хвилину вийшла з великим дзбанком, подала його десятникові Свищеві, та сказала: — Ви вояки п'єте чорну каву. Я принесла вам трохи молока! —

Вояки подякували Татяні і вечеряли. Татяна, взявши дзбанок від Свища, чомусь не відходила, тільки станула коло вартівні, дивилась на мене великими, синіми, сумними очима, а потім озвалась: — Чи вільно мені спитати, з котрих сторін Галичини ви родом? Мій брат, офіцер царської армії, згинув в Галичині коло міста Болехова. Чи могли б ви розказати мені, яке це місто Болехів, яка природа в тих околицях, де похоронений мій брат. Як війна скінчиться, то я поїду до Болехова, відшукаю могилу мого брата, і перевезу його тіло сюди. —

Я оповів монахині, де лежить місто Болехів, яка природа коло нього, і сказав, що, коли російська армія відступала з Карпат, то по боях між росіянами і німцями я оглядав у тих околицях численні могили російських солдатів, читав написи на хрестах, бачив на тих могилах офіцерські й солдатські шапки, отже може я тоді оглядав і могилу брата Татяни. Монахиня зітхнула, в її очах заблестіли сльози, лице її посумніло, і в тім смутку, в задумі Татяна була така одуховлена, мила, що я вперше подумав:

"То була колись дуже гарна жінка! —

Нагло на ганку явилася старенька монахиня, і, голосом скрипучим, як скрипіт заліза потягненого по шибі, запитала:

— Сестро Татяно! Ти знову забарилась! Пора йти на спільну молитву! — Татяна всміхнулась, і глянула на мене тужливо, жалісливо і, відходячи, промовила: — На жаль, мушу попрощати вас! Мій старий горбатий янгол хоронитель, сестра Зиновія, кличе мене! —

По якомусь часі, йдучи коридором, я почув, як у відчиненій келії Зиновія лаяла Татяну, докоряла їй і наказувала, щоб вона не розмовляла зі старшинами і вояками, а Татяна, оправдуючись, переконувала Зиновію, що, як у монастирі кватирують вояки, то з християнської любови ближнього і з обов'язку гостинности, треба поговорити зі старшинами й вояками, та заопікуватись ними.

Йдучи з Паньчаком із коридору до вартівні, я нагло почув із — поза брами якісь оклики, гамір, голосну розмову і російську лайку на адресу чиеїсь матері. Я підійшов до брами, і, глянув через віконце, побачив кількох горлорізів, одягнених у подерті російські однострої. Ті горлорізи мали в руках, то на раменах кріси, між тими невідомими осібняками звертав на себе увагу високий, товстелезий драбуга з дов-

гою, рудою, ніколи не митою і не чесаною бородою. Той бородатий москаль був одягнений краще, як його товариші, виглядав на фельдфебеля з царської армії, і на пагонах мав якісь відзнаки. Тримаючи в руці велечезний револьвер, москаль подібний до фельдфебеля кричав, а його товариші, гримаючи прикладами крісів об дошки брами, домагались, щоби їх впустити до монастиря. Вартовий Салаяк, держачи кріс готовий до стрілу, верещав:

– Не впустимо вас! ідіть до чорта! –

Командир варти Свищ прибіг із кількома вояками із вартівні, хотів замкнути браму, зариглювати її штабами, але напастники відштовхували одно крило брами і засув, та хотіли силою втиснутись на подвір'я. Я вхопив у руку револьвер, глянув за напів одчинену браму і крикнув:

– Стійте! Хто ви такі? –

Бородатий напасник відповів нахабно по – російськи:

– Ми червоноармійці відділу надзвичайної комісії! Відчиніть браму! Нам треба тут заночувати! –

Я відповів рішуче:

– У всіх келіях монастиря мешкають монахині, або кватируємо ми, в цих будинках нема вже вільних квартир, тому ми не впустимо вас до цих будинків! –

Бородатий большевик заревів голосом, що нагадував мені рев здорового вола:

"В монастирі знайдеться місце хоч би в церкві, а як нема місця в келіях, то треба викинути з монастиря, або і постріляти монахині! На якого чорта ті дармоїди, галапаси сидять у цих будинках?

Вони обманюють народ релігійними забобонами, живуть з того обману і випасають пуза! Товариші! Галічане! Цей монастир – то гніздо контрреволюції, вньому попи і монахині переховували зброю для петлюрівців, укривали отамана петлюрівських банд, а ви, союзники червоної армії, замикаєте перед нами браму цього монастиря? Ви згодні із тим, щоби монахині спали на м'ягеньких подушках, у теплих келіях, а ми борці за советську владу ночували десь у лісі на снігу, чи бродили снігами аж до села, щоби знайти квартиру в якій брудній, селянській хаті? – І, оглядаючись на червоноармійців, що стояли за ним, бородач наказав їм: – Товариші! Відчиніть браму силою! –

Кільканадцять большевиків оперлось плечима об дошки брами, щоби силою відчинити її. Бородатий москаль уже втиснувся за поріг брами, і намагався вирвати кріс із рук Салаяка, а два большевицькі напасники,

кинулись на Василя Залужного, і хотіли роззброїти його. Але в ту мить я стрілив із револьвера в повітря, щоби дати сигнал цілій сотні галицьких вояків. Почувши гук вистрілу, вояки моєї сотні вибігли з кватир на подвір'я, вхопили до рук зброю, що стояла коло церкви в кізлах, і поспішили на поміч вартувій чоті. Оглянувшись, я побачив на сходах кілька монахинь, між ними і Татяну. Перестрашені монахині нетерпеливо, напружено дивились на сутичку моєї сотні з большевицькою бандою, бо кожна монахиня бажала знати, чи галицькі вояки спинять і проженуть напастників, чи впустять їх за браму монастиря. Догадуючись, що монахині ждуть від мене помочі й оборони, я відчув у серцю, в жилах приплив очайдушної відваги, і рішився боронити монастир усіма силами, наражаючи на небезпеку своє життя, щоби не показати себе перед жінками боягузом. Запрагнувши заслужити на подив, пошану монахинь, на їх признання, що я справжній мужчина, геройський вояк, я забажав, щоб не лише монахині, але і все населення в околиці знало, що українське, галицьке військо зуміло прогнати большевицьку банду. Тому, звернувши револьвер до грудей бородатого командира комуністичних напасників, я крикнув: – Стій! Руки вгору! Віддай мені твій револьвер, бо коли не вчиниш того, то я застрілю тебе, як пса! –

Командир большевицької банди злякався, нервово кліпнув очима, що нагадували очі хитрого лиса, пробурмотів щось, глянув на сотню галицьких вояків, що наближались до брами, і кинув на землю величезний револьвер, та підняв угору величезні, давно не миті руки, подібні до ведмежих лап. Інші большевицькі горлорізи, прочуваючи небезпеку, розбіглись, як сполошені зайці, а, добігши на дорогу, стріляли з крісів у сторону монастиря. Одна большевицька куля застрягла в дошці брами, друга пролетіла понад ганок, і в ту мить монахині настрашені стріляниною, втекли з ганку до келії, в котрій із бренькотом від кулі розбилися шиби та посипались на кам'яний хідник.

Хорунжий Паньчак зібрав три чоти вояків, і, уставивши їх в розстрільню, поспішив з ними здоганяти большевиків, що з дороги бігли до лісу. Паньчак і його три чоти в бігу стріляли з крісів, і вбили двох червоноармійців, що, широко розкинувши руки, впали на полі в сніг. Почувши, що кулі, які надлітали вже з лісу, бринять, як шершені, обризають мене відламками муру, свищуть над моєю головою, я відрухо-во відскочив за браму, щоби скритись, і на хвилину я відвернув увагу від бородатого командира большевицької банди. Меткий і зручний большевицький командир скористав із моєї неуваги і з мого переляку, й велечезними, жвавими кроками скочив за ріг монастирської башти, та,

хоч, поховзнувшись на льоду, впав, то схопився зараз і втік у ліс. З— поза дерев гримнула сальва, і я нагло відчув, що мене щось наче вда- рило по руці, а коли ліктя мене сильно заболіло. Глянувши на свою ру- ку, я побачив, що по ній спливає кров.

— Я ранений! — подумав я і побіг до квартири, щоби знайти пере- в'язку. Якраз тоді, почувши, що стрілянина втихла, Татяна вийшла з ке- лії на коридор, дивлячись на мене переляканими, широко розкритими очима, розпучливо крикнула : — Ви ранені ? Боже ! —

Татяна вернулась до келії, принесла полотно, йодину, воду, обми- ла й перев'язала мою рану. Бачучи кров, що плила по моїй руці, та ка- пнула на чорну сукню Татяни, монахиня здригнулась, її руки затрем- тіли, в її очах явилися сльози, і покотились по її блідім лиці. Дрижа- чим, тихим голосом Татяна спитала :

— Чи дуже болить рана ? Ах, ті прокляті большевики ранили вас ! Ви проливали кров, щоб боронити монастир, мене і всіх монахинь ! —

З болю я затискав зуби, але, щоби заспокоїти Татяну, я всміхнув- ся, вдавав, що я веселий, і сказав : — Ах, не хвилюйтесь і не турбуї- тесь ! Рана на моїй руці маленька, бо куля надшарпнула м'яз тільки зверху ! —

Монахиня заспокоїлась, дивилась на мене з подивом, із прихиль- ністю, та говорила : — Ох, ви маєте тверду вдачу, бо, хоча ви ранений, то смієтесь ! Ви і завзятий і відважний. Як би тут не було вас і вашої сотні, то большевицька банда була б убила всі монахині, і в цій мінуті я була би мертва. Ах, а я так боюся смерти, так хочу жити ! —

Всміхаючись усміхом признання і вдячності, Татяна відійшла до келії. За хвилину до монастиря вернулися три чоти вояків, що під ко- мандуванням Паньчака здоганяли большевицьку банду. Ті вояки при- провадили двох полонених большевиків. Я оглянув брудних, немитих, не- голених, босих, одягнених у лахміття бранців, борців за світову кому- ністичну революцію, та випитував, хто вони і звідки. Один полонений з кашкетом російського моряка на голові дивився на мене недовіжливо, підозріваючи, що я застрілю його, а згодом осмілився, заспокоївся, і оповідав щиро : — За часів царизму я був моряком військової фльоти, під час революції я став комуністом, воював проти фльоти Української Цетральної Ради, скидав із кораблів синьо — жовті прапори, які виві- сили українські моряки. Потім большевицьке командування призначи- ло мене до карального відділу "чрезвычайки". Командир відділу чеки- стів, з якими я прийшов до Баштанич боротися з контрреволюцією, на- зивається Алексій Хомов. За царської влади він був жандармом, кату-

вав у в'язницях соціалістів, посилав їх на Сибір, а тепер він став комуністом, катує, ув'язнює і вбиває ворогів комуністичної влади. Фельдфебель Хомов особливо ненавидить галичан, петлюрівців; і винищує їх безпощадно. Я не люблю Хомова, бо він один із тих, що служать кожному, хто має владу і силу, а я справжній комуніст, я за советську, селянсько – робітничу, а не за буджуазну владу. Як хочете, можете мене розстріляти, а все ж я скажу вам, що галичани й петлюрівці, – то прихвостні буржуазії, слуги націоналістів, яких комуністи зглядять з землі, і в Росії запанує советська власть! –

В цілій постаті, в поглядах полоненого було щось таке сильне, рішуче, войовниче, вольове, що він мимоволі подобався мені і примушував мене подумати: – Цей колишній моряк большевик, то один з тих, що на Україні будують нову, комуністичну Росію, і в серцях мільйонів запалюють полум'я віри в світову, комуністичну революцію! –

Другий полонений то був малого росту китаєць із округлим, жовтосірим лицем. Я спитав китайця, як він опинився в большевицькій армії. Полонений, дивлячись на мене скісними, маленькими очима, здвигаючи зрезигновано раменами, з якоюсь отупілістю і байдужністю до всього відповів ломаною російською мовою: – В Китаю голод, і, щоб не вмерти голодовою смертю, так, як повмирили тисячі моїх земляків, я вступив до большевицької армії. Коли большевики платили мені, давали хліб, чай, махорку, то я стріляв до "петлюрівців"; а як ви петлюрівці заплатите мені, дасте їсти, то я буду стріляти до большевиків! –

Я наказав підстаршині Свищеві дати полоненим обід, а потім замкнути їх у вартівні. Коли москвин моряк і китаєць заїдали з великим смаком гречану кашу, хорунжий Паньчак заговорив до мене: – Зле сталося, що командир большевицької банди Хомов утік, бо він повідомить комуністичну команду в Одесі, що ми, галичани, билися в Баштаничах з відділом чекістів, убили двох большевицьких солдатів, а двох полонили. Хомов може довідатись від селян, як ми називаємось, і що ми прийшли з Одеси. В селі деякі селяни вже знають, хто ми такі. –

Хоч та розмова з Паньчаком трохи занепокоїла мене, все ж я пережив той день спокійно і приємно. Паньчак і Свищ зуміли дістати в містечку хліб, сало, муку, фляшку горілки, черниця Татяна знову дала нам дзбанок молока, цукор, яйця, чорноморську величезну рибу, і ми, заїдаючи смачно, попивали напиток, співали стрілецькі пісні, змінювали монастир у касарню. Від того дня мої розмови з Татяною були щораз частіші, ті розмови урізномроднювали моє життя, надавали йому якогось чару, тепла, сподівання чогось нового, гарного, і я бажав остатися

в монастирі якнайдовше. Але по двох днях від рани на руці, чи від утоми, нервового вичерпання я занедужав. Я лежав у монастирській келії в ліжку самотній, томлений гарячкою, сумними думками, прочуваючи, що, якби большевицька банда знов напала на монастир, та я не мав би сил боронитись, і мусів би згинуть, або потрапити в полон. Через недугу, ослаблення я почував себе безрадним, нещасливим, безборонним і моя уява, розбурхана гарячкою, перебільшувала небезпеку, що грозила мені. Вночі мені навіть приснилось, що рудобородий большевик Хомов напав на мене в келії і пробив мої груди багнетом. Під час моєї недуги майже щогодини двері відчинялись, і до моєї квартири вступав мій джура Пилип. Він був славний з того, що міг з'їсти пів кітла страви, а за хвилину нарікав, що він голодний, і що в українській армії дають воякам замало їсти. Той джура, з'ївши в коридорі половину обіду, призначеного для мене, приносив мені другу половину, стукав обцасами, став на "позір", і, тримаючи в руках піднос із тарілками, заявляв!—Пане чотар, голошу слухняно, що монахиня Татяна посилає вам обід, і просила мене, щоб ви переказали їй мною, чи ви ще хорі! —

Я відповідав:— Перекажи черниці Татяні, що я дякую за обід і, що я дуже хорій! —

Поговоривши зі мною про те, як то Татяна затурбована моєю недугою, і як то вона випитує вояків про стан мого здоров'я, джура чекав, щоб я пообідав, потім забирав порожні тарілки, і виходив з моєї квартири.

Коли минув ще один день, моя гарячка зменшилась, я кашляв менше, рана на руці перестала боліти, все ж я почував себе погано. Я лежав у малій, слабо освітленій келії, нудьгував.

Увечорі, коли самота і нудьга томили мене ще дужче, як у день і коли я зі страхом думав, що знову наближається безсонна ніч, нагло хтось легенько застукав у двері, відчинив двері, і переступив поріг. Я поглянув у сторону дверей, і своїм очам не вірив, у мою кімнату прийшла Татяна. Вона несла в одній руці термометер і фляшечку з лікарством, а в другій руці якусь книжку. Монахиня, зачинивши двері, спинилась коло порога, і, засоромлена, наче вчинила страшний злочин, несміливо шепнула:

— Добрий вечір! — Добрий вечір! — відповів я, підвів голову над подушку, і мовчки вдивлявся в обличчя непрошеного гостя в чорнім, довгим убранню, в чорнім завою на голові. В сумерках, що закривали признаки підстаркуватості на лиці Татяни, та жінка здавалась мені дуже вродливою, молодю, тому, забувши, що та жінка — то монахиня,

а відчув у серцю, в крові відрух радості, вдоволення, що та гарна представниця жіночого полу загостила до моєї кімнати вночі, і то тоді, коли я був хорий, самотній. Татяна, підступаючи ближче, звернувши погляд униз, то поглядаючи на пляшечку з лікарством, наче оправдуючись, озвалася :

– Не осудіть мене за те, що я прийшла до вас. Ви кілька днів не виходите з келії, вояки говорили, що ви тяжко хорий, тому я рішилась відвідати вас, обмити й перев'язати вашу ранену руку, зміряти вашу температуру, дати вам лікарство. Щоб вам не було скучно, я принесла вам книжку поезій російського поета Александра Блока. – Я попросив Татяну сісти на крісло, і, покашлюючи, заговорив :

– Я вам дуже вдячний за те, що ви відвідали мене, але, що скаже вам настоятелька монастиря Зиновія, якщо довідається, що ви заходили вночі сама до квартири молодого старшини? За ті ваші відвідини в моїй кімнаті Зиновія прожене вас із монастиря! –

Татяна здвигнула раменами, скривила губи згіржливо, зрезигновано, і, помахнувши рукою, відповіла: – Ах, я і так душею давно не в монастирі, то нічого не втрачу, коли Зиновія прожене мене з цього дому неволі, брехні, фарисейської облуди, у яким я – птиця в чужім гнізді! –

– Як довго ви монахиня? –

Татяна, зітхнувши сумно, відповіла :

– П'ятнадцять років –

Татяна задумалась, мов щось пригадувала собі, й оповідала :

– Коли я вступила до монастиря, я була молоденька, а молоденькі учениці наївні, дурненькі, як діти, і часом в погоні за щастям, знаходять нещастя. Серед монахинь я почувуюся чужа, самотна, а, хоча я знайома з вами тільки короткий час, то щось наче споріднило мене з вами, і тому я прийшла до вас не лише тому, щоби принести вам лікарство, перев'язати вашу рану, але прийшла я сюди і тому, щоби поговорити з вами про те нещастя, яке я знайшла в монастирі, порадитись з вами і знайти у вас лікарство на мою душевну рану, поділитись з вами моїм горем. Я родом з Одеси, де в часах царизму мій батько був штатним совітником предсідником губерніяльної управи. Мій батько походив із родини московських дворян. Він належав до тих інтелігентів, яких росіяни називали "богоіскателями", шукачами Бога. Постарівшись, мій батько попав у містицизм, у релігійну манію, зачитувався в релігійних творах, про ніщо інше не думав і не говорив, тільки про проблеми Бога, безсмертя людської душі та про потребу ширення

православія і цареславія. Кілька літ перед смертю мій батько хотів вступити до монастиря, намовляв і мене, щоб я стала монахинєю, і тоді вперше в моїй душі зродилась думка посвятити своє життя в монастирських мурах Ісусові. Мій батько помер нагло, не залишив мені ніякого майна крім шафи з релігійними книгами і крім дому, в якому тепер живе моя сестра Оля. Моя мати була свідомо українка, вона не раз оповідала мені з гордістю, що її прадід був козацьким полковником, котрий по зруйнуванню "Січі" утік над Чорне море, збудував ось цей монастир коло Баштанич і доживав у ньому віку. Те оповідання матері про прадіда – монаха будило в моїй душі роздумування про монастир, і якусь півсвідому любов до монастирського життя. Моя мати була весела, погідна, трішки легкодушна фантастка, що любила світ, забави, мужчин. Мати не дуже любила батька, всі світоглядіві, релігійні проблеми, які мучили його і були змістом його цілого життя, для моєї матері були смішні, непотрібні. Нераз мій батько сидів у кімнаті, читаючи книжку про Ісуса Христа чи – "Життя св'ятих", а моя мати сиділа в другій кімнаті, або в саді в альтані, фліртувала з молодим офіцером – гусаром, чи то читала любовні поезії Генрика Гайне, повісті Мопасана. Моя мати надто любила мене й мою сестру, розпестила нас, не призвичаїла до ніякої праці, бо була переконана, що її дочки – то найгарніші дівчата в Одесі, тому вийдуть заміж за князів чи за графів, то не мусять працювати. З тих причин, хоч я вчилась в "Інституті для благородних дівчиць", я вміла тільки читати, писати, грати на фортепіяні російські романи і танцювати. Моя мати померла в молодому віці від туберкульозу. Я осталася на ласці людей, а людська ласка – гірша, від кривди. Тоді я влюбились у студента, сина багатого діда. Студент кохав мене, запевняв, що, як скінчить студії, то оженився зі мною. Скінчивши студії, той мій наречений став лікарем, покинув мене, оженився з дочкою багатого купця, і говорив явно, що не міг оженитися зі мною тому, що я бідна. Сьогодні я згадую ту подію, як прикрій сон, як дрібну, малозначну пригоду в моїм житті, але тоді моє розчарування в коханню, нужда, в яку я попала, байдужність кривих і знайомих до моєї долі, легкодушність і несумлінність мужчин, їх жадоба знайти в мені лише хвиливу любовницю, все те зневірало, знеохотило мене до життя, до людей. Бачучи в церкві чи на вулиці монахинь, я почала уважати їх та їхнє життя своїм ідеалом. Я затужила за спокійним, монастирським життям, і я рішилася стати монахинєю. Вступивши в монастир, я зразу була навіть щаслива. Ах, який спокій, яка насолода спливали до мого серця по кожній молитві, по-

кожнім причастю, коли моя душа, очищена сповіддю, наче дістала крила і підлітала до Божого престола, до раю. Кожна монахиня здавалася мені втіленням чеснот, доброти, невинності й побожності, у кожній черниці я бачила сестру во Христі, з якою я маю служити Богу. Але в світі все зблизька менше досконале, як здалека, і навіть лелії ростуть часто на багнах. Скоро я переконалася, що і монахині, – то люди з людськими звірячими інстинктами, що все зло, вся звірячість, що криються в людських душах, у монастирі виявляються в дрібничковій заздрості, суперництві, в скритій, здавлюваній злобі, ворожнечі одної монахині до другої монахині. Монастирське життя, так як усе штучне, неприродне, скривлює, спотворює людську істоту, і через те, що монахині не можуть виявити своїх природних гонів у любові до мужчин, до дітей, монахині ненавидять істоти свого полу, і в монастирі часом нема двох монахинь, які любили б одна другу, а монастир змінюється в кубло гадюк, які сичать одна на другу, хоча на словах ті монахині проповідують християнську любов ближнього й одна другу називають сестрами во Христі.

Вже перед революцією я була розчарована до життя в монастирі, а революційні події збільшили моє невдоволення з моєї долі. Революція зруйнувала не тільки російську царську державу, царський престіл, але і знищила, спалила все, чим жили і в що вірили людські душі, та, що любили людські серця в Росії. Перед революцією моя віра в Бога, в Ісуса була сильна й непохитна, як скеля, і всю правду й мудрість я бачила в Евангелію. Під час революції комуністи вбивали монахинь, єпископів, ув'язнювали й вивозили в Сибір священників. Большевицькі вояки кватирували в цьому монастирі, насміхались із богослужень, із моїх молитов, переконували мене, що релігія – опіум для народу. Коли я бачила, що большевицькі солдати ночували в церкві, змінювали храм Божий у стайню для коней, палили хрести, хоругви, святі образи і варили собі вечерю, а в інших селах палили церкви, то я ждала, що настане землетрус, що Бог зішле громи й блискавиці, та спалить комуністів за безбожність. Але Бог не карав большевиків, навпаки, комуністи перемагали побожних монархістів, демократів, гетьманців, оборонців Христової віри. Нарід щораз менше вірив священникам, селяни перестали ходити до церкви, називали монахів дармоїдами, не приносили монахиням дарів і не просили священників помолитись за їх грішні душі та за душі їх батьків. В мою душу закрадалися сумніви, як закрадаються гадюки між рожі, і навіть під час богослуження в церкві я думала: – А може комуністи говорять правду? Як би був Бог, то пока-

рав би большевиків за їх злочин, і не опустив би своїх слуг, священників, монахів у ці страшні часи. Може я виреклась світу, земського щастя, щоб заслужити на вічне щастя в царстві небеснім, а того царства небесного нема, Бога нема, і мої безчисленні молитви линули в порожнечу, як іскри в темряву, і пропадали намарно? – Я мучилася, страждала, молилась, намагалася убити сумніви, шукала правди і нової віри. Большевицька пропаганда закрадалася в монастир, впливала на мене, так, що я, йдучи до міста купувала для монахинь і для прочан молитвенники, євангеліє, купувала комуністичні, протирелігійні книжки, газети, скривала їх перед оком сестри Зиновії, і вночі, в келії зі захватом читала большевицьку літературу, статті Леніна, Бухарина. Я досі терплю від того роздвоєння, роздору в душі, мені тяжко жити з монастирi, де я осамітнена між душевно чужими мені монахинями. Ах, як трудно мені з наказу Зиновії йти щодня молитись, постити, сповідатись, славити Ісуса Христа піснями, коли вся моя істота скрито бунтується і кричить: – Вся релігія – то брехня! Я не вірю в Бога, в молитви, в сповідь, ні в Ісуса, бо Ісус був не Богом, але був звичайною людиною, жидівським проповідником, якого римляни розп'яли за бунт, ось так, як тепер комуністи вбивають своїх ворогів. – І от я прийшла до вас, щоб ви порадили мені, що я маю діяти з собою, чи бути далі монахиною, чи скинути чернечу рясу і покинути монастир? –

Я відповів монахині:

– Справа віри в Бога, то справа вашого сумління, і ви мусите самі рішитися, чи бути далі монахиною, чи ні, але якби ви рішилися виступити з монастиря, стати світською людиною, то я готов допомогти вам, і вивезу вас на возі свого обозу до Одеси. –

Татяна врадувана, оживлена, підсунула крісло ближче до ліжка, нахилилась і шептала:

– Ви готові допомогти мені? Я мушу використати ту нагоду, що ви є в монастирі, та виїду з обозом вашої сотні до Одеси! В такі неспокійні часи я не маю відваги сама йти чи їхати через ліси і збольшевичені села. Як ви допоможете мені заїхати до міста, я замешкаю в домі моєї родини разом із моєю сестрою, знайду собі працю, і якимось чином житиму. –

Зацікавлений долею Татяни, я спитав:

– Ви маєте намір жити в одному домі зі сестрою? Чи та сестра старша чи молодша від вас, і що вона робить в Одесі? –

Татяна, чомусь невдоволена, посумніла, і відповіла:

– Моя сестра молодша від мене. Перед революцією нею опікувалася ба-

багата тітка, а коли та тітка втекла зі збігцями з партії Керенського до Франції, то моя сестра вступила на такий життєвий шлях, що мені прикро і говорити про неї. Щоб не згинуть з голоду в тяжкі воєнні часи, моя сестра стала танцюристкою в нічній забавовій каварні та любовницею багатих мужчин.

Ах, ми так розговорилися, що я забула зміряти вам температуру і перев'язати рану! —

Татяна вложила термометр під пахву моєї руки, по якомусь часі, перев'язавши рану на моїй другій руці, відсунула з моїх грудей покривало, вийняла термометр і, дивлячись на нього, всміхаючись вдоволено, сказала: — Ах, я відвідала вас, бо я думала, що ви вмираєте, а ось ваша температура нормальна, ви скоро будете здоровий, і вам треба женитись, а не вмирати! Як ви видужаєте цілком то ми поговоримо докладніше про наш виїзд із монастиря до Одеси, а покищо прощайте! —

Татяна подала мені руку. Я довго тримав її пухленькі пальці в моїй долоні, погладив, поцілував, і притулив руку монахині до моїх грудей. Відчувши жіноче тіло близько мене, в моїх жилах закипіла кров, мій мужеський гін до істоти жіночого полу збудився, і я запрагнув розкоші кохання. В тій хвилині монахиня Татяна здавалась мені дуже гарною, молодою, і я відчував, що обняти і попестити ту жінку, то була би велика розкіш. Дивлячись на рожеві губи і гожі лиця монахині, я пристрасно стискав її руку, і в моїй буйній, молодій голові навіть мигнула думка, що в моїм життю то була би найбільше романтична і поетична любовна пригода, якщо би я в монастирі покохав монахиню, вночі, коли всі інші монахині сплять у келіях. Але розум, сумління, старшинське почуття гідності й честі та пошана до монахині й до монастиря перемогли в моїй душі молодечу жадобу жіночих любощів, і я тільки ще раз поцілував руку Татяни, притулив лице до її долоні, і шепнув: — Я вам дуже вдячний, що ви відвідали мене! —

В тій хвилині я помітив, що під чорною сукнею груди монахині затремтіли, рожеві, хоч трохи прив'ялі губи Татяни здригнулися, скривилися жадібно, змислово, мов прагнули цілунку, лице Татяни зарум'янилося, в очах тієї черниці блиснули такі вогники похитливості, прагнення любощів, що на мить я бачив у Татяні не монахиню, але жінку, що, відчувши цілунок мужчини на своїй руці, бажає кохання, любощів. Від дотику моїх губ руки Татяна нервово, неспокійно ворухнулась, міцно стиснула мою руку. Монахиня зітхнула глибоко, погладила мою чуприну, потім, наче пригадавши собі, що вона в монастирі, вирвала руку з моєї

долоні, і, по якомусь ваганню, по боротьбі зі собою та жінка відступила крок від мого ліжка, обернулась, і млявою, непевною ходою виходила з келії. Коло дверей Татяна спинилась, оглянулась, мов хотіла ще раз бачити мене і остатись коло мене якнайдовше. В погляді її очей, в кожному її вихилі, лівому повільному русі можна було відчутти, що Татяна в тій хвилині забула, що вона монахиня, яка повинна оминати мужчин, як чортівську спокусу, і була лише кокетливою жінкою, що прагне подобатись мужчине, привабити красою свого тіла.

Татяна вийшла з кімнати. Я лежав далі в ліжку, і роздумував, чи допомогти тій монахині виїхати з монастира, чи ні.

Революція з її кличами, ідеалами вдерлась і до моєї душі, і я також відносився до монастирів менше прихильно, як перед революцією, тому трагедія Татяни будила такі мої думки:

— Я повинен допомогти тій монахині виїхати до Одеси. Я не ворог релігійності як відчуття зв'язку людини з вічністю, з усетворчою, космічною силою чи абсолютом, які людина назвала Богом. Людина живе в часі в просторі, тому все пізнає як скінчене, особове, отже і Бога уявляє собі, як особу, і покланяється їй. Релігія з її прекрасними богослуженнями, обрядами, піснями, то найкращий витвір людського духа, зроджений з туги людини за праджерелом буття, за безсмертям, за вічністю. В правдивій релігії криється радісне потвердження життя, любов до Бога, до світу і до людей, синів божих. Правда релігійність — то інтуїтивне відчуття, що все, що живе, є виявом життя невідомого Бога і що людина лише в релігії підноситься до пізнання правди, абсолюту. Але до релігії, як до всього, що творило слабе, недосконале людство, долучилось багато витворів людської недосконалости, дурноти, забобонности й хоробливости. Аскетизм, — витвір хоробливих чинників духовности людства, його втоми життям; аскетизм — то помилка людських душ, що, шукаючи правди й досконалости, заблудили на шляху, і створили такі непотрібні установи, як монастирі, які передали нам, як залишки темного, забобонного середньовіччя з його інквізиціями, культом життя в печерах, у пустині. Бог сотворив світ не на те, щоби люди вирікались, ненавиділи його, ішли в монастирські келії, думали про смерть, молились, товкли поклони, але Бог сотворив світ на те, щоби люди любили світ, насолоджувались життям і дарами природи. Коли Татяна вернеться з монастира до світу, до людей, буде працювати, вийде заміж, уродить гарну дитину, то краще служитиме людям, ліпше сповнить волю Божу, аніж у монастирській келії, бо Бог сотворив жінок на те, щоби вони жили, кохали мужчин, і родили дітей. —

Так роздумуючи, я заснув. Рано я почував себе здоровим, завдання моєї сотні в Баштаничах було виконане, і я рішився вертатись до Одеси.

– Хорунжий Паньчак зареквірував у селі підводи, і ми рушили в дорогу.

На першому возі їхала зі мною Татяна. Вона не втікала з монастиря потайки, тільки заявила наставниці Зиновії, що її віра в Бога захитана, тому вона рішилася скинути чернечу рясу, і стати світською жінкою. Зиновія, плачучи, поблагословила, поцілувала в чоло Татяну, зависила їй на груди медалик із образом Чудотворної Божої Матері, і сказала: – Хай Бог береже тебе на новій дорозі життя! Я давно прочувала, що душею ти не в монастирі, але у грішнім світі! –

Коли Татяна виїхала зі мною за монастирську браму, на дзвіниці сумно, жалісно заграли дзвони, як на похоронах. То монастир прощав монахиню, що верталась до світу, до людей.

II

Ми доїхали до Одеси без великих труднощів і пригод. Тільки в одному лісі ми наткнулись на батальйон заблуканих недобитків армії Денікіна, що втікали перед большевицькою кіннотою. Ті денікінські добровольці, офіцери бувшої царської армії, були одягнені в новенькі однострої зі золотими пагонами, мали французьку й англійську зброю.

Денікінці, майже всі п'яні до непритомности, здичавілі і озвірілі в довголітній війні, окружили мою сотню, хотіли забрати наші підводи, наказали нам злазити з воза. Якийсь штабскапітан із двоголовим орлом на шапці, в елегантнім, зеленкуватім френчі й довгополім плащі, в штанах "галіфе", погрожував револьвером і кричав по – московськи:

– "Ми мусимо вивозити амуніцію для рускої армії, а ви, галичани, возите на возах жінок! Злазьте з воза і давайте нам підводу! Ах, ви, галичани, вас би всіх треба перестріляти, як собак, ви, петлюровская сволоч! –

По короткій суперечці денікінці залишили нашу сотню в спокою, та відходили в ліс. Як останній з денікінців їшов дорогою офіцер, котрого я пізнав. Був то галичанин, Марко Камінський, син священика москвофіла, якого під час війни австрійська влада ув'язнила в таборі Талергофі за Віднем, де він із голоду та нужди помер. Марко Камінський, змобілізований силою до Української Галицької Армії, не почував себе українцем, і по розгромі українських військ утік потайки вночі з Кам'янця Подільського до армії Денікіна, боровся проти військ отамана Петлюри,

уважав Петлюру за звичайного авантюриста, і тинявся з останками денікінських банд у лісах, то в селах, жиючи тільки з того, що вдалось йому зрабувати в селян – "петлюрівців".

Я спитав Камінського :

– Яким чудом ти став офіцером російської армії ? –

Марко Камінський глянув на мене гордо і відповів :

– Ну, ти знаєш, що я ніколи не вірив у ніяку самостійну Україну.

Я русин, тому й покинув банди Петлюри, і вступив до рускої армії генерала Денікіна. Недавно вночі коло Баштанич я брав участь у битві проти петлюрівських галичан. Хай живе велика, могутня, єдина, неділима Русь! –

Крикнувши ті слова зі щирим запалом. Камінський дігнав батальйон денікінського війська і зник із ним у лісі. Я сів знову на віз коло Татяни, дав сотні наказ маршувати далі, і по кількох годинах їзди, маршу ми були в Одесі. В тому місті Татяна замешкала зі сестрою в її домі, а я зайняв квартиру в старім готелі. Кілька днів я не бачив Татяни; виконуючи свої обов'язки в касарні, я і не думав про колишню монахиню. Аж раз, ідучи вулицею Пушкіна, я стрінув Татяну. Вигляд тієї жінки прикро вразив мене і розчарував. Увесь чар таємничости, чернечої одуховлености, яким Татяна в монастирі відзначалася і звертала на себе мою увагу, на вулиці великого міста десь зник, і я мав дивне почуття, що я стрінув мало знайому, доволі бридку, підстаркувату мішанку, яка для мене чужа, непотрібна. В монастирі, в одязі монахині, серед старих, або молодих, але бридких черниць, Татяна здавалась мені гарною і молодю, але на вулиці великого міста, серед численних, елегантно одягнених панночок і пань та колишня монахиня, одягнена доволі вбого і недбало, виглядала на стару, бідну вчительку з глухого, маленького села.

Татяна, пам'ятаючи, що в монастирі я був прихильний і дуже чулий до неї, привіталася зі мною з нескриваною радістю, як із другом чи з любовником. Вона стискала мою руку, кокетливо жмурила очі зальотно всміхалась до мене, обсипувала мене похвалами, і щиро, наївно призналась, що тужила за мною. Але надмірна чулість, фамільярність Татяни чомусь дратували мене, злостили так, як злостить і дратує мужчину зальотність нелюбої жінки. Я навіть не дуже звертав увагу на Татяну і не дуже слухав того, що вона говорить, а мій зір мимоволі звертався до молоденької, чорнявої грузинки Тамари, що йшла по – під руку з хорунжим Паньчаком, радісно всміхалась до нього, до сонця, до всього світу, і своїм усміхом, вродю та грузинська красуня так чарувала мене і всіх прохожих, що навіть старі большевицькі офіцери, емеритовані

урядники, які йшли зі своїми товстими жінками, оглядалися, і говорили: – Дивись, яку прекрасну грузинку веде той галічанін! Ех, ті галічане! Всі жінки в Одесі сходять з ума за ними, бо жінки, так, як діти, люблять все щось нове, чуже, заграничне! –

Грузинка й Паньчак зникли серед натовпу, а я проходжувався з колишньою монахинєю. Ідучи зі мною по площі, Татяна показала мені дім, у котрому вона мешкала, і просила, щоби я відвідав її. Я заявив, що в найближчих днях я радо загощу до її дому.

Попрощавши Татяну, я пішов до касарні на збірку куреня Галицької Армії. На тій збірці ад'ютант, поручник Андрій Ягенчук подав куріневі до відома нові накази большевицької команди. За кілька днів було свято.

Йдучи вулицею, я знову випадково стрінув Татяну. Пройшовшись із нею стежкою через парк на узгір'ях, що звались Миколаївським проспектом, ми переходили між каштанами, акаціями, липами, й опинилися над берегом Чорного моря. Я намагався бути ввічливим, говорливим, зацікавленим долею Татяни, випитував, як її живеться, як вона почувається в нових життєвих обставинах по виступленню з монастиря, Моя ввічливість, зацікавлення справами Татяни осмілили й розвеселили колишню монахиню, і вона оповіла мені радо, докладно не лише про своє тодішнє життя, але і про все, що вона пережила в Одесі перед її вступленням до монастиря, бо кожна вулиця і кожний парк будили в душі колишньої монахині спомин з літ її дитинства й молодости. Йдучи берегами моря, Татяна показала мені в тіні розсохатої липи лавочку, на якій цвірінькали, билися та підскакували горобчики і сказала:

– "Ось на цій лавочці я часто сиділа з моїм нареченим, студентом, що потім покинув мене. В літні, зоряні вечері я мріяла тут про щасливе подружнє життя з моїм коханим. Ось там на морю не раз у неділю я плавала з моїм нареченим у човні, і, заслухана в пестливі, любовні слова, або в спів мого хлопця, я була така щаслива, що світ здавався мені раєм, а життя чарівною казкою. Ах, невже та казка ніколи не вернеться?"

Ось на цій другій лавочці мій наречений присягався, що ніколи не покине мене, уперше поцілував мене, і я поцілувала його. То був мій перший поцілунок з людиною, і того поцілунку я не забуду ніколи. Тепер я сяду з вами на ту лавочку, і мені буде здаватись, що я сиджу з тим студентом, котрого я кохала. –

Ми посідали на лавочці, любувались красою моря, і, коли Татяна своєю розмовою, споминами перенесла мою уяву в якийсь минулий, кра-

щий світ, я був задоволений. Вдоволяло мене і те, що та, колись задумлива, скромна монахиня, зіткнувшись із людьми, з природою, розцвіла душею, що вона всім тішиться, як дитина, яка по зимі, на провесні вперше вибігла з тісної хати в сад, радується волею, сонцем, рухом, рветься до простору, відчуває розкіш життя. Нагло над морем знялась буря, в паркугнулись і шуміли дерева; почав падати холодний дощ зі снігом. Втікати з парку до міста було запізно, тому я з Татяною скрився в альтані, окруженій та отіненій деревами. З тієї альтани ми могли бачити море, любоватись його красою та красою бурі. Розбурхані, запінені морські хвилі підіймалися, як гори, котилися з шумом і ревом до берегів, ударяли об стрімкі скелі, то, мов табуни сполошених, лютих буйногривих звірюк, мчали, втікали назад, гарчали, бурчали гнівно, погрозиливо і зникали, потапали в далечіні в морських безоднях, де над ними плакали, заводили вітри. Потім буря несла величезні криги, будувала з них величаві будівлі, прикрашені білими й срібними орнаментами, а згодом вітри, наче граючись, любуючись почуттям і виявом своєї сили, розбивали й руйнували ті льодові замчища, палати, жбурляли розторощені румовища, відламки криг у глибінь, або гнали їх кудись у безвість далеко, де вже сонце не розвішувало на їх стінах мережива, але над ними нависали водні випари, тумани, що зливалися з мряками, вкривали сірими пеленами, дрімливе, втомлене бурею море.

Я глянув на Татяну. В тій хвилині її широко розкриті сині очі, повні свіжі, легко розхилені усмішкою губи, вираз радості, зродженої зі захоплення красою моря, зродили на лицях рум'янець, вичарований подихами вітру, все те вернуло старій дівіці утрачений чар молодости, колишню гожість, принадність і красу.

Любуючись видом Чорного моря, бурею, Татяна попадала в такий поетичний захват, настрої, що ставала навіть мила, і нагадувала молоденьку дівчинку, яка вперше побачила море, радіє з того до безтями, і хоче з кимсь поділитись своєю радістю. Особливо радували Татяну стада мев, що сполошені бурею, осідали на скелях, то, колишучись на вітрі, кружляли, маяли сірими крилами, летіли понад кораблями й щоглистами човнами, які, хитаючись на водах, утікали перед бурею, боролись з вітрами, наближались до пристані.

Любов до моря, до природи, спільні спомини з Баштанич, вражіння і переживання в Одесі, споріднили мою душу з душею Татяни, і на хвилину я навіть любив ту жінку, любив не як любовницю, але, як добру, щирю приятельку, в котрій я знаходив багато рідного, гарного і шляхетного, яку я у чужому місті уважав найближчою та найдорожчою мені

особою. Тому в розмові я виявляв щораз більше любови до своєї приятельки, і навіть пригорнув її, та взявши Татяну за руку, по – приятельськи поцілував колишню монахиню в губи. Татяна, осамітнена в світі, опинившись по довгих роках монастирського життя вперше в обіймах мужчини, спрагнена кохання, хибно зрозуміла об'яви моєї прихильности до неї, і, відчувши в моїх словах, поцілунках, словах відрух приятельської любови, та жінка схилила голову на мої груди, злегенька пригорнулася до мене, й несміливо, лагідно поцілувала мене в лице. Я усміхнувся і шепнув :

– Монахине, що ви робите? Що сказала би ваша наставниця Зиновія, як би побачила, що ви цілуєтесь із офіцером? –

Татяна розсміялася і відповіла :

– Ах, не згадуйте мені Зиновії та монастиря! Я щаслива, що я звільнилась із – під опіки Зиновії, і живу, як вільна людина. Не осудіть мене за те, що я поцілувала вас! Я так прив'язуюся до вас, і так часто думаю про вас, що минулої ночі мені снилось, що я кохалася з вами. –

– Невинно чи грішно? – Питає я її.

– Ну, того я не скажу докладно, бо встидаюся, що такий грішний сон снився монахині! –

Татяна розсміялася, і, попала в акусь надмірну розніженість, сентиментальність, у захват. Взявши мене за руку, вона дивилася на сонце, що виглянуло з – за хмар, і золотило морські хвилі, та шептала : – Який гарний, чарівний світ! Як мені жаль, що я пережила молодість за мурами монастиря, і не могла любоватись життям, красою природи! –

– Ви ще маєте багато літ життя перед собою – потішав я Татяну.

Колишня монахиня зітхнула і промовила :

– Але моя молодість уже втрачена, а людина живе справжнім, повним життям лише в молодості! Ви такий молоденький, що ви й не можете зрозуміти, як боляче почувати, що я наближаюсь до сорокового року життя, а для жінки – сорок літ початок старости. Ах, я ще досі не жила, не була щаслива, а мені вже ось ось сорок років. –

Коли буря втихла і випогодилось, я вийшов із Татяною ближче до моря, й побачив грузинку Тамару, що йшла з хорунжим Паньчаком, і зупинилась із ним на стежці. Вітер грався чорною косою кавказької кра-суні, сонце цілувало її смагляве лице й очі, що дивились на море, і не помічали мене, ні Татяни. Сніжно – білий плащ і біла хустка Тамари вражали дивним контрастом до чорних кіс і чорнявого личка грузинки. Вродливий, молоденький, високий і стрункий, чорнявий хорунжий Паньчак, одягнений в новий, темно – сивий однострій українського старшини,

стояв, як утілення молодости, мужності, краси і сили. Своїм виглядом той хорунжий примушував мене думати: – "Ту прекрасну дочку Кавказу, Тамару, і того вродливого сина Карпат, Паньчака доля звела й подружилася не випадково. Тамара і Паньчак покохались, бо вони, – як сестра і брат, наче створені одне для другого. –

Щасливий, усміхнений Паньчак, забувши про цілий світ, не бачучи ніяких людей на берегах, обняв Тамару, а грузинка, схиливши голову на рам'я українського старшини, дивилась на море, з – над якого надлітали меві, скиглили, маяли крилами високо над берегом, то опускались нижче, і відлітали за пристань. Потім Тамара, держачи хорунжого за руку, заспівала якусь грузинську пісню, що зливалась зі шумом моря і зі скигліннями мев. Підспівуючи, грузинка відвернула свій зір від моря, від мев, і мрійливим, тужливим поглядом ніжності й любови вдивлялась в обличчя свого коханого хлопця. Захоплена й очарована його вродою, щаслива щастям кохання, грузинська дівчина здавалось мені якоюсь постаттю з кавказьких пісень чи казок про грузинські королівни. Вид закоханої пари на березі моря мав у собі таку красу, що я, дивлячись на грузинку і на хорунжого, подумав, що ніде в світі кохання не може бути таке прекрасне, як серед природи над морем. У моїй душі зродилася туга за коханням, але поглянувши на Татяну, я подумав, що Татяна не могла би бути тією жінкою, яку я міг би кохати справжньою любов'ю, бо кохати можна лише таку молоденьку, гарну дівчину, як Тамара. Татяна, не знаючи, що я думаю, дивилась на закохану пару, зітхнула, і шепнула:

– Яка прекрасна молодість і любов! –

Потім Татяна, дивлячись у мої очі, своїм поглядом наче просила, щоб я покохав її, і, задумана, мовчазна, верталась зі мною до міста.

За кілька днів було свято Водохреща, і я пішов до церкви, щоби помолитись та побачити, як виглядає в Одесі українська святиня, й православне водохрещенське богослуження та свячення води. Увійшовши до церкви, я побачив хорунжого Паньчака і Тамару, а в бічній наві я помітив Татяну. Колишня монахиня клячала перед престолом, і ревно молилась. Сумні її очі вдивлялись в образ розп'ятого Спасителя, на лиці Татяни був якийсь вираз покори, душевного болю, молитовної благальності. В цілій істоті колишньої монахині було щось достойне, внесле, майже святе, і, під час молитви в церкві та жінка була знову така скромна, побожна, як у монастирі. Дивлячись на Татяну, я відчував, що душа людини тільки в релігійних почуваннях, у молитві підноситься над буденне, земне, торкається крилами брами вічності, розкриває те, що в лю-

дині є божеське.

Бачучи, як Татяна підіймає руки вгору, шепче молитву і благальним поглядом дивиться на розп'ятого Ісуса, я подумав: – Нема в світі нічого кращого, як жінка, що молиться. Жіноча душа найбуїніше розцвітає і найкраще знаходить себе, свій вияв у молитві, в покірній відданості волі божій, бо жінка і молитва – то так, як музика і пісня, – дві рідні стихії, бо жінка, – то любов, покора, відданість, шукання чиеїсь ласки, любови, опіки, а молитва – то благання Бога про любов, опіку, ласку. –

Під час богослуження я вислухав казання старенького священника Жарченка. Мене дивувало, що той сивоголовий душпастир з відвагою героя закликав парафіян, щоб вони не корились комуністичній владі, вірили в близькість визволення України і молились за тих, що згинули в боях за волю українського народу. По богослуженню я сходив сходами на вулицю, і зупинився коло брами, щоби подождати на Паньчак. Ждучи, я почув пісню большевицького війська, що маршувало перед церквою і співало:

" Одречомся од старого міра,
І устанем у церкву ходіть,
Нам не нада ні Бога, ні куміра,
І без Бога ми можемо жить. " –

Большевицьке військо йшло бадьоро ритмічною ходою, у якій відчувалася міць, самопевність переможців. Дивлячись на безконечні ряди солдатів, я відчував у большевицькім війську грізну, руйнуючу силу, що ьбиває все найкраще, найсвятіше в душі людей, залишає порожнечу, заковує людські душі в страшні кайдани одного, безбожного світогляду. Бачучи між червоноармійцями солдатами росіян, монголів, китайців, кіргізів, калмиків, черкесів, я зрозумів, що в большевицькій армії йде походом чужа мені, дика азійська стихія, що поневолює, нівечить все українське, і мимоволі я пригадував собі українську армію Петлюри, та відчував, що в тій армії, не зважаючи на її хиби, помилки – була українська стихія, був дух українського народу, й що навіть в повстанських отаманах, нераз анархічних, авантюричних, все ж ожила й виявлялася українська, козацька душа, і в чинах тих отаманів був хоч підсвідомий гін до волі й державної незалежності українського народу. Заслуханий в большевицькі, московські пісні, дивлючись на большевицьке військо, я не вперше в Одесі затужив за українською армією, і подумав, що я мушу вернутись до військ Петлюри.

Коли я про те думав, до мене підійшли Тамара і Паньчак. Вони

привіталися зі мною, і також приглядались большевицьким батальйонам, що маршували вулицею. В тій хвилині грузинська красуня Тамара вже не була тією ніжною, все усміхненою, лагідною дівчиною, яку я знав раніше, але вона перемінилась у цілком іншу, злу, сувору жінку. Від ненависти до большевицького війська вираз лиця грузинки так змінився, що Тамара виглядала, як утілення злоби, лютої, жадоби пімсти і боротьби. Та кавказька красуня стояла на сходах перед церквою, й гордо піднесла голову, нахмурила чоло, вдивлялась у ряди большевицьких військ і сичала, як люта гадюка:

– Бандити! Братовбивники! Кровожадні кати! То вони змінили мою прекрасну Грузію в пекло на землі! Через тих людоджерів, комуністів чарівні кавказькі гори залиті кров'ю синів і дочок грузинського народу, кавказькі міста й села змінилися в руїни і попелища. Під час революції грузинський народ, скинувши кайдани, побудував свою вільну республіку і вітав кавказькими цвітами й піснями своє військо, а ті злочинці, Ленін і Сталін післали в кавказькі гори ось таку солдатню, як ця, що маршує вулицею, і та солдатня вбиває вірних синів Грузії! Наш президент Жордано і тисячі грузинських патріотів мусять утікати в чужі краї, а на шпильях Кавказу має большевицький прапор! Ох, ще прийде час, що ми вистріляємо тих большевицьких душоубів, і вернемось у вільну Грузію! –

Я привітався з Тамарою, з Паньчаком, зійшов з ними на вулицю, поговорив хвилину, а коли я прощався з грузинкою і з хорунжим, на дзвіниці дзвонили дзвони, з церкви ще долітали гомони богослужбних пісень, і ті гомони дзвонів і релігійних співів зливались із піснею большевицького війська, що співало:

Смело ми в бой пойдьом
за власть советов . . .

Слухаючи спів, і згадуючи слова грузинки, я відчув, що Одеса змінється в якесь поле бою, на якому боряться сини безчисленних народів, племен, партій, кляс цілої Росії, я зрозумів, що в душах мешканців Одеси киплять страшні національні, клясові і релігійні пристрасті, які кожної хвилини можуть спалахнути грізним полум'ям бунту, повстання, пімсти.

Коли того дня по полудні я стрів у касарні Паньчака, – він був щасливий, веселий, і в якомусь захопленні, в приступі приятельської щирості говорив до мене:

– Ах, як би ти знав, яка прекрасна, палка, мила й кохана та грузинка, як вона кохає мене, і як я кохаю її! Варта було йти з Карпат аж над Чорне море, щоби стрівати й покохати таку чарівну дочку Кавказу,

як Тамара! В цілм світі нема кращих і палкіших жінок, як грузинки! —

По розмові з Паньчаком, стужений за жіночим товариством, гнаний почуттям осамітнености, я пішов відвідати Татяну та її сестру. Як тільки я увійшов у коридор їх старого великого дому, в котрім крім колишньої монахині та її сестри мешкало ще кільканадцять осіб, що винаймали кімнати, з міста надійшла Татяна з молитвенником у руці. Щиро втішена, що я відвідав її, Татяна впровадила мене до скромного, навіть убогого, але чистого помешкання. Сівши на твердім, полинялім фотелі, з якого через витерті місця вилазили поржавілі пружини, щоб якнебудь зачати розмову, я спитав:

— Що це ви маєте в руці? Молитовник? Кудиж ви ходили? —

Моя приятелька трохи засоромлена, поклала молитовник на поличку, сіла на старому кріслі, що заскрипіло під вагою її тіла, і відповідала:

— Я була в церкві на вечірні та на зібранні церковного братства. —

— Ви все ж ходите до церкви! Перед полуднем я був у храмі, і бачив, як ви молились. — сказав я —

Татяна, мов оправдуючись, вагаючись, призналася:

— Так, я ходжу до церкви. В монастирі я була втратила віру в Бога, перестала молитись, а тепер не можу жити без церкви і без молитви: В неділю, як тільки почую гомін церковних дзвонів, я пригадую собі, яка я була щаслива, коли я ходила з матір'ю до церкви і молилась. Згадавши ті часи, я, з побожності чи з привички йду до церкви, а коли не піду на богослуження, мені здається, що неділя не неділя, тільки будень, і моє життя — не життя, але животіння звіряче. Утративши віру в Бога, я опинилась у якійсь страшній порожнечі, в пустині без дороги, без джерел, життя стало для мене мукою, мандрівкою в темряві, манівцями, без мети і без дороговказу. Людина без віри в Бога — то птиця без крил. Ну, що варта життя людини, коли вона не вірить у безсмертя душі, в якесь вище призначення, змісл і ціль людського існування? Що варта життя людини, яка не знає пощо живе і чому, що станеться з нею по смерті? Чи варта жити тільки на те, щоби їсти, спати, працювати, терпіти, не помолитись, почуватися у всесвіті осамітненим, позбавленим опіки Божого Провидіння? —

Я всміхнувся скептично, співчутливо, і дискутував:

— Мільйони людей живуть без релігії, без молитви, а все ж знаходять вдоволення, зміст, вартість і ціль життя у самому життю. Мені здається, що ви по виході з монастиря самі не знаєте, чого хочете. —

Татяна поклала руку на груди, зітхнула, глянула на образ Ісуса Христа на стіні, і відповіла натхненно, патетично:

– Ах, я знаю, чого я хочу! Я хочу Бога! –

Я поглянув на образ Ісуса на стіні, і побачив, що по одній стороні того образу висів портрет Леніна, а по другій стороні портрет Маркса. Трохи здивований, я закурив папіроску, і я радий своїй приятельці:

✓ – Беріть собі приклад із інших модерних жінок, і менше думайте про релігію, а більше дбайте про практичні життєві справи! Знайдіть собі якусь працю, збагачуйтесь, і живіть так, як живуть інші люди, що ціле життя гонять за грішми, збагачуються і вмирають. –

Татяна перервала мою розмову, кажучи:

– Чи варта збагачуватись лиш на те, щоби, збагатившись, померти? Зрештою, я вже шукала працю, але не знайшла, бо тепер у нашім краю всі думають лише про революцію, соціалізм, всі ущаслиблюють ціле людство партійними програмами, всі проповідують волю, рівність, братерство, і всі вимордовують одні других, та ходять босі, голі, голодні, і кожен дбає тільки про себе. В урядах, у фабриках приймають до праці лише комуністів, большевицька влада старається, щоби всі аристократи виздихали з голоду, тому мені, колишній монахині аристократичного походження комуністи не хочуть дати роботи, і всюди заявляють, що вони мусять перевиховати мене на комуністку, а потім дадуть мені якусь роботу. Ось тому то в моїй душі такий роздор, хаос і така мука. Вранці я молюся, прошу Бога, щоби Бог визволив мене і всю Україну з – під большевицького панування, а по полудні на наказ большевицької влади я йду на комуністичні мітинги для перевиховання, слухаю протирелігійні промови, і постановляю не молитись і не ходити до церкви. Увечорі, коли я покладусь спати, мене мучить сумління, що я не молилась, уночі мені сниться, що чорти смажать мене в смолі за те, що я не молюся, що я безбожна. Я бджуся в несамовитім страху, встаю з ліжка і молюся, б'ю поклони. Ах, та душевна боротьба, ті сумніви так змучили мене, що я не маю сил ані охоти до ніякої праці, і мені жити не хочеться. –

Татяна глянула на образ Ісуса Христа, і вибухнула голосним, розпачливим, істеричним плачем. По її лиці котились рясні сльози. Я бачив, що колишня монахиня справді терпить, мені стало жаль її, тому я потішає Татяну:

– Заспокійтись! Ваш біль, то біль, що всучасну пору роздирає серця мільйонів людей, які станули на подоріжжі, не знаючи, чи йти дорогою, яку вказував Ісус Христос, чи дорогою, яку вказує Ленін. Дух віри в Бога і дух віри в науку, в природу, борються в цілім світі, навіть у душах дітей у школах, навіть у душах священників, єпископів, які щораз більше вірять в природничі науки, як у жидівську біблію. Я співчуваю з вами, бо

розумію вас і знаю, що, як ви були монахиною, а нагло опинились під владою комуністів безбожників, які стараються знищити релігію і монастирі, то така нагла зміна середовища мусіла внести у вашу душу роздор, суніви, боротьбу між двома ворожими світоглядами. І я переживав таку душевну кризу. Подумайте лише. Моя мати і церква вчили мене любити ближніх, прощати ворогам, а я вже кілька років убиваю ближніх. Все ж через такі життєві протиріччя я не плачу, не переживаю тяжких душевних мук, люблю життя таке, яке воно є. Будьте і ви веселі, навчіться любити життя з його протиріччям, злом, боротьбою і людською дурнотою та переходіть над безоднями життя з усміхом так, як переходжу я. Хоч ви і я такі собі чужі, мало знайомі, то все ж і в моїй душі є щось, що споріднює мене з вами, тому, що і мене від дитинства виховувала релігія, євангеліє і протирелігійна література, природничі науки. Я люблю життя з його релігією і протирелігійними науками, бо і релігія і протирелігійні науки, то прояви життя зроджені з різних потреб людського духа.

Татяна стиснула мою руку і промовила :

— Яка я щаслива, що я познайомилась із вами ! Ви в тім хаосі революції один розумієте мене, співчуваєте зі мною, а навіть моя сестра не розуміє моєї наболілої душі, сміється з моїх душевних мук, шукань правди, і каже що всі мої сумніви, роздори в душі, шукання Бога, то російська душевна розхристаність, московський містицизм і нігілізм та гістерія. —

Коли Татяна вимовила ті слова, двері відчинились, і до кімнати вбігла гарна, молода, елегантно одягнена дівчина. В тій дівчині було щось таке, що нагадувало мені рухливу, щебетливу ластівку.

Татяна познайомила мене з тією дівчиною :

— То моя сестра Оля, а то пан чотар Н. Н. —

Оля обкидала мене поглядами бистрих, допитливих, синіх очей, усміхнулась вдоволено і сказала :

— Ах, то ви той середньовічний лицар із казки, що обороняв монастир і монахинь ! Татяна оповідала мені, як то ви з револьвером у руці прогнали большевицьку банду і були ранені. —

Оля глянула в дзеркало, поправила гривку, буйну косу каштанового кольору, і задоволена зі свого вигляду, сіла напроти мене, засипувала мене похвалами за оборону монастиря, запитала про моє життя, про моє минуле. У поведінці, в розмові, в поглядах Олі була якась така жвавість, самопевність, фамільярність, що від першої хвилини знайомства з тією дівчиною я відносився до неї, а вона відносила до мене так, як би ми знали від дитинства. Порозмовлявши з Олею, я усвідомив собі, що вона була одна з тих дівчат, які можна стрінати на Україні тільки в надморсь-

кому місті Одесі, в якому майже кожна людина походить від предків, у жилах котрих упродовж століть мішалась кров грецька, українська, кров козаків чорноморців, росіян завойовників та кров дочок і синів Кавказу.

Оля мала в своїй істоті щось, що нагадувало безмежний український степ, розбурхане, схвильоване Чорне море. Дивлячись на ту танцюристку, я вичув, що та дівчина є нічим іншим, тільки црекрасним, пристрасним тілом, клубком змислів голодних, жадібних переживань, розкоші, насолоди, оп'яніння життям. З кожного слова Олі я вичитав, що вона безжурна, легкодушна дівчина, яка, переживши багато, знає життя в його змінливості й повноті, тому трактує світ, людей, життєві справи просто, легко, звичайно, як гру, забаву, і вміє сміятись навіть з війни, революції, терору і нужди та дивитись на людську злобу й дурноту, на людські слабості та гріхи з вибачливістю й доброзичливою іронією. Говорячи про большевицький терор, Оля призналась, що, коли би комуністи провадили її на розстріл, то вона сміялась би, бо життя – то така дурниця й комедія, яку треба приймати весело, і в потребі треба вміти умерти з усміхом на лиці.

Заслуханий в сміх і в розмову Олі, задивлений в її очі, в рожеві, свіжі, хоч міцно помальовані губи, я відітхнув із вдоволення, що Татяна перестала мене мучити говоренням про релігійні справи, про її душевну боротьбу, сумніви, шукання Бога, і, що в Одесі я вперше маю нагоду любитися товариством гарної, молодої, веселої дівчини, яка манила й оп'янювала мене, як сонце над берегом Чорного моря і як надморський, південний вітер.

Татяна, наче відчувши з прикрістю, що я відвернув увагу від неї, та, що я очарований, зацікавлений її сестрою, хотіла ослабити мое захоплення тим, що Оля оповідала про себе, про своє життя, і, щоб звернути мою увагу на темні сторінки вдачі своєї сестри, колишня монахиня спитала:

– Олю, де ти була сьогодні так до пізна? Ти прийшла додому кілька годин пізніше, як звичайно! –

Оля закурила папіроску "Ленінський димок" і відповіла:

– Де я була допізна? А де ж може бути така ледащиця, як я, Я танцювала в нічному забавовім льокалю, пила вино з одним симпатичним монархістом, який страшно ненавидить комуністів за те, що вони сконфіскували його двір і тисячу десятин землі. Ах, той монархіст – молодець! Хитрий, спритний, підприємчивий, зарадний! Коли селяни хотіли вбити його, він утік до Одеси, привіз багато золота, срібла, брилянтів своєї помершої жінки, і тепер бавиться, гуляє, сипле грішми, як полуку. Ось подивися, яку чудову браслетку своєї жінки і які панчішки подарував мені той дідич монархіст! Він казав, що таких панчішок не має тепер навіть жінка Тро -

цького, бо в Росії тепер усі жінки ходять без панчіх. –

Оля показувала золоту браслетку, шовкові панчішки, чванилась ними й оповідала :

–Той дідич удовець гине з кохання до мене, бігає за мною, як дуренький куцохвостий цуцик. Він такий заздрісний, що, коли я поговорю з іншим каваліром, або моргну до якого офіцера, то той дідич плаче, як дітвак. Подумайте, як то смішно, Дідич, монархіст, бувший капітан царської гвардії, будівничий російської імперії, плаче з кохання до мене, стає на коліна, цілує мої руки, благає мене, щоби я не зраджувала його, і щоби я втікала з ним та з денікінцями до Болгарії, куди він вивезе своє золото, і де побудує мені чудову палату. –

Трохи здивований і невдоволений тим, що сестра Татяни оповідала мені про своє життя, я сказав :

– Панно Олю, я бачу, що хоч тепер війна, революція, то вам весело живеться ! –

Танцюристка всміхнулась іронічно, скептично, скривила й надула свої губи, глянула на мене так, наче кпина собі зі свого способу життя, зі себе і відповіла :

–Так, мені живеться весело; я стараюся жити й веселитись, забути те все, що діється на Україні, щоб не збожеволіти. Зрештою, життя людини таке коротке, молодість минає так скоро, як весна, то було б нерозумно, коли би я трішки не забавилась, не потанцювала, не випила часом склянку вина і не покохалась з яким гарним хлопцем. Не піду ж я так, як моя сестра у монастир покутувати за гріхи, яких не вчинила, і не буду я, так, як Татяна, дурити себе надією, що як я проживу все життя в невинності, чеснотливості, не поцілую жадного мужчины, то за те святий Петро відчинить мені браму до раю, і я разом із янголами буду веселитись у небі. Ха, Ха ! Пане чотар ! Чому ви дивитесь на мене так дивно, суворо, мов суддя на злочинну підсудну? Чи ви один із тих моралістів, що, побачивши дівчину, яка хоче жити, знайти маленьку радість, пережити маленьке щастя, покохатись, пожартувати, то зараз починають моралізаторську проповідь, як у церкві попи, котрі навчають ближніх не грішити, а самі грішать. В цій хвилині ви певно думаєте, що я собі якась продажна жінка з вулиці? Ні, продажною жінкою, вуличницею я не була і не буду, але я собі танцюю в нічній каварні, заробляю цими ніжками, танцями на хліб, а, коли мені трапиться милий, гарний, багатий гість, то я мушу забавитись із ним, випити вина, а часом трішки покохатись. Сьогодні, танцюючи ось цими ніжками, я заробила стільки грошей, що цілий тиждень житиму в достатку, і ще й сестрі поможу на час безробіття. –

Оля підняла й показала гарненькі, дуже зграбні ніжки, ще й помахувала ними, мов би танцювала, чи хотіла похвалитись красою своїх ніг. Потім танцюристка зареготалась, встала, захиталась, мов би п'яна, підтанцювувала, мов хотіла задемонструвати, як вона гарно танцює, і, танцюючи, підспівувала :

Ох, яблочко, куда котішся,

Ох, мамочка, замуж хочеться ...

Невдоволена, обурена Татяна просила :

– Олю, опам'ятайся! Пан чотар бачить тебе перший раз у життю, а ти оповідаєш йому все про твоє життя, витанцювуєш і співаєш сороміцькі пісні, й поводишся так, що наш гість готов подумати, що ти звичайна повія!

Оля, сміючись, відповіла :

– Ну, що ж? Повія, так повія! Дивись! Монахиня, свята невинна дівчиця! Їй соромно за мене! А мені не соромно! Ясьогодні випила забагато вина, і чомусь аж тепер вино пішло мені в голову і в ніжки, тому я хочу танцювати, співати! Пане чотар, не осуджуйте мене, що я трішки п'яна, що я танцюю, але я так люблю вино, музику, танок, що, випивши вина, мені захотілось потанцювати. –

Оля підтанцювувала далі, а я не осуджував її, бо я відчував, що вино, музика, танок і кохання й Оля – так гармонізували зі собою, як слова пісні й мелодія.

Потанцювавши, Оля сіла коло мене, закурила цигарку, і оповідала мені превеселі пригоди з нічного життя Одеси, розкривала перед мною грішний, але живий, буйний, різнобарвний світ надморського міста.

Достроївшись до гумору, оживлення, ширости танцюристки, я сказав їй, що я не осуджую її за її грішний спосіб життя, бо я сам грішний, потім я оповідав Олі й Татяні свої любовні пригоди, згадував, як в Італії мене покохала вродлива італійка, як під час мого побуту на Мадярщині одна мадьярочка так полюбила мене, що хотіла покинути свій край, і виїхати зі мною в Галичину.

Татяна дивилась на мене здивовано, мов не пізнавала мене і сказала:

– Ну, дивись! Я думала, що той чотар скромний, невинний хлопчик, а він уже кохав італійку і мадьярку! –

– А тепер я кохаю українку! – Сказав я, дивлячись на танцюристку поглядом закоханого чоловіка.

Оля відчула, що я говорив про неї, розсміялася сміхом, що був, як сміх молодости, радості, самозадоволення, і дивилась на мене так, що її погляд обіцював мені любов, розкіш. Я вдивлявся уважніше в лице молодій

танцюристки, в її напричуд гарні, повні, свіжі губи, якісь такі змислові, спокусливі, що наче просили, щоб їх цілувати, я вдивлявся в очі Олі, жадібні, неспокійні, шукаючі вражіння, насолоди коханням, краси, і я подумав, що ніколи в життю я не стрічав жінки, в якій тілі, поглядах, рухах проявлялась би якась така абсолютна жіночість, змисловість, пристрасність, жадоби кохання, і якась така, майже дитиння наївність, життєрадісність, буйність, а рівночасно якийсь такий дивний, скритий смуток і біль життя, які проявлялись у цілій істоті танцюристки з одеських нічних льокалів. Було в тій танцюристці щось розпустне, грішне і невинне, щось, що нагадувало упавшого янгола, і примушувало думати, що та жінка хоч і грішниця, то вона чарівна грішниця, і що та жінка сотворена для іншого способу життя, ніж той спосіб, яким вона жила.

Очарований красою Олі, я подумав :

— Я не дивуюсь, що якийсь дідич плакав з кохання до цієї дівчини, бо Оля то така жінка, що хто бачив її хоч раз, — той мусів покохати її, і не в силі забути її ніколи ! —

Протверезившись від перепою, Оля грала мені на старенькім фортеп'яні, одідиченім по матері, та співала сантиментальні російські романси. Я дивився на одну сестру, то на другу, порівнював трагічно поважно, прив'яле і сумовите лице Татяни зі свіжим, рожевим, усміхненим личком Олі, і думав, що надто чеснотливі, побожні, підстаркуваті монахині не такі принадні й милі, як молоденька, весела, може грішна, але чарівна танцюристка.

Коли я прощався з Татяною, вона дивилась на мене якось таємниче, загадково, тужливо, а Оля відпровадила мене аж до брами, стиснула мою руку і шепнула :

— Завтра увечері я йду до каварні " Пушківський уголок " танцювати. Може б ви в годині восьмій підждали на мене ось у цьому парку, так щоб Татяна не бачила, і ви пішли б зі мною до каварні ? —

— Дуже радо ! — відповів я.

І справді другого дня я стрінувся знову з Олею. Був пізний, темний вечір. Йдучи з Олею, я перейшов площу Петра Великого, вулицю Лермонтова, і опинився в маленькім парку. В ту пору через той парк майже ніхто не переходив, у ньому було тихо, як у лісі. Тільки часом на стежці виринула з темряви сіра постать робітника, що, спізнившись, вертався з пристані чи з фабрики додому, а за хвилину на тій же стежці йшов повільно якийсь босяк чи бездомний бродяга. В місті завмирав рух, гамір, тільки часом з пристані долітав гомін корабельного гудка. Одеса засипляла. Нагло звідкись із — поза темних мурів за парком долетів глухий

відгомін стрілів, загриміли сальви, яких гук злився зі шумом вітру, дерев. Спинившись на стежці, я наслухував, і шепнув:

—Чуєте? Хтось стріляє! То певне поліція стріляє в погоні за бандитами, яких тепер в Одесі тисячі. Голод і нужда змінюють це місто в гніздо бандитів і злодіїв. —

Оля, наслухуючи, озвалась:

— Ні, то не стріли поліції до бандитів. Ті сальви лунають із будинку "Чрезвычайки". Ось у цьому великому будинку на розі вулиці Льва Толстого щонаочі чекісти виводять із в'язниці денікінців, "петлюрівців" і розстрілюють їх на подвірю коло автомобілевого гаражу. Щоби оглушити гук револьверових стрілів, "чекісти" пускають в рух автомобілеву машину, яка гуде, та трублять в автомобілевий гудок. —

—Бах! Бах! — Залунали знову стріли, а рівночасно я почув гудіння автомобілевого мотора і гудка.

Ідучи попри парк далі, я опинився з Олею на широкій, безлюдній вулиці. Нагло на місці ярко освітленим електричними лампами, напроти пам'ятника цариці Катерини я побачив знаний мені автомобіль "чрезвычайки", який мешканці Одеси називали "чорним вороном". Червоний знак серпа і молота і п'ятикутня зірка над закратованим вікном того автомобіля були такі великі, що по них я пізнав, що то автомобіль тайної поліції. Автомобіль, котрий був пострахом населення цілого міста, звертав у бічну вулицю, але на перехрестю якраз тоді на зупинці задержався трамвай, тому автомобіль мусів спинитись близько хідника по котрім я з Олею переходив. Дрож пройшла по цілому моему тілі, і я був певний, що чекісти побачили мене, й тому спинили автомобіль, щоби вийти з нього, і мене арештувати. Світло електричної лампи освітило "чорний ворон" і я нагло побачив, що з-поза закратованого вікна поліційного автомобіля показалось біде лице якогось мужчини, що вдивлявся в мене, й махнув окривавленою рукою. Придивляючись у вікно "чорного ворона", я виразно доглянув на голові мужчини за кратами шапку мазепинку з тризубом, і пізнав, що той мужчина то хорунжий Паньчак.

В ту мить загудів гудок, автомобіль рушив з місця, мужчина за закратованим вікном ще розмахував рукою, і, сумно всміхаючись, крикнув до мене:

—То я, Паньчак! Мене арештували за події в Баштаничах! Бережись! Прощай! Втікай з Одеси! —

Автомобіль помчав бистро, завернув на вулицю Достоевського, а я пішов хідником далі, думаючи:

—Паньчака арештували за участь у битві в Баштаничах, отже Хомов

може арештувати і мене, повести в "чорнім вороні" розстріляти. Якщо моя участь в обороні монастиря не виявиться, то чекісти можуть арештувати мене за інші провини, бо сотник Федюк учора говорив Ягенчукові, що то з моєї намови з касарні, з дому виздоровців майже щонаочі втікають старшини й вояки галицького куреня до повстанців генерала Павленка й отамана Тютюнника.

В моїй душі збудився неспокій, страх. Серед мурів чужого міста, оточений ворогами я почував себе zagrożеним; я відчув, що все те, що я пережив у тих часах, було якимсь несамопитим виром, серед якого я ступав над пропасть, в котрій на мене чигала смерть, людська злоба, жорстокість, мстивість. Революційна доба змінювала моє життя в муку, в болюче очікування смерті, давала мені пити лише отруку смутку, розчарування, зневіри, втому, і тому я, йдучи до касарні, запрагнув пити хоч краплину радості, розкоші, щастя, та надіявся, що вино й Оля дарують мені хвилину вдоволення, насолоди, і дадуть мені змогу забути смуток, страх, біль і все, що діялось тоді на Україні.

З такими думками й надіями я увійшов до каварні. Розглянувшись по залі, я побачив таку різноманітну публіку, яку тоді можна було стрінути тільки в містах південної України, куди з'їзджалися збігці всіх рас, народів і племен цілої Росії, емігранти гнані бурею революції з півночі ближче до Чорного моря, до морської пристані, границь сусідніх держав, до яких у потребі можна було втекти перед большевицьким терором. При однім столику сиділи з жінками косоокі калмики, китайці, большевицькі офіцери, в кутку при столику пив чай сивавий добродій Оберучев, що за часів царизму був губернатором Одеси, а за большевицької влади жив нелегально, працював як замітач вулиць. За влади Денікіна я випадково познайомився з Оберучевом. Пізнавши мене в каварні, той колишній губернатор усміхнувся привітно, кивнув головою, хотів зі мною привітатися, але пригадав собі, що я "петлюровець", що зі мною небезпечно говорити в каварні, тому він узяв до руки газету "Червоний стяг", читав її та вдавав, що мене не бачить і не знає. Коло вікна сиділо двох наддніпрянців, українських старшин, переодягнених у робітничі убрання. Ті наддніпрянці ховалися перед большевицькою поліцією, уважали старшин і вояків Галицької армії за зрадників України, за союзників Москви, тому помітивши, що я уважливо приглядаюся їм, ті "петлюрівські" старшини нагло встали, заплатили кельнерові за каву, і, оглядаючись, та лаючи й проклинаючи галичан, вийшли зі залі. Вони боялись, що я, пізнавши їх, як бувших старшин Української армії учиню на них донос до "чрезвычайки",

бо вони не знали, що я сам боюся большевицької поліції, та ховаюся перед нею. Як тільки наддніпрянські старшини вийшли зі залі, їх місця при столику зайняли два повстанські старшини, переодягнені в жидівські халати. Ті старшини прибули з лісів переговорювати з тими галичанами, які мали намір викликати в Одесі протибольшевицьке повстання. Один з тих старшин, поручник Олекса Іванів, знав мене минулого року, коли він у Коші Січових Стрільців був ад'ютантом полковника Євгена Коновальця, а я вишколював новобранців, Поручник Іванів, сидячи в каварні, мав на грудях комуністичну п'ятикутну зірку і велечезну червону кокарду, яку він причепив на те, щоби всім большевикам здавалось, що він комуніст. Пізнавши мене, той колишній поручник моргнув, усміхнувся іронічно, таємничо, сьорбнув ковток чорної кави без цукру, облизався, похитав сумно головою, дивився на комуністів гостей, то на мене, і своїм поглядом наче хотів сказати мені :

—Гей, гей! Таке то діється на нашій Україні! Всюди панує большевицька голота, а ми на нашій, не своїй землі, мусимо ховатися перед тією голотою, і жити, як цьковані собаки, за якими вганяють гицлі! Минулого року ми були володарями нашої країни, отаманами, генералами, міністрами, а тепер не маємо грошей, щоби заплатити за чай і за махорку і мусимо ночувати на залізничних двірцях на лавках, або і в парку чи під мостом!—

Найбільше місця в каварні займали большевицькі офіцери й комісари. Вони сиділи при столах у шинелях, шкур'яних кабатах, у кашкетах, то у велечезних, кудлатих шапках, пили горілку прямо із фляшок, плювали на підлогу, курили смердячу махорку, кидали недокурки з цигарок на стіл або і в горнятка від чаю, говорили, реготались так голосно, що заглушували тони музики, спів музикантів, які, граючи на верескливих інструментах вальс, приспівували романс — Ямщик, не гоні лошадей, мне некуда больше спешить, мне нет кого больше любить" . . .

Я сів з Олею на фотелі в закутку залі, оглядав большевицьких достойників, що, маючи широку російську душу, розкидали гроші, як полову, бавились буйно, гучно, замашисто і крикливо, часами вставали від стола, і, хитаючись на ногах, не скидаючи шапок ні плащів, не виймаючи з уст цигарок, танцювали з кельнерками, з кабаретовими танцюристками, співачками, то з пискатими, ординарними жінками, що прийшли до каварні як гості. Між командирами й комісарами увивалися чепурні, кокетливі, сильно підмальовані дівчата, між якими найбільше уваги звертала на себе дебела, здоровенна, нахабна грекиня, яка в п'яному стані любила оповідати про свій рідний Херсон, та маленька, звинна, жвава і метушлива, як вивірка, черкеска. Та остання, випивши фляшку кавказького Кахатин-

ського вина, обіймала старого лисого майора, сідала йому на коліна, жартома цілувала його в лисину, а потім покидала його і, з молоденьким лейтенантом танцювала лезгінку, підспівуючи:

Єсть у нас легенди сказкі,
І обичай наш кавказкій,
Кахатинське п'ємо

Молоді офіцери й комісари старались подобатись тій черкесці, з'єднати її серце вином, халвою, чоколядою, обіцянками.

Бідніші офіцери нижчої ранги зі заздрістю поглядали на своїх начальників полковників, майорів, генералів, що мали більше грошей, тому легше могли здобути кохання кельнерки чи танцюристки хоч на годину. Черкеска і грекinya ігнорували бідніших прапорщиків, підофіцерів, ї підсміхались, примилювались до лисатих, сивавих вищих достойників, що мали портфелі наповнені грішми всякого ґатунку, – царськими рублями, "керенками" з часів тимчасового уряду Керенського, українськими гривнами і карбованцями з часів Центральної Ради і Скоропадського, рублями з часів Денікіна, і мали в калитках навіть монету, видачу анархістом отаманом Нестором Махном, на якій був напис: "Гоп, кумо, не журись, в Махна гроші завелись!"

Оля оглядала каварняну публіку та озвалась до мене:

–Переживаємо дивні і інтересні часи. Люди воюють, убивають одні других за комунізм, соціалізм, націоналізм, за монархізм, а коли приглянемося ближче до тієї трагікомедії, то бачимо, що кожний монархіст, комуніст, соціаліст хоче передовсім жити, забавитись, випити, покохатися, і в нічній каварні при забаві, за чаркою вина, в танку всі монархісти, комуністи, соціалісти і націоналісти подібні один до другого, мов краплини води, що всі вони ненавидять війну, революцію, а люблять тільки смачні обіди, вино, танки, жінок. Тут за большевицької влади таке саме життя, як за часів царизму. Хто має гроші, той має успіх, вино любовниць, тому вклоняються всі гості, кельнерки, танцюристки. За царської й денікінської влади в цій каварні я бачила ті самі забави, що й тепер, такі самі типи пияцьких офіцерів, розпустних, продажних кельнерок, танцюристки, чула ті самі російські й кавказькі пісні, що й тепер. Комуністи різняться від своїх ворогів монархістів, націоналістів, соціалістів тільки тим, що комуністи дурніші, гірші, підліші, брудніші та більше ординарні, як їх політичні противники. Ах, я так ненавиджу ту комуністичну голоту, що не можу дивитись на неї! –

– Не розумію з чого родиться ваша ненависть до большевиків, хоча ви не капіталістка і не буржуйка – продовжував я розмову.

Оля заявила:

Можна бути з конечности жебраком, а ненавидіти жебрацтво й хам-

ство, а можна бути багатим хамом, і бачити в комуністичних жебраках і хамах своїх духових братів, товаришів, тому любити їх. Я ненавиджу комуністів, бо ненавиджу все низьке, підле і некультурне. Комуністична влада, то влада голоти і босяків. Ну, подивіться на ті обридливі, неголені, немиті пики командирів, комісарів, офіцерів! Це ж одеське шумовиння, конокради, бандити, колишні замітачі вулиць! І такі типи хочуть уцасливити все людство комуністичною революцією! Я люблю все гарне, добре, шляхетне, культурне, люблю все рідне українське, тому в комуністах бачу тільки кровожадне, московське – жидівське хамство, яке хоче знищити все, що українське, змінити Україну в царство хама та азійської дичі. Ах, я віддала би все своє життя за те, щоб Україна визволилась від большевицького хамства і розцвіла в проміннях європейської культури! –

Я пригадував собі, що, дивлячись на большевицьке військо коло церкви, я думав про большевиків майже те саме, що тепер у каварні Оля говорила про них. І, слухаючи слів танцюристки, я думав:

– В цій красуні Олі, яку я уважав за легкодушну, морально зіпсовану, впавшу жінку, вперше я відкриваю тугу за чимсь гарним, шляхетним, чистим, рідним українським і вичуваю бунт проти бруду, зла підлости, що опанувала наш край. Духовість Олі, мов кущ квітів, у який впелися бодяки й закралися черви. В серці, в жилах цієї танцюристки, киненої долею на дно життя, озивається кров предків, аристократів, українців. Може Оля то перлина, яку обставини, випадки, кинули в болото? Може підняти ту перлину з болота? Я міг би любити Олю не лише як гарну жінку, але і як українку, бо я відчуваю, що в серці танцюристки криється любов до України, любов, що привела мене зі зброєю в руці з Карпат над Чорне море . . .

Я замовив фляшку кавказького вина, і, п'ючи його, я не знав, чи п'янію від напитку, чи від слів, поглядів, усміхів і чару Олі.

Заграла музика. Якийсь молодий, бундючний підофіцер із орденом Леніна на грудях, довго приглядався Олі, підійшов до неї, і, наче не помічаючи й ігноруючи мене, із большевицько – азійською нахабністю просив мою приятельку до танку, кажучи: "– Ну, что ти, красавица, разгавариваеш із етим галічаніном? Брось ево! Хаді со мною танцювать, поцелуй меня, голубушка, а я куплю тебе настоящего, кримскаво вина! –

Оля не хотіла танцювати з п'яним унтер – офіцером, відвернулась від нього з погордою, нахмурилась, а невдоволений унтер – офіцер віддалився, попросив до танку якусь вірменку, що їла сім'я зі соняшника, кидала лушпини на підлогу, то, розвалюючись на кріслі, підморгувала до

фельдфебеля.

Допивши вино, Оля шепнула до мене :

– Мій хлопчику ! Хоч тут погане товариство і погана заля, але музика дуже добра, і вона грає такий прекрасний валець, що я хочю потанцювати з тобою. –

Коли Оля запросила мене до танку, я не міг опертися спокусі, бо мені здавалось найбільшим щастям танцювати з такою чарівною танцюристкою, як сестра Татяни. І я потанцював з Олею танго, відчуваючи невимовну розкіш, радість, що я обняв у танку ту красуню, що її серце б'ється коло мого серця, що до моїх грудей пригорнулися її груди, які при кожному русі танцюристки тремтіли, хвилювали шовкову сукню з великим декольте, що часом показувало крайчики тих грудей, зраджуючи, яку красу криють вони в собі, і будило в моїм серці прагнення кохання, любові. Кожний рух тіла Олі мав якийсь ритм, якусь таку гармонійність, що я дивився на ту жінку, що танцювала зі мною, і думав :

– Оля створена для танку і для кохання, а танок – то найкращий засіб вияву душі молодої дівчини, її туги, за красою, гармонією, любов'ю.

Я помічав, що тільки в танку розцвітає духовість Олі, що тільки в танку та жінка знаходить свою стихію, свій світ і повний вияв своєї істоти, своє щастя, насолоду, розкіш життя, а щастя – то вияв, здійснення себе, своїх мрій, хотінь. Тони музики, ритм танку вичаровували на лицях Олі вирази самозабуття, усміх насолоди, щасливості, усміхи, що чарували мене. Захоплена мелодією танго, Оля танцювала наче в півсні, змінювалась у втілення ритму музики, танку. Потім на лиці Олі явився вираз розмірності, жаги, змислової розкоші; напів замкнені очі тієї танцюристки були мов сонні, часом ті очі широко розкривались, і вдивлялись в моє лице так мило, звабливо, мов шукали щастя, мов благали, щоб я дарував Олі любов; легенько розхилені, рожеві уста моєї танцюристки пожадливо здригались, мов просили, щоб їх цілувати.

Я не в силі описати чару Олі під час танку, так, як ніхто не в силі описати чару пісні, симфонії, свіжості весняного леготу і краси світтанку, які можна тільки відчути, пережити... Аж у танку, пригортаючи Олю, я зрозумів, які чари, красу, принаду криє в собі тіло тієї танцюристки. Я почував себе невимовно щасливим, у моїм серці будилась надія, що та чарівна сестра монахині покохає мене, буде в моїх обіймах, і моя душа, вколисана ритмом і мелодією танго, співала якусь пісню туги, молодості, кохання. Дивлячись у янгольсько гарні лиця й очі Олі, заслуханий в її слова, я ставався втіленням радості життя, розкоші.

В моїм танцюванні з Олею, в моїм захопленні її красою зливались

усі противенства, контрасти життя під час революції; зливалось вдоволення з того, що я мав в обіймах чарівну, молоду жінку, що слухаю солодкі тони музики, і зливалось підсвідоме прочуття, що може за хвилину до каварні увійде большевицький поліцай, арештує мене, поведе на розстріл, і моє тіло, яке тепер танцює, буде мертве, а поліцай викине його на смітник або в Чорне море, так, як щодня "чекісти" викидали в море трупи розстріляних галичан, "петлюрівців." Глянувши часом на большевицьких комісарів, що сиділи на кріслах і подивлялися моє танцювання з Олею, я на хвилину пригадав собі, що може такий комісар поліції вже шукає мене і я подумав :

– Так, я мушу пережити з Олею кохання коротке, але гарне й миле, як цей танок, бо може сьогоднішній день – то останній день мого життя! –

І я зачав говорити пошепки до своєї танцюристки :

– Олю, ти така гарна й люба, як весняний цвіт, котрий мусить любити кожна людина, що гляне на нього ! Олю, ти, як ця мелодія музики, що будить у душі тугу за красою, за щастям, дає людині спокій, радість. ! Олю, я кохаю тебе ! –

Оля, прижмуривши мрійливі, тужливі очі, відповіла :

– Ти, ! також милий хлопчик ! Мені любо танцювати з тобою, але не говори, що ти вже покохав мене. Тут у цій залі під час танку підупливом музики і вина вже не один мужчина шептав мені, що вже кохає мене над життя, а другого дня стрічав мене на вулиці, навіть не вклонився мені, вдавав, що мене не знає ! В цій залі один Денікінський офіцер із полку "чорних гусарів" клявся, що коли я не вийду за нього заміж, то він застрілиться, а все ж, хоч я не хотіла вийти за нього заміж, він досі не застрілився, і щомісяця має іншу любовницю. І твоє кохання до мене, те хвилеве почування, викликане вином і музикою. У життю все мінливе, зрадливе, тому я давно не вірю в слова мужчин, у їх вірність, кохання, а вірю тільки в музику, в танок, вино, і в хвилеву розкіш любови, що минає, як мелодія танга. –

– І того тобі досить до щастя ? – питав я недовіриливо.

– Ах, ніякого щастя в життю нема, існує лише туга за щастям. ! Щастя людини лише в тім, щоб людина на хвилину забула, що вона ціле життя нещаслива. –

– Ні, щастя людини в тім, щоб кохати ціле життя так, як я кохаю тебе у цій хвилині ! – заперечував я широко, зі запалом, і, вичувши в словах Олі якусь струну смутку, розчарування, щоби заглянути в душу тієї танцюристки, пізнати її таємниці, я питав :

– Олю, чи ти ніколи не кохала вірно, широко, цілим серцем ? –

– Колись кохала, але тільки ті, які кохають найсильніше, потім розчаровуються, терплять найбільше і найменше вірять у кохання. Найбільші ідеалісти, романтики стають найбільшими скептиками, песимістами. Не говорім про велике, вірне кохання. Ти один із тих мужчин, яких я прагну для хвилевої любові. Покохаємось може день, може місяць, а потім розлучимось. –

– Розлучимось? Чи ти не прагнеш кохання вірного, на ціле життя, подружнього щастя? Ти така гарна, що не один мужчина був би щасливий якби міг назвати тебе своєю жінкою! – Ти не повинна бути ціле життя танцюристкою в цій огидній каварні, забавкою для п'них мужчин. Ти дивна дівчина, ти цілком інакша, як усі танцюристки і повії, яких я тут у тій спелюнці бачу! –

Оля усміхнулась сумовито і відповіла:

– Ну, я така, яку мене Бог сотворив, а люди виховали, я така якою мушу бути в часах, коли злидні, нужда, революція вирвали мене зі середовища культурних, чесних людей і кинули між голоту, розпусників із нічних забавових каварень. Я щоночі танцюю ось на цій сцені за оркестрою, співаю для публіки, живу серед проституток і п'яниць, то хіба я можу бути чиста душею і невинна, як янгол? Ах, як би ти був знав мене тоді, коли жила моя мама! Я була тоді така мрійлива, ідеалістка! Учительки в інституті для благородних дівчиць, мої товаришки, які любили мене, говорили нераз, що я нагадую їм героїні з повістей Тургенева, Лева Толстого і "Євгена Онегіна" Пушкіна. Ну, краще не згадуймо того, що минуло і не вернеться...

Оля скривила свої рожеві, повні губи, на її лиці з'явився якийсь болючий, жалісливий усміх, вираз огірчення, зневіри, втоми, розчарування, вираз, якого я не бачив іще на лицах тієї жінки, і який уперше зрадив мені, що на дні серця Олі, тієї наче то легкодушної жінки, криється якась туга за іншим, шляхетнішим життям, яким вона жила колись, і що Оля шукає в танку, і вині, у хвилевім коханні – лише забуття, що вона нещаслива.

Орхестра перестала грати. Я і Оля сіли знову при столику, і продовжували розмову. Несподівано двері відчинились і до каварні увійшов новий гість, кремезний, довгобородий, одягнений в рудий, шкур'яний плащ, підперезаний широким поясом, на якому звисав довжезний револьвер.

Новоприбутий гість сів при столику на кріслі, замовив у кельнера горілку, і змуджено приглядався каварняній публіці. Коли я уважливо глянув у його лице, він, здається, відчув, що я оглядаю його, звернув погляд у сторону, де я сидів, потім той довгобородий мужчина нахмурился

чоло, мов нервово, напружено щось пригадував собі, підкрутив руді, за-недбані, кудлаті вуси, прижмутив очі, бубнив пальцями по етолі, і часом зиркав на мене. Я глянув на того бородатого мужчину ще раз, і подумав: – То Хомов, командир большевицької банди, яку моя сотня прогнала з монастиря! Алексій Хомов напевно пізнав мене! Можливе, що то він арештував Паньчака за перестрілку в Баштаничах, а тепер прийшов арештувати мене! –

Страх і неспокій огортали мою душу, я вже не міг пити вина, краса Олі не чарувала мене, у моїм серці зродилося сильне бажання зникнути з каварняної залі, тому я розглядався, шукаючи бічних дверей. Оля завважила моє схвилювання, спитала про його причину, а коли я вияснив танцюристці, чому я такий занепокоєний, Оля глянула на Хомова і шепнула до мене: – Я знаю того фельдфебеля. Він один із найжорстокіших катів Одеської "чрезвычайки", пострах усіх українців у цьому городі. Хомов росіянин по батькові, вірменин по матері. Дивись, як він слідкує за тобою зором хитрого лиса! Утікай з каварні сам, а я остану тут, бо зараз мушу танцювати на сцені, забавляти таких типів, як Хомов. Я не можу йти з каварні із тобою ще тому, що коли би я виходила з цієї залі з тобою, то Хомов завважив би, що ми йдемо додому, і задержав би тебе, або пішов би у слід за нами. Щоб відвернути увагу й перехитрити Хомова, йди до буфету, наче щоби щось купити, візьми і шапку з гардероби, і вийди бічними дверми на вулицю. Я остану тут, щоби той чекіст думав, що ти вийшов до буфету чи до гардероби, і зараз вернешся до мене. За вино і за каву я заплачу келнерові сама! Дивись! Хомов устав, пішов у другий кінець залі, говорить з якимсь комісаром жидком, і не звертає на тебе уваги! Зараз іди додому! Скажи мені твою адресу, а я ще сьогодні відвідаю тебе! –

Я сказав Олі свою адресу, встав, бистрими кроками вийшов до гардероби, одягнувся в плащ, наклав на голову шапку і бічними дверима через буфетову залю вибіг на хідник, перебіг між автами й возами ізвощиків на другу сторону вулиці. Зимний вітер дошкуляв мені, дощ зі снігом шмагав мое лице, заслони́в очі, але я наосліп, навмання ішов далі, повільно начебто спокійно, щоб не звернути на себе уваги прохожих осіб і поліціантів. Перейшовши площу, я звернув на вулицю Достоевського. За хвилини я вже був у своїй кімнаті, скинув плащ, сів на кріслі, відпочивав, кури́в папіроску, нетерпеливо поглядав на годинник, і в якомусь зворушенню, майже в горячковому неспокою, ждав на Олю.

Мене огортали самі протилежні настрої, в моїм серці обіймались страх перед арештуванням, вдоволення, що мені вдалось утекти з касарні

так, що Хомов мене не завважив, а за хвилину мою душу пестила надія, радість, що чарівна Оля може за кілька мінут перший раз буде в моїх обіймах. Я ходив по кімнаті, спинявся, кожний шум, стукіт у коридорі примушував мене підходити до дверей, наслухувати. Кожна хвилина здавалась мені довга, як ціла ніч. Я заглядав через вікно на вулицю, але не бачив Олі. Розчарований, зденерований, я думав: – Оля обіцяла мені прийти до моєї кімнати, але її обіцянка – то хвилевий каприс, химера вередливої красуні! Оля певно вже забула мене й свою обіцянку, і тепер вона певно п'є вино і танцює з якимсь офіцером большевицьким. Це ж неможливе, щоби в таку зимну, пізню ніч, коли вулицями волочаться бандити, босяки, п'яниці, Оля відважилась перейти з каварні через цілу дільницю аж до готелю, де я мешкаю. Я мушу роздягатися і спати сам, і тільки мріяти про Олю, і пестити її тільки в снах! –

В тій хвилині я почув, що хтось іде сходами. Урадований, знетерпеливий, я відчинив двері, і в мою маленьку, привітну кімнатку вбігла Оля. Вона стиснула мою руку, і, скидаючи при моїй допомозі покритий снігом плащ, шептала:

– Будь спокійний! Коли ти вийшов із каварні, я танцювала на сцені, публіка нагородила мене оплесками, і я вернулась на залю. Хомов попросив мене до танку, але був п'яний, не міг танцювати, упав, устав, і сів на крісло. Згодом він почав із якимсь капітаном суперечку за танцюристку, черкеску, з якою Хомов хотів пити вино тоді, коли капітан хотів з нею танцювати. Два заздрісні суперники, посварившись, билися фляшками, склянками. Хомов, залитий кров'ю і пивом із фляшки, розбитої на його голові, вже не думав про тебе, тільки пішов до вмивальні вмити лице. Настрашена черкеска втекла до буфету. Авантюричного капітана арештувала поліція, а я скористала зі замішання, і вийшла з каварні так, що Хомов не звернув на мене уваги. –

Я схопив Олю в палкі, жагучі обійми так, як обіймає весняна буря розквітлу яблоню. Я пережив безсонну ніч, солодку, як сон, ніч кохання, напоену розкошами, так як напоений цвітник пахощами цвітів. Дивлячись у любі очі Олі, обіймаючи танцюристку, вкриваючи цілунками її уста, груди, очарований красою, свіжістю, ядерністю її тіла, я забував усі воєнні страхіття, труди, небезпеки, і я насолоджувався пестощами, любощами, як насолоджується заблуканий мандрівник водою, коли по довгій мандрівці у спеку знайшов у пустинній оазі джерело. Коли Оля пестилась зі мною з невимовною ніжністю, я відчував таке оп'яніння, таку безмежну насолоду, що кохання, життя здавались мені чарівною казкою, а моя любовниця здавалась мені русалкою з казки, втіленням жіночої краси, усіх мо-

їх молодечих мрій, снів про щастя любови.

Ціла та ніч кохання була якоюсь симфонією ненаситної змисловости, жадібности двох молодих тіл, що сплітаються зі собою в субтельних, вишуканих любощах, і не можуть доволі налюбуватись одне другим.

Вранці Оля, снідаючи зі мною, щебетала весело, безжурно, мов пташка, вдоволена, що доля привела її до моєї кімнати, але я не міг бути веселим, бо я відчував, що Оля, хоч така мені дорога й мила, мусить розлучитись зі мною. Я усвідомляв собі, що війна, як буря, руйнує все гарне й дороге, убиває щастя людей, і що я пережив не лише першу, але може й останню ніч кохання з танцюристкою. Коли я відпровадив Олю аж до її дому і попрощався з нею, я мусів знову думати про сувору дійсність, яка окружала мене, про мого друга Паньчака і про те, хто міг би визволити його з тюрми. Роздумуючи, я прийшов до переконання, що з між усіх моїх знайомих в Одесі тільки сотник Федюк має в большевицьких кругах такі впливи, що він міг би урятувати арештованого хорунжого. Подумавши про те, я пішов у напрямі дому, в якому сотник Федюк мав свою канцелярію і квартиру. Сотник Данило Федюк ще за панування Австрії в Галичині, начитавсь пропагандивних брошур, став соціялістом, провідником соціялістичної студентської молоді у Львові, не любив австрійської держави, паців, попів і австрофільських українських політиків. Змобілізований до австрійської армії, бачучи, як тисячі українських селян, робітників, над Ізонцо над П'явою гинули в боях за цісаря, за політиків, що організували Українських Січових Стрільців, казали їм гинути в битвах за Австрію і вірити, що вони гинуть за Україну. По упадку Австрії Федюк, як старшина Української Галицької Армії воював хоробро проти поляків під Львовом, бо ненавидів польську шляхту, і в українсько-польській війні бачив боротьбу українського селянського народу проти шляхетської панської Польщі. Під час відвороту українських військ за Збруч у літню зоряну ніч Данило Федюк говорив до мене й до інших

— Ах, так, як ми воюємо, можуть воювати тільки божевільні! Ну, як може армія, що не має зброї ні муніції, ні помочі якоїсь держави боротись проти Польщі і проти Росії, та виграти війну? Як би Петлюра і Петрушевич мали розум, вони довели б до мира між Українською Народньою Республікою і Союзом Советських Соціялістичних Республік, і воювали би тільки проти Польщі. — Коли Галицьку армію нищила пошесть тифусу, сотник Федюк був одним із членів делегації, яка, зірвала союз галицьких військ із Денікіном, переговорювала з командою большевицьких військ, і заключила нещасливий союз Української Галицької Армії

з большевицькою армією, за те з ласки большевицьких достойників Данило Федюк став дуже важною і впливовою особою, головним комісаром для комуністичної пропаганди серед галичан. Я знав, що того сотника штовхнула на шлях комунізму виплекана нуждою, життєвими невдачами ненависть до панів, багачів, жадоба влади, амбіція, охота використати нагоду на те, щоб мати успіх, нагороду за всі пониження, невдачі, які він пережив у домі родичів, бідаків робітників, у бурсах, в австрійських касарнях та окопах. Вичувши на Східній Україні страшну силу, вплив та розмах большевизму і безсилля, кволість та безрадість українського націоналізму, Федюк зі соціяліста став комуністом. Я знав, що той сотник опинився в комуністичнім таборі в деякій мірі для особистої користи, але знав я і те, що Федюк на дні душі все ж був сином галицької землі, був зв'язаний душею з українським народом і з українською армією, яку створили найкращі сини галицької країни. В підсвідомості я вичуву особі Данила Федюка передусім шкільного товариша і товариша по зброї. Хорунжий Паньчак також був шкільним товаришем і земляком Федюка, тому я мав надію, що збольшевичений сотник усе ж забуде різниці в наших політичних переконаннях, орієнтаціях, і рятуватиме ув'язненого хорунжого. У перших днях союзу Української Галицької Армії з большевиками Федюк виступив на мітингах разом з комуністичними достойниками, промовляв до галичан, їздив автомобілем із московськими комісарами, пив горілку, і навіть цілувався з якимсь генералом аж із Камчатки, але все ж не міг розлучитися зі старшинами галицьких військ, з "петлюрівцями", з якими недавно ділив долю й недолю в поході з – під Львова на Київ, і не міг бачити тепер ворогів у галичанах, з якими минулого року лучила його одна ідея вільної Української Народньої Республіки. Тому Федюк, хоча став комуністом, не міг відразу зірвати зв'язків із минущиною, і навіть толерував дрібні, протибольшевицькі вчинки та балачки своїх приятелів націоналістів, удавав, що не бачить і не чує, як деякі старшини навіть на мітингах відважувалися лаяти комуністів, хвалили Петлюру й Петрушевича, висмівати комуністичну ідеологію. Федюк, почувши лайку, кпини, насміхи на адресу комуністів, спокійно, вибачливо всміхався, знуджено кивав головою, наче кінь, коли його кусають мухи, дивився на своїх противників із почуттям вищости, трохи згіржливо, злобно, а трохи доброзичливо, і, здержуючи злість, говорив:

– Я дуже добре розумію, чому ви ненавидете і лаєте комуністів. Галицьке попівське виховання, австрійська школа, пропаганда цісарських лакеїв, невдах, таких, як Петрушевич, таких авантюристів, як Петлюра, довго формували вашу духовість, і тому за кілька днів союзу Української

Галицької Армії з большевицькою армією ви не можете стати комуністами. Ви тільки зверху комуністичні, а в душі ви всі "петлюрівці", та чекаєте на нагоду, щоби пхнути багнет у спину большевицької-влади. Але прийде час, коли ви зрозумієте, що для українців одинокий правильний шлях до волі то співпраця з комуністами для будування спільної батьківщини Союзу Сов'єтських Соціалістичних Республік та похід із червоною армією на Львів і Варшаву. Ми вас помаленьку перевиховуємо, і ви перестанете мріяти про гайдамацькі шлики, оселедці, ножі та козацькі шаравари! –

І Данило Федюк подавав мені комуністичні газети, брошури, щоби мене перевиховати на комуніста. Згадуючи те все, що ми з Федюком пережили разом, я не без вагання ішов до того сотника шукати рятунку для Паньчака. Я перейшов через середмістя, і опинився в найбагатшій південній ділянці Одеси, де за царизму мешкали самі капіталісти, аристократи, які під час революції погинули або повтікали за кордон. Пройшовши через чудову алею, отінену кленовими деревами, каштанами, я побачив палату з білого мармуру, за якою було видно великий сад, цвітник, город, що межував із берегом Чорного моря.

В городі бігав білий, кудлатий, величезний пес, що на якийсь час зупинився, порпав сніг, пчихав, а, побачивши мене, нащурих довгі вуха, загавкав. Гавкіт пса хтось почув у палаті, бо двері відчинились, і мені на стрічу вийшла маленька, товстенька, кирпатоноса жінка в середньому віці, і спитала, чому і до кого я прийшов. Коли я відповів, що я бажаю поговорити зі сотником у важній справі, товстенька жінка заявила по російськи:

– Мій муж має тепер нараду із ад'ютантом командира залоги, але як той ад'ютант відійде, я покличу вас. Прошу почекати в передпокою! –

Товстенька жінка, хитаючись, мов качка, відійшла до кухні; я сів у передпокою на м'ягкім, дорогім фотелю, і оглядав на стінах портрети графів, князів з історії Росії, між якими ще висів і портрет цілої родини царя Миколи II, яку вимордували комуністи. Оглянувши образи, люксово умебльований передпокій, дорогі перські килими на стінах, я думав: – В такій розкішній палаті мешкає той Федюк, який на мітингах говорить про рівність, про права пролетаріату тоді, коли пролетарі й большевицькі солдати мешкають у нужденних бараках, у брудних касарнях і ходять босі, обдерті, голодні. Пригадую собі, як Федюк мешкав у Львові на передмістку Знесіння в домі шевця, в одній тісній кімнатці разом із ще з двома студентами. Тоді Данило Федюк голодував, ходив у подертих черевиках, в полатанім убранню, на перервах у школі їв тільки той хліб,

який подарував йому я або Паньчак. Тоді Федюк не мав грошей, щоби купити книжки, тому вчився з книжок позичених у Паньчака. Тепер Федюк мешкає в княжій палаті, має любовницю росіянку, вдову по генералі, якого під час революції повісили комуністи. Ех, революція, війна декому ломить життя, декого заганяє в могилу, а декого веде до щастя, багатства, могутности. –

За хвилину із одної з численних кімнат палати вийшов широкоплечий, присадкуватий, молодий мужчина, одягнений в російський, офіцерський однострій з комісарськими відзнаками на ковнірі. Лице того мужчины було понуре, непривітне, віспувате, і своїм виразом зраджувало, що той мужчина багато пережив, терпів, тому став нервовий, неспокійний, недовірливий. Його очі були трохи зизоваті, і нагадували очі kota, що чигає на добичу.

Я встав, засалютував, Федюк привітався зі мною холодно, мовчки впровадив мене до люксово – умебльованого сальону, попросив мене сідати, почастував мене папіроскою, такою дорогою, яку курили тоді лише комісари і генерали, і, дивлячись на мене з – під лоба, спитав:

– Що сталося, що ти загостив до мене, хоч досі ти оминав мене, уважав зрадником України? –

Я закурив папіроску "Кронштат" і відповів:

– Ти певно знаєш, що Паньчак арештований. Я прийшов просити тебе, щоби ти знайшов спосіб визволити з тюрми нашого спільного приятеля, бо знаю, що ти один із галичан здобув серед большевиків такі впливи і зв'язки, що тільки ти можеш урятувати хорунжого. –

Федюк якийсь час мовчав, бубнив пальцями по столі, вперто вдивлявся в моє лице, думав, і, любуючись почуттям своєї вартости, важности, відповів гордо й холодно:

– Справа з Паньчаком багато гірша і трудніша, як тобі здається. Хорунжому в його справі пошкодили доносами ідеякі галичани комуністи, які хочуть здобути ласку в большевиків, і грають ролю ревніших комуністів, як сам Троцький, Раковський чи Скрипник хоч я комуніст, хоч я знаю, що Паньчак, так само, як ти, мав багато провин проти большевицької влади, я в нічому не шкодив Паньчакові. Очевидно, я маю впливи, зв'язки навіть із радянським урядом у Харкові, та з товаришем Будьонним, але провини Паньчака проти советської держави такі великі, що коли я боронитиму його, то сам попаду в тюрму, страчу становище комісара, впливи, довіря большевицької влади, а хорунжого і так не урятую, бо чрезвычайка засудить його на кару смерти. –

Я схопився з фотелю, і, схвилюваний тим, що сотник сказав, я благав:

– Товаришу! Я все ж прошу тебе, згадай, як ти разом із Паньчаком учились разом у школі, воювали з поляками під Львовом, як Паньчак урятував тобі життя під час Чортківської офензиви, коли поляки з армії Галлера оточили тебе, згадай як ти разом із Паньчаком під жовто – блакитним прапором ішов на Київ, згадай, те все, і, як у тебе залишилась іскра української душі, рятуй хорунжого! –

Федюк спалахнув гнівом, посинів, почервонів, махнув рукою і крикнув:

– Ах, залиши ті дурні спогади! Що було – те минуло! Я рішений служити вірно большевицькій владі, я зложив присягу комуністичній державі, і тому я повинен нищити кожного ворога комунізму, а не боронити контрреволюціонера, поновича, петлюрівця Паньчака, який у Баштаничах убивав червоноармійців. Товаришу, я міг би більше сказати про ту битву в монастирі та про твої й Паньчакові провини проти комуністичної влади, але тому, що ти мій земляк, шкільний товариш, навіть далекий кривий по матері, то я не хочу мішатись до ваших справ, шкодити тобі ані Паньчакові. Хай вами займається хтось інший, а не я, все ж для твого добра, я, як твій колишній товариш, раджу тобі: – Як не хочеш, щоби тебе стрінула доля хорунжого, то опам'ятайся, не йди проти течії, не розбивай головою муру, бо весь український нарід іде з нами комуністами, а з Петлюрою йде горстка дідичів, куркулів, громадських писарів, кооператорів і попів, які вміють вимахувати кропилом, а не шаблею, та йде горстка гайдамаків, що здатні бити жидів, але держави збудувати не здатні. Товаришу, я знаю все, що діється між галичанами в Одесі, і раджу тобі, щоби ти і Омельчук перестали помагати галичанам в утечі до повстанських банд! –

Я зрозумів, що всі мої просьби безцільні, даремні. Я встав із фотелю, мовчки засалютував, і, схиливши голову, пригноблений, вийшов із палати. Йдучи вулицею, я пригадував собі минувшину Федюка і Паньчака: – Паньчак, син багатого св'ященика, однак, розпещений матір'ю, яка тільки про те думала і дбала, щоби синові жилося якнайкраще. В гімназії та в університеті елегант, красунь Паньчак був божищем усіх гімназисток і студенток. В австрійській армії той попович був уже офіцером, у якого закохувались і про якого мріяли всі дівчата у Львові. В українській армії Паньчак мав славу героя, був окрасою і гордістю цілої бригади, і, хоч мав лише ступінь хорунжого, йому всі віщували велику кар'єру. Данило Федюк, син бідного шевця, невродливий, хворий на хронічну туберкульозу, ціле дитинство й молодість пережив у нужді, злиднях, пониженню. В школі ним погорджували і його легковажили вродливіші,

багатші та здібніші учні. Як студент, той бідолашний син шевця був завжди закоханий в якусь багату панну, і все та панна зрадила його або з'їгнувала його любов. Хоч Федюк був кілька років старший від Паньчака, то в австрійській армії через хоровитість, нездатність, простакуватість та умову тупість він мав славу "оферми" і до кінця війни був лише капралем, та виконував накази кадета Паньчака, котрий через молодечу гордість, часом дошкулював Федюкові, шиканував його і давав йому відчутти свою вищість. Вже тоді Федюк скрито ненавидів Паньчака, завидував йому успіху, а в Українській Армії Федюк відчував до Паньчака злість головно тому, що той хорунжий поширив у цілій бригаді правдиву погоску, що Федюк пофальшував австрійські військові документи, і, по упадку Австрії, користаючи зі замішання, сам, при допомозі якогось свого приятеля в Начальній Команді, іменував себе сотником. Тому, що Федюк іще в гімназії був соціялістом радикалом, то його притаена ненависть до попів, поповичів, збільшила його нехіть до "панича" Петра Паньчака, а в українській армії та нехіть зросла ще й тому, що Федюк бачив у особі хорунжого свого політичного ворога націоналіста. І от у часі, коли життя Паньчака могло залежати від одного слова й волі Федюка, Федюк не хотів старатися визволити свого колишнього товариша із в'язниці та рятувати його від кари смерти.

Втративши надію визволити Паньчака з тюрми при допомозі Федюка, я подумав, що тільки брат Тамари міг би допомогти мені урятувати хорунжого, тому зараз я пішов на вулицю Лермонтова, де мешкала та грузинка. Я застав Тамару вдома. Вона сиділа при столику, і читала поему Руставеллі " Лицар у тигровій шкурі ".

Коли Тамара встала, щоби привітатись зі мною, і дивилась на мене на причуд гарними і бистрими, чорнявими очима, і коли вона всміхалась усміхом, який нагадував промінь сонця, що сходить над горами, я зрозумів, чому Паньчак так любив ту грузинку. Було в тій дівчині щось, що нагадувало красу і буйність кавказької цвітки, бистрість і свіжість гірського ручаю, тужливість та гармонійність грузинської пісні. Жіноча ніжність та горда сила і жвавість промовляли з кожного руху і погляду бистрозорих очей Тамари.

Коли ч розповів грузинській красуні, чому я прийшов до неї, Тамара зітхнула сумно, і якимсь утомленим, тихим голосом заговорила:

— Ви даремно трудилися, бо я і без вашої просьби роблю все, що можу, щоби визволити з тюрми вашого і мого приятеля хорунжого. Ви найближчий друг Паньчака, мій наречений вас любив, як брата, тому я говоритиму з вами щиро, як із братом: Я кохала Паньчака першою дівочою

любов'ю, і в життю кохала тільки його. Ах, той хорунжий був мені так дорогий, рідний душею, може тому, що він син гір і я дочка гір, тож у мене і в нього однакова душа. Паньчака арештували зараз після того, як він ходив зі мною увечорі берегами моря, і говорив мені, що по війні забере мене до Галичини, і я житиму з ним у Карпатах, які нагадуватимуть мені мій любий Кавказ. Я тужу за Паньчаком, я вже свої очі виплакала за ним, я ночами не сплю, а все ж я не можу допомогти вам визволити хорунжого з тюрми.

Я перервав розмову Тамари, питаючи:

– Чому не можете? Ваш брат, високий большевицький комісар, може вжити свої зв'язки і впливи, щоби рятувати життя нареченого, хорунжого! –

Тамара відповіла з розпучкою:

– Ви помиляєтесь! Мій брат на дні серця був грузинським патріотом, але у вирі революції большевики зразу не догадались, що мій брат націоналіст, і назначили його комісаром для справ національних меншин в Одесі. Командир залоги і командир "чрезвычайки" дуже любили мого брата, і при допомозі тих большевицьких командирів мій брат визволив з тюрми багато грузинів, тому міг визволити і Паньчака, але, на нещастя, два дні по арештуванні мого нареченого, мій брат на наказ грузинської націоналістичної організації виїхав з Одеси до Тифлісу організувати грузинську підпільну армію для боротьби проти большевицьких орд. Тепер я безрадна, безсила. самітня жінка, яка під час революції опинилась в Одесі лише тому, що коли большевицькі війська пішли походом на Кавказ, падали міста, села, то я мусіла втікати з рідного краю. Я не можу нічим допомогти хорунжому, але, як би ви знайшли спосіб урятувати його життя, я була би вам до смерти вдячна! –

Тамара замовкла. Вона дивилась на мене благальним поглядом, у її очах блистіли сльози, і в ту мить очі грузинської дівчини були подібні до фіялок, на яких тремтить роса. Я бачив, що Тамара терпить безмежно, що вона любить Паньчака безтямно, і я потішав її:

– Заспокойтесь! Я вчиню все, що в моїх силах, щоби рятувати хорунжого!

Попрощавшись із грузинкою, я вийшов на вулицю, переходив між товпою. На лицях усіх прохожих осіб я бачив тільки вирази страху, занепокоєння, втоми війною, терором. Навіть учні, діти йшли, не всміхались до нікого, йшли застрашені, сумні, знесилені голодом, нуждою. Всі прохожі говорили між собою тихцем, оглядаючись, наслухуючи, сподіючись чогось нового, кращого, або страшного, злого; усі цивільні особи напру-

жено спішилися, розходилися додому, перешіптувалися, що на Кримі армія Врангеля і Денікіна вчинили висадку, і, що українські повстанці незабаром здобудуть Одесу. Комуністи поглядали з ненавистю на своїх противників, і, погрожуючи, говорили голосно, що в найближчому часі червона армія знищить контрреволюційні банди. Було в атмосфері Одеси, в настроях її населення щось загрозливе, жахливе, і я усвідомив собі, відчув, що я опинився в дуже небезпечнім положенні, що я оточений ворогами, і мушу думати не лише про те, щоби рятувати хорунжого, але і про те, щоби рятувати своє загрожене життя. Я побоювався, що може навіть тортурований, у "чрезвычайці" Паньчак видасть мене в руки поліції, зрадить мене, зізнає в слідстві, що я стріляв у Баштаничах до большевиків, що я помагав галичанам утікати до повстанців. Згадуючи те, що говорив мені Федюк, я догадувався, що він і взагалі большевики в Одесі знають про мої провини проти большевицької влади далеко більше, ніж мені здавалось. Тому йдучи вулицею, я роздумував:

— Що мені діяти? Втікати? Куди? Як? Я не маю документів, потрібних для виїзду з Одеси, а без таких документів, поліція навіть не допустить мене до поїзду, або арештує мене в поїзді. Майже ціла Україна вже опанована большевицькими військами, і, коли би я навіть утік до якогось міста, чи села, то комуністи зловили би мене ще скоріше і легше, як в Одесі, бо у великому місті комуністам трудно знайти мене, а в малому місті чи в селі большевики звернуть увагу на мене, як на людину чужу, й арештують мене. В Одесі в домах українців переховуються десятки галичан. Один адвокат із Перемишля, переслідуваний "чекістами", переночував у цегельні за містом, куди вчителька Оксана Потапенко приносила йому увечері їжу. Один старшина, родом з Коломиї, якого большевики мали арештувати, скинув старшинський однострій, переодягнувся в робітниче убрання, утік на передмістя, став помічником гицля, ловив псів на вулицях, дістав большевицьку легітимацію, і так урятував своє життя. Одного галичанина переховував священик Жарченко в церкві на хорах. Так, я мушу остатися в Одесі, бо серед одеських українців я переховаюся! Як би в Одесі не було Хомова, то мені негрозила б жадна небезпека, бо крім Хомова і Федюка ніхто не знає моїх провин проти большевицької влади, а Федюк запевнив мене, що не буде шкодити мені і вмішуватися в мої справи. —

Наближаючись додому двох сестер, я уявляв собі Хомова як утілення всього зла, спричинника всіх моїх нещасть, і в моїй голові зродилась думка:

— Я мушу вбити Хомова! —

Життя повне змін, контрастів, несподіванок, і коли я зі своїми понурими думками, сумними настроями і страшними намірами увійшов до мешкання двох сестер, я побачив Татяну в такій смішній ролі, в якій я не бачив її ніколи, і це примусило мене забути про Хомова, та розсміятись. Татяна стояла перед дзеркалом, співала російський романс " я милого—познала по походке, он носіт чорние штани . . . ", а співаючи, колишня монахиня фарбувала прив'ялі, посинілі губи. Бачити, як монахиня старіється при допомозі червоної фарби надати своїм губам свіжості, принагідності і рожевості, то було щось таке несподіване, смішне і миле, що я повеселів, і спитав жартома :

— Панно Татяно, що я бачу ? Ви фарбуєте свої губки, хоч вони і без фарбування гарні, червоні, свіжі та солодкі. Хочете подобатись якомусь хлопцеві, чи мені ? —

Татяна відложила кармінову фарбку на поличку, і, вдаючи обурену, відповіла :

— Ви смістесья з мене ? Ах, ви, нечемний, зухвалий галічанін ! Нахал ! В Одесі навіть гімназистки фарбують губи, то що в тім дивне, що я фарбую ? Я ж уже не монахиня, якій не вільно фарбувати губ, на хлопця по-дивитись, з хлопцем потанцювати, бо то гріх ! Я вже вільна жінка, мене манить світ, життя пориває мене в світ вир, я живу між людьми, то мушу жити так, як живуть усі модерні жінки, як живе моя сестра. Я починаю прагнути забав, товариства, сьогодні хочу йти з Олею до кінотеатру, ну, то мушу трішки пофарбувати губи. Чи не пішли б ви з нами до кінотеатру ? По п'ятнадцятьох роках життя в монастирі я хочу бути в кінотеатрі, бачити любовну фільму, бо я починаю прагнути кохання. —

Татяна, сказавши це жартома, розсміялась, поглянула і на мене поглядом, у якому дивно поєднались її колишня скромність, соромливість монахині та кокетливість старої панни, яка прагне подобатись мужчині, але, знаючи, що вона старіється, не вірить у свою красу, принагідність, тому стає трохи збентежена, несмілива. Я, очевидно, заявив Татяні, що для мене не може бути більшого щастя, як щастя бути з нею в кінотеатрі, в каварні, але на дні душі я відчув жаль, що не бачу Олі, тому не звертаючи увагу на підморгування і зальотні усміхи колишньої монахині, я спитав :

— А де ваша сестра ? —

Татяна глянула на мене невдоволено, взяла з папіросниці своєї сестри цигарку, закурила, і, коли я дивувався, що перший раз бачу, як монахиня курить, вона відповіла :

— Ви стужились за Олею ? Вона втратила працю в нічному забавовому

льокалю, тому, що Оля стала дуже вибаглива, церемонна, і не хотіла бути любонницею старого власника каварні. Ну, і тепер моя сестра пішла шукати іншої роботи. Я певна, що вона не знайде собі скоро праці, але я вже працюю в книгарні, як помічниця Оксани Потапенко, заробляю добру платню, то якось будемо боротися з бідом і в потребі поможу моїй сестричці.

– Ви знайшли собі працю, і то в українській книгарні? Я дуже радію з того, і ви повинні бути вдоволені, щасливі. . . .

Татяна продовжувала розмову:

– Ах, де там я вдоволена і щаслива! Людині все чогось бракує до щастя! Я щораз більше невдоволена зі свого життя, з вас. Давніше ви були для мене добрі, прихильні, мали для мене багато зрозуміння, але в останніх днях ви якийсь такий байдужий до мене, наче гніваєтесь на мене, і мені здається, що ви щораз більше віддаляєтесь душевно від моєї особи, а наближаєтесь до моєї сестри. Ах, в тих страшних часах, я, осамітнена, так прагнула мати у вашій особі доброго друга, щоб ваше серце трішки належало до мене, хоч ви часто говорите, що в добу жорстокої війни, революції серце втратило всяку вартість, і треба мати в грудях не серце, але камінь. Ну, але нам пора йти до кінотеатру! –

Я пішов із Татяною до кінотеатру, в котрому висвітлювали пропагандивну фільму про трагічне кохання робітниці з багатим паном. Остання сцена фільму представляла, як молоденька, обдерта, боса робітниця топилася в ріці тому, що дідич, котрого вона кохала, прогнав її вагітну з двора, і оженився з дочкою багатого власника цукроварні. Робітниця все ж не втопилася, бо робітник революціонер витягнув її з води. Вдячна робітниця забула дідича, покохала робітника, що урятував її життя, вийшла за нього заміж, під його впливом стала комуністкою, під час революції разом із чоловіком маршувала на чолі походу, з червоним прапором, співаючи "Інтернаціонал". Чоловік тієї робітниці спалив двір дідича, вступив до большевицької кінноти бригадира Щорса і боровся проти буржуазії. Татяна захоплювалась фільмом, охала, навіть голосно розплакалась, коли бачила, як героїня фільми скаче в річку, щоб утопитись. Я, виходячи з кінотеатру, назвав ту фільму дурноватою, тенденційною, і говорив про неї іронічно. Обурена і невдоволена Татяна переконувала, мене:

– То чудова фільма, але ви, як петлюрівський офіцер, син хуторянина не в силі оцінити її, зрозуміти. Під час висвітлювання фільми ви нудились, позіхали, злобно підсміхались зі страшної трагедії героїні фільми, робітниці. Та робітниця, її чоловік робітник такі милі, що я, огляда-

ючи сцени з їх життя, мимоволі співчувала їм, любила їх. І ви напевно, дивлячись на фільму, мусіли відчутти, що багачі в царській Росії були злі, несправедливі, самолюбні, що вони трактували селян, робітників, як невільників, тому большевицька революція зродилась як щось конечне, неминуче, бо нема наслідків без причин. В монастирі, я, як монахиня, ненавиділа комуністів цілим серцем, уважала їх злочинцями, бандитами, ворогами Христової віри, а ось бачу, що ця фільма представляла кому-ністів як борців за велику, нову правду, ідею, за рівність, волю і справедливість для пролетаріату.

Я слухав того, що говорить колишня монахиня, і мені було трудно повірити, що в часах революції в людській душі відбуваються такі скорі і наглі зміни в переконаннях, настроях. І я озвався:

– Жінки – то великі діти, змінливі в почуваннях і думках. Як ви, панно Татяно, ходитимете до большевицького кінотеатру, читати комуністичні книжки, газети, то ви готові стати комуністкою. –

Татяна, обурена, заперечувала:

– Ні, я не можу стати комуністкою, бо комуністи вороги релігії, а я все ж відчуваю в душі потребу віри, але я дійсно щораз більше переко-нуюся, що комуністи, так, як християни, вчать бачити в найбіднішій людині свого ближнього, поділитись із ним своїм добром. Таж перші християни, так, як теперішні комуністи, навіть жили в спільних домах, мали спільні господарства, щось таке, як теперішні "колхози". Ах, ви мене не розумієте, тому смієтесь із мене! –

Я відпровадив Татяну до її дому, попрощався з нею, і вертався до своєї квартири з прикрим почуттям, що колишня монахиня вірить трішки в Христа, а трішки в Маркса і Леніна, та що я поміг Татяні покинути монастир, а життя зажартувало собі з мене, бо та монахиня, опинившись в Одесі, між комуністами, щораз більше віддаляється душею від релігії, а наближається до большевизму.

Вертаючись до моєї квартири, я випадково стрінув на вулиці Олею. Скрившись від людських очей, я ходив із танцюристкою у сумерках, у алеї, у тіні акацій, і на хвилину я був щасливий, веселий, бо, слухаючи щебетливу розмову красуні, почувши її безжурний сміх, дивлячись на її миле личко, я міцнів, оживав, радів, і набирав охоти боротись із клопатами, небезпеками, ворогами за право до життя. Заслуханий в любовні слова Олі та в шуми моря, я усвідомив собі, що не Татяна, але її сестра стає для мене соняшним променем, який освітлює темну, небезпечну дорогу мого воєнного життя. Я спинився з Олею на високій кручі. За нами розлягалось велике місто, що зиркало на море тисячами очей, освіт-

лених вікон, з яких ясність долітала до моря, відбивалась у його плесі мерехтливими смугами і зливалась зі світлом зір і місяця. Перед нами простягалось море, над яким гуляли вітри, орали води невидимими плугами, підіймали велечезні скиби вали, і, втомлені, затихали, спочивали. Хвилину я й Оля так були очаровані красою моря й вечора, що ми мовчали, або говорили зі собою лише тією мовою без слів, мовою поглядів очей, устисків рук, усміхів, якою розмовляють щасливі коханці. Але нагло сувора дійсність, жорстока війна знову вдерлася в нашу свідомість, пригадала нам, що вона панує над нами, що доля людини залежить від обставин. Оля подивилась на кількох старшин, що йшли до пристані, і шепнула :

– Дивись, ось там пішли старшини, котрі недавно часто ходили понад море з Паньчаком, а тепер ідуть без нього. Чи хорунжий іще в тюрмі? Чи є надія урятувати його? –

Я оповів Олі про вислід моєї розмови з Федюком і з Тамарою, і заявив, що я втратив надію на визволення Паньчака з тюрми. Оля посумніла, і остерегла мене :

– Мій коханий! Паньчак у тюрмі, а ти також у небезпеці. Сьогодні до нашого дому приходив підозрілий осібняк, певно агент "чрезвычайки", питав сторожа дому Нікітіна, хто ти і чого відвідуєш мене і Татяну. Ти не смієш ходити вулицями міста, ані приходити до мого мешкання в однострою українського старшини. Переодягнись у цивільне убрання, бо поліція знов починає нагінку проти галичан. Але тихо, бо ось надходить міліціонер! –

І справді, пикатий, вусатий міліціонер у чорній шинелі підійшов ближче до нас, голосно закашляв, та, підсвистуючи, глянув на нас уважно, таємничо, пішов далі, і зник за пристанню.

Оля шепнула : – Я певна, що той міліціонер слідкує за тобою. Ах, коби ти переховався хоч місяць, але коби тебе не арештували, а на весну в Одесі зміниться ситуація і влада. Я щораз більше люблю тебе, і думаю лише про те, як тебе переховати, урятувати, бо мені було би жаль, як би тебе большевики арештували і вбили, такого милого хлопця, як ти. –

В кожному слові Олі відчував, що та дівчина кохає мене до самозабуття, що вона живе тільки думкою про те, як допомогти мені в небезпеці.

Мою розмову з Олею перервали якісь червоноармійці, що, викрикаючи і співаючи, переходили коло нас. Солдати були п'яні, хитались на ногах, заїдали "семушки", обіймали такі ж п'яні вуличниці, що реготались голосно, пискливо, лаяли своїх любовників найординарнішими сло-

вами, що ображали їх матері. Один солдат обняв п'яну повію, цілував її, пригортав так сильно, що вона аж зойкнула, і крикнула: – Саша, як тебе не соромно! Не целуй мене дарагой! Смотри, там стоїть якая то баришня з офіцером! –

Солдат заревів:

– Ну його к чорту з офіцером! Тепер уже нема офіцерів, ми їх усіх постріляли! В советській республіці є тільки товариші командири! Етот офіцер, що сидить з дівчиною на лавочці, то не командир красной армії, але галичанин, петлюровець! Всіх галичан також треба постріляти! –

Любовниця солдата вишкірила зіпсовані, пожовклі пеньки зубів, і підспівувала:

А мой мілий не простой,
он шофер у Леніна.
что тепер мне Лев Толстой,
і Анна Кареніна.

Солдати зі своїми любовницями зникли за алеєю. Нагло з – поза кущів і дерев гримнуло кілька револьверових вистрілів, і кулі свиснули понад мою головою. Я і Оля встали з лавки, і бистрою ходою вергались до міста. Моя приятелька озвалась:

– Солдати стріляли до тебе. Вони вважають галичан за "петлюрівців", і так ненавидять їх, що кожної хвилини большевики можуть вчинити погром на галицьких вояків. Коханий, іди додому! Завтра переодягнись у цивільне вбрання і прийди рано до каварні "Уют", бо я хочу там стрінутись із тобою. Татяна також має щось важне тобі сказати, тому вона прийде до каварні зі мною. –

І справді другого дня рано, переодягнувшись у цивільне вбрання, я чекав у згаданім "Уюті" на дві сестри. Вікна каварні виходили на площу, що звалась "Соборною". Як раз тоді, коли я увійшов до каварні, на ту площу сходились різні організації, військові відділи, робітники, щоби взяти участь у якійсь урочистості, чи параді. За кілька хвилин я побачив прямо макабричну сцену: цілі сотні робітників увійшли на площу, несучи на раменах чорні трумни. Спинившись, робітники уставили ті трумни на середині площі у два ряди, і поклали на них та коло них вінки і квіти. До каварні увійшли Оля й Татяна, та поінформували мене:

– На площі починається похоронна парада така, якої ще не бачила Одеса. Це похорон тих комуністів, котрих убили петлюрівські боївки, або закатувала в підвалах в'язниць денікінська тайна поліція. Щойно передучора большевицька міліція віднайшла тіла тих розстріляних комуністів у гробах і ровах та в каналах за тюрмою! –

Я сів із двома сестрами на крісла коло столика і дивився через вікно на похоронну процесію. Соборною площею пересувалися ряди робітників, міщан, міліціонерів, інтелігентів. Перед відділами міліції у відкритому автомобілі їхав зі своїм ад'ютантом старшавий, червонолиций, сивавий генерал, командир залоги міста. Глянувши на нього, я пригадував собі, що Тамара недавно говорила мені й Паньчакові, що той генерал то грузин Карачвіллі, який зрадив грузинський нарід, став на службу большевицькій владі, здавив грузинське повстання проти комуністів, і за те большевицька влада іменувала його командиром залоги в Одесі та доручила йому організувати цілу дивізію війська для боротьби проти контрреволюції на Кавказі. Коли генерал Карачвіллі доїжджав до Соборної площі, комуністи несли чорну трумну, накриту червоним прапором за труною ступала заплакана родина покійника, за тією родиною їхали на конях кіннотчики з гостроверхими шапками, що нагадували шоломи дружинників княжої Руси. То кіннотчики армії Будьонного, яка вибралась у похід проти поляків і Петлюри, приїхали на площу прощати своїх замучених, розстріляних товаришів. Кіннотчики їхали з обнаженими, піднятими вгору шаблями, що виблискували на сонці. За кіннотою було видно трумну, яку несли робітники. Міцні, мозолисті, спрацьовані руки підтримували ту чорну трумну на раменах, що угинались під тягарем тіла мученика – комуніста. На лицах робітників чорноробів скаменів якийсь вираз жалю за вбитим товаришем, вираз озлоблености, суворости, завзяття, ненависти до тих ворогів, що розстріляли комуністів, які тепер лежали в трумнах. Кінця походу не було видати. Я бачив тільки трумни і трумни, сто, двіста трумн, над якими маяли червоні прапори, на які спадав легенький лапастий сніжок.

Учасники сумного похоронного походу спинились якраз напроти каварні, уставили всі трумни в чотирикутник, і оточили їх шпалірами. На трибуну, вкриту червоним сукном вийшов робітник у гімнастсьорці з червоною краваткою і почав похоронну промову:

– Товариші! У цій першій трумні спочив у Бозі на віки товариш Заїкін. Прокляті петлюрівці, замордували його, коли він вертався вночі з мітингу на передмістю. Хай Бог прийме того мученика, борця за комунізм до царства небесного! –

– Бога нема і царства небесного нема! – крикнув якийсь робітник серед товпи.

Бесідник на трибуні засоромився і оправдувався:

– Вибачте, за царизму і за гетьмана Скоропадського я привик у похоронних промовах згадувати Бога! Ви панімаєте, мой отец бил псалом-

щік Гм, У цій другій трумні спочиває тіло комуніста Мухі - на, якого тортурували і замучили в тюрмі денікінські кати. В третій трумні спочиває тіло п'ятнадцятилітньої гімназистки, єврейки, яку денікінська банда знасилувала і повісила за те, що та комуністка розкидала коло касарень для солдатів денікінців комуністичні летучки. --- Товариші! Ви бачите аж двісті п'ятдесят трумн розстріляних, повішених, замучених комуністів.

Бесідник метав громи на денікінську поліцію, представляв денікінців, петлюрівців, як жорстоких катів, а про комуністів говорив як про втілення доброти, любови, і свою промову закінчив окликом:

– Слава мученикам, борцям за щасливе життя трудящого народу!
Смерть денікінським і петлюрівським катам! –

Промовляв потім бесідник, про котрого професори між публікою говорили, що він п'ятнадцять літ був студентом, і, що він більше літ перебував у тюрмі та на Сибірі, а ніж учився в університеті. Кожне слово промовця віддзеркалювались фанатизм, віра в світову комуністичну революцію. Дехто з – між публіки на площі втирав сльози, дехто підносив угору затиснений лівий п'ястук, погрожуючи тим ворогам, що не були на площі на похоронній урочистості, але крилися в домах, і ждали на день перемоги над комуністами.

– Смерть буржуазії, контрреволюції! – заревіли тисячі робітників, салдатів. Тисячі суворох пролетарських очей дивились на ряди трумн, блискали вогнем гніву, жадоби пімсти:

– Повстаньте гнані і голодні.

Могутня пісня революційного пролетаріату линула над площами, вулицями на стрічу другій пісні:

– Ви жертвою в бою нерівнім лягли.

Щось велике і сильне, і прекрасне, хоч грізне, як розбурхане море, було в тих непроглядних масах робітників, у піснях пролетарів, що повалили царський престол, і будували нову, комуністичну Росію, виявляли в своїм співі віру в краще майбутнє народу. Пісня втихла. Цілі сотні прапорів похилились перед рядом домовин. Сумний похоронний похід відходив із площі в напрямі до кладовища. Орхестра заграла похоронний марш Шопена, марш, що навіть мене, ворога комуністів, примушував забути все дочасне, земне, буденне, відчутти подих вічності, маєстат смерти, і бачити в трумнах розстріляних комуністів трумни своїх ближніх, яких мені було жаль. Коли учасники похоронної урочистости вийшли на вулицю, і генерал, командир залоги зі своїм ад'ютантом рушили автомобілем із

площі й наближались до перевулку, в ту мить на балконі будинку явилась молода, смагляволиця дівчина в білім плащі. Голова її була завита в білу, велику хустину. Оля глянула на ту дівочу постать на балконі і шепнула до мене:

– То грузинка Тамара! –

В тій хвилині дівчина в білому плащі перекинулась через поруччя балкону, і кинула на генерала Карачвіллі ясний, блискучий предмет, подібний до консерви. Той предмет, спадаючи, заяснів у проміннях сонця, мигнув, мов куля, перевертався в повітря, впав на авто і вибухнув зі страшним, оглушливим гуком. На місці вибуху піднялися стовпи диму, полум'я вогню, що заслонили автомобіль і генерала. Гук затих, сіра хмара диму розвівалась, відлітала під будинок, і я побачив розторощений на шматки автомобіль, а на ньому труп генерала і пораненого, окрижавленого ад'ютанта, що голосно кричав із болю. Марш Шопена і революційні пісні затихли, я почув крик робітників і солдатів:

– Контрреволюціонери вбили бомбою командира залоги! –

Вояки в сірих шинелях підбігли до автомобіля, вхопили з його румовищ труп генерала, пораненого ад'ютанта і несли їх до іншого авта, і відвезли кудись до городу. Я глянув на будинок, і побачив, що дівчина в білому плащі вже не було на балконі. Міліціонери і чекісти вбігали в коридор, до кімнат будинку, на балкон, із якого була кинена бомба, солдати шукали за дівчиною в білому плащі, але та дівчина зникла, як привид, і ніхто з мешканців будинку не знав, хто вона, як і звідки вийшла на балкон, і куди втекла.

Похоронний похід рушив у напрямі цвинтаря. Я остався з двома сестрами в каварні. Похоронний похід, промови бесідників, убивство генерала зворушили і схвилювали нервову Татяну. Вона втирала хусткою сльози, зітхала, і плачливо говорила:

– Ах, бідний генерал! За що його вбили вороги? Робітники говорили в місті, що генерал Карачвіллі дуже добра людина. Як багато замутили комуністів й розстріляли прокляті денікінці! Навіть п'ятнадцятилітніх гімназисток убивали! Тепер я розумію, чому комуністи так ненавидять денікінців і петлюрівців! –

Оля підсміхалася згірливо, іронічно, і сказала:

– Сестро, ти жалуєш розстріляних комуністів? Не жалуй! Закатували катів! Ті комуністи, яких розстріляли денікінці, то були большевицькі чекісти, які перед приходом денікінської армії до Одеси, розстрілювали прихильників Денікіна, Петлюри, тортуровали навіть жінок, багнетами виколювали очі дівчатам – націоналісткам! Чи ти не знаєш, що і

тепер щодня комуністи розстрілюють в Одесі грузинських патріотів і українців лише за те, що грузини і українці хочуть жити як вільні народи, і не хочуть бути невольниками Москви? –

Татьяна хитала недовіжливо головою і заперечувала:

– Я не вірю в те, що комуністи розстрілюють українців, які нічого не винні! Все, що вороги комуністів говорять і пишуть про розстріли українців, – це тільки брехлива пропаганда, поголоски, поширювані ворогами комуністів у час воєнної озлобленості і хорих панічних настроїв. Ти ж бачила, що всі ті комуністи, які промовляли з трибуни, і ті, що несли трумни в похоронному поході, то такі добрі, лагідні люди, що деякі з них навіть плакали за розстріляними товаришами. Хіба ж людина, яка ллаче з милосердя, з жалю за розстріляними людьми, може сама когось розстріляти?

Оля взяла зі столика газету "Одеські Вісті", переглянула її, потім показала її сестрі, та здержуючи обурення, жаль і злість, шепнула:

– Не віриш, що комуністи розстрілюють українців? Ось ця газета майже щодня поміщує спис розстріляних і засуджених контрреволюціонерів. Сьогодні бачу в "Одеських Вістях" такий список, опублікований, щоб відстрашити населення від протибольшевицьких чинів! –

Татьяна чомусь не хотіла читати газети, але я взяв до рук "Одеські Вісті" і читав:

"Одеський революційний трибунал засудив дня 1-го лютого 1920 року петлюрівського офіцера Петра Паньчака на кару смерті. Присуд виконано."

Газета випала з моїх рук. Запанувала мовчанка. Мені потемніло в очах, я схилив голову на руки, і думав про розстріляного хорунжого. Татьяна мовчала, щось роздумувала, Оля прошептала:

– Бідний Паньчак, уже не живе. Може то за нього помстилась грузинка Тамара і бомбою вбила генерала? –

Ми вийшли з каварні, і, йдучи додому, бачили, як на площу падав лапастий, густий сніг, і затирав сліди крові командира залоги . . .

Від того дня кожний раз, стрічаючи Татьяну, я помічав, що комуністичне оточення, пріянь із робітницями, книжки, газети, мітинги, злидні ослабляли ненависть колишньої монахині до большевиків. Татьяна, пролетарка, не мала доступу до аристократичного, буржуазного товариства, до монархістів, націоналістів, яких в Одесі було мало, бо вони або згинули, або карались у тюрмах, то повтікали за кордон, або, опинившись під комуністичною владою, держачись від пролетарів здалека, і часто погорджували такими бідними, самітними жінками, як Оля та її сестра.

Самота гнала колишню монахиню в робітничі товариства, на робітничі забори, зібрання, де комуністична пропаганда змінила її світогляд, і то так сильно й скоро, що я починав часом відчувати в душі відчуження і нехіль до Татяни. І коли одного дня та колишня монахиня пішла на комуністичний бал, і по довгих роках монастирського життя вперше забавлялась, танцювала з большевицькими офіцерами і комісарами, то, вернувшись додому над ранком, трохи підхмелена, оп'яніла вином і музикою, вона оповідала про комуністів, учасників балю не лише з прихильністю, але і зі захватом:

– Ах, між комуністами бувають прекрасні, культурні, елегантні чоловіки, такі самі, які були за царя. Один большевицький лейтенант на балі був такий чемний, так гарно танцював зі мною, так цілував мою руку, частував мене в буфеті вином і шоколядою, що я мимоволі полюбила його і думала:

– Ну, і чого моя сестра і той галичанин хотар так ненавидять комуністів, коли між комуністами є такі добрі, симпатичні люди, як цей лейтенант? –

Обсервуючи, як середовище змінює світовідчуження Татяни, я говорив до Олі:

– Якби в Росії не було революції, то Татяна до смерті була би монахинєю, в монастирі молилась би, співала би "Боже царя храни", і ненавиділа би усяких соціалістів і комуністів. Тепер Татяна, стара діва, що змарнувала молодість у монастирі, відчуває що раз більшу нехіль до колишнього, передреволюційного суспільства, яке виховало її в релігійній душі та завело в монастир, і через те, твоя сестра знаходить у комунізмі щось близьке, рідне, щось, що також протиставиться колишній царській Росії, дає Татяні нову віру, надію, і вказує новий шлях до щасливого життя. Оля, молода, гарна, проживши ранню молодість в оточенні аристократії, згадувала з любов'ю і з тугою та жалем передреволюційну Росію, могутню державу, в якій панував добробут, лад, в якій влада була в руках культурних людей, і, попавши в злидні, сестра Татяни щораз більше ненавиділа большевиків, за те, що вони ту царську Росію зруйнували і кинули її населення в пропасть нужди, некультурности, неволі.

V

За кілька днів у місті запанував спокій, не було трусів, арештувань. Я перестав укриватись, побоюватись, і відвідував дві сестри. Коли одного дня я застав Олю в дома саму, і спитав, де Татяна, танцюристка.

сміючись, відповіла:

– Моя сестра пішла на комуністичний мітинг! Ха, Ха! Хай Татяна слухає промов пропагандистки, дискутує про комунізм, про світову революцію, а ми тим вільніше зможемо у цій кімнатці моєї сестри кохатися, цілуватись! Ха! Ха! Один раз комуністична революція і комуністи чимсь прислужились нам, допомогли. –

І Оля пригорталась до мене, цілувала мене так палко, пристрасно, що я забував про революцію, Леніна, Троцького, безчисленні щоденні мітинги і про Татяну.

Минали дні, коли кожна хвиля мого життя була сплетена зі страху перед арештуванням, з очікування смерти, і з розкоші кохання, коли кожна година була мов кущ рож, що розцвітає серед каміння і тернини під час бурі.

У присутності Татяни я намагався бути здержливим у виявах моєї любови до Олі, але хіба хто в силі скрити любов? Хіба можна скрити полум'я пожежі, що спалює ліси чи св'ятині? З мого кожного погляду, руху, слова Татяна щораз більше догадувалась, що я кохаю її сестру і щораз більше колишня монахиня ставала недовірлива, неприхильна до мене. Нераз Татяна роздратована, мовчазна, сумна, сиділа в кутку кімнати, і приглядалась, як її сестра кокетливо підморгує до мене, то пригортається, мов розпещена кіточка, то жартує зі мною пустотливо, мов розпещена дитина.

Кохаючись із Олею, я не забував тоді моїх військових обов'язків, і виконував їх дбайливо в команді сотні. Коли одного разу в службових справах я пішов до касарні, поручник Ягенчук прочитав куреневі галицької армії наказ команди. З того наказу я довідався, що наступного дня над морем відбудеться урочистість відкриття пам'ятника Тараса Шевченка, і, що всі старшини й вояки галицьких військових відділів мусять поскидати з шапок тризуби та явитись на тій урочистості з комуністичними зірками на шапках та маршувати з червоним прапором. Я мав тоді два дні відпустки, не мусів їти службово на урочистість із курінем, тому я попросив Олю і Татяну, щоби вони пішли зі мною на свято відкриття пам'ятника. Другого дня рано, переодягнений в цивільне убрання, я пішов на площу, де мала відбутись урочистість. Йдучи вулицею, я думав:

– Хотів би я бачити, як буде виглядати курінь української галицької армії з червоним прапором, і як будуть почуватись і виглядати галицькі вояки, що перший раз на наказ Федюка скинули зі шапок тризуби і причепили на шапки комуністичні герби? Хотів би я знати, чи хоч один галичанин, чи хоч одна українська організація відважиться прийти на ту

врочистість з українським прапором? –

Як же я був дивно вражений, врадуваний, коли, йдучи вулицею Максима Горького, я побачив гурток інтелігентів, селян, що йшли на параді зі синьо – жовтою хоругвою! На чолі гуртка інтелігентів ступав старенький священник з довгими, козацькими вусами, зі сивою бородою. То був " батюшка " Жарченко.

За Жарченком ішли селяни.

Над Чорним морем у місяці березні вже цілком тепло, і деякі дівчата йшли на урочистість у вишиваних сорочках, як у літі. Деякі парубки були одягнені в козацькі строї, старші, поважні хозяїни йшли в літніх полотняних свитках. За селянами проходила жвава, галаслива, розсміяна шкільна молодь. Учениці й учні несли в руках синьо – жовті прапорці. Молоденька, може дванадцятилітня, гарна й мила, мов розцвітаюча рожа учениця, одягнена в український народний стрій, розрадувана погідним, соняшним, провесняним днем і видом походу населення міста на урочистість, вибігла з ряду шкільної дівчати, і, наче на злість комуністам, солдатам і міліціонерам, що маршували вулицею, підняла високо вгору синьо – жовту хоруговку, і, вимахувала нею, мов пишаючись, що вона справжня петлюрівська українка, а не комуністка. Соняшне проміння цілувало хоруговку, гарненьке смагляве личко, карі очі та чорні брови учениці підлітка, а вітрець маяв, грався прапорцем, синьо – жовтими стяжками, якими були прикрашені довгі, чорні коси дівчини, що йшла самопевно, гордо, всміхаючись до сонця, до своїх товаришок. Та учениця в тій хвилині здавалась мені втіленням краси українського жіноцтва.

Оля і Татяна, дивлячись на ту любу дівчинку, поінформували мене:

– Та учениця, то дочка батюшки Жарченка!

Молода вчителька взяла чорноброву і карооку школярку за руку, і запровадила її назад у ряди учениць. Я глянув, і пізнав, що та вчителька то Оксана Потапенко.

– Контрреволюція, петлюрівщина! – крикнув я жартома, дивлячись на численні синьо – жовті прапори і на хоруговки учениць. Вчителька Оксана Потапенко зиркнула на мене здивовано і спитала:

– І ви йдете поклонитись нашому Тарасові Шевченкові? Може я не слушно ненавиділа вас, може ви не комуніст? –

Нараз міщани і селяни в пориві радості, збудженої видом українських прапорів, заспівали:

– " Вкраїно, мати, кат сконав,

не дармо бились ми за волю! . . . З бічної вулички вийшов гурт робітників із червоними хоругвами і надіхали ескадрон кінноти. Підстар-

шина, що їхав на гарнім, баскім коні, держав у руці синьо – жовтий прапор. Останній вершник із ескадрони ніс маленький, червоний прапорець. Та ескадрона була частиною Чорноморського полку, в якому всі бійці були українці з околиць Одеси і Херсону. Той полк боровся в партизанській війні проти Денікіна, а потім був примушений перейти на сторону большевицької армії. Хоч воєнна хуртовина загнала тих кіннотчиків у ряди большевицького війська, козаки Чорноморці злегковажили большевицькі накази і приїхали на свято Шевченка з українською хоругвою.

Я входив на площу заповнену відділами війська, гуртками мешканців Одеси та селянами. Куди я глянув, десятки українських прапорів лопотіли, боролись із вітром, як птиці під час бурі, мерехтіли на сонці жовто – синіми барвами, наче на злість горстці комуністів, що підіймали вгору нечисленні червоні стяги, котрі мені здавались огидними, брудними, мов сплямленими кров'ю тих тисячів українців, що згинули в большевицьких в'язницях і в тайгах Сибіру. На розі площі повівали два чорні прапори анархістів, прихильників отамана Махна, що відважились прийти на комуністичну врочистість зі своїми хоругвами.

Оля, дивлячись на чорні прапори, сказала до мене :

– Бачиш? В Одесі розгулялась усяка голота, і навіть анархісти організують свою партію! –

З Миколаївського проспекту на площу вмаршував курінь Української Галицької Армії. Всі старшини і вояки того куреня були такі молоді, здорові, вродливі, бадьорі, що мені зараз пригадалися слова стрілецької пісні :

– " Хлопці бо то, хлопці, як соколи

Майже кожний галичанин був одягнений в новий, англійський однострій, здобутий в магазинах армії Денікіна, що, втікаючи перед большевиками, відплила кораблями до Болгарії, не встигла вивезти військового майна, одержаного від союзниці, Англії. Серед большевицьких солдатів одягнених у підрані, сірі шинелі, в старі, полатані "гімнастборки" з часів царизму, курінь чистеньких, чепурних старшин і вояків галичан вражав таким контрастом, що навіть комуністи – росіяни і жиди шептали один до другого: –

– А Галичани, то дійсно хороша, здисциплінована, по – європейськи зорганізована армія, подібна до тої німецької армії, яку ми бачили за влади Скоропадського. –

Коли галицький курінь дійшов до середини площі, я зі здивуванням і вдовolenням побачив, що молоденький, вродливий гуцул підхорунжий ступав перед першою сотнею і гордо держав у руках синьо – жовтий пра -

пор із вигаптованим гербом княжої Русі. Підхорунжий і всі вояки галицького куреня мали на шапках тризуби, а не комуністичні зірки, тільки комісар Федюк і ще двох підстаршин та Петрук прийшли на урочистість із большевицькими гербами на шапках. Учасники урочистости звернули свої погляди на прапор галицького куреня. Священик Жарченко, дивлячись на прапор галицького війська, усміхався, саяв із радости і озвався до вчительки :

– І'арна то большевицька армія, що прийшла на параду з українським прапором і з тризубами! –

Оксана Потапенко зиркала на мене, то на галицький курінь, і відповіла :

– Ті галичани, таки, здається, не комуністи, але українські самостійники! –

Батюшка Жарченко, учителька, студенти, не маючи сил стримати радости, зворушення, очаровані видом українського війська, видом українських прапорів, тризубів, нагло крикнули щосил :

– Слава Українській Галицькій Армії! –

Дванадцятилітня донечка священика Жарченка вибігла з ряду школярок, станула на румовищі будинку, зруйнованого під час боїв денікінців із большевиками, і, вимахуючи хоругвовкою, всміхаючись до українського війська, закричала :

– Слава галичанам, слава! –

Ті оклики одеських українців так підбадьорили мене, оголомшили, що я почув себе сильним, самопевним, і я подумав :

– Ех, що мені вдіють комуністи, Хомов! Зі мною тут стоять тисячі Одеських українців, селян, курінь галицького війська, і ми зметемо комуністів до моря, як сміття! –

В тій хвилині залунав наказ ад'ютанта, поручника Ягєнчука :

– Станути, Стань! До стопи кріс! Спочинь! –

Чотири сотні галичан, уставлені в колони, станули на площі, та ждали на урочистість. За хвилину на площі затрубів гуток, між товпу в'їхав автомобіль і спинився. На автомобілі встав зі сидження високий, худий комісар із команди "чрезвычайки", жид Животкин, про якого всі в Одесі говорили, що за царизму він торгував цибулею, оселедцями і яйцями. Той комісар, стоячи у відкритому автомобілі, поскуб маленьку борідку, дивився на товпу гордо, як володар Одеси, і, червоніючи, то синіючи зі злости, заревів :

– Долой жолто – блакітніє тряпкі! Долой петлюровськіє стягі! –

Товпа, розбурхана, як море під час бурі, розспівана, нагло втихла.

заніміла, вагалась, мов надумуючись, що діяти. На площі було так тихо, що я почув шум Чорного моря, свист гудка на кораблі в пристані, і скиг-ління мев.

В ту мить сталося щось, чого я ніколи не бачив на жадній урочистості: Самочинно, чи з наказу вчительки Оксана Потапенко, учениці й учні впали на коліна і заспівали:

– Як умру, то поховайте мене на могилі.

Почувши спів учнів, тисячі міщан, селян, щоб виявити свої національні почування, здавлювані комуністичною владою, свою любов до Шевченка, також заспівали грімко:

– І вражою злою кров'ю волю окропіте.

Орхестра Чорноморського полку кінноти заграла:

" Ще не вмерла Україна "

Могутні тони гімну поневоленого, але воюючого народу полинули на крилах вітру над море і зливались зі шумами хвиль. Деякі учасники врочистості зняли шапки, і стояли в мовчазній, достойній задумі. Ад'ютант командира Галицького куреня, Андрій Ягенчук, худощавий, старшавий сивавий поручник, здригнувся, підсміхнувся, випростувався, як струна і дав наказ:

– Позір! –

Станувши перед курінем, держачи руку при дашку шапки із тризубом, той старшина стояв струнко, напружений, мов скаменілий. Всі старшини, вояки галицького куреня стояли також на позір, і, мов зачаровані, вдивлялися в український прапор, поглядом віддавали пошану своєму народові, що промовляв тонами гімну, який грала орхестра:

– Душу й тіло ми положим за нашу свободу.

Комісар "чрезвычайки", жид Животкін стояв серед товпи в автомобілі, і, бачучи тисячі очей, що палали вогнем любови до України і вогнем ненависти до всіх комуністів і до нього, відчув своє безсилля, безрадність, осамітненість серед української публіки, в першій хвилині сам не знав, що робити, тільки розглядався на всі сторони. Його типово жидівське лице посиніло зі злости, його брови, низеньке чоло, подібне до чола мавпи, нахмурились, його маленькі очі широко розкрились, то кліпали повіками, і зраджували, що комісар смертельно настрашений. Бачучи, що курінь українського галицького війська стоїть "на позір", що учні стоять навколішки, а майже всі міщани, інтелігенти, селяни, співаючи гімн, поздіймали шапки, комісар Животкін зрозумів, що ніхто з публіки і не думає на його наказ скидати, синьо – жовтих прапорів. Тому то комісар "чрезвычайки" інстинктивно достосувався до окруження, і, відрухово

наслідуючи українців із публіки, приложив руку до дашка шапки, на якій було видно комуністичну зірку. Випростувавшись "на позір", так, як галичани, котрих бачив перед собою, большевицький достойник Животкін мовчки слухав, як орхестра грає, а публіка співає:

"І покажем, що ми браття з козацького роду!"

Вид застрашеного комісара "чрезвычайки" ще більше осмілив українців, і вчителька Оксана Потапенко крикнула верескливо:

— Геть червоні прапори! Геть червоні вонучі! —

Той оклик збудив у моїй душі таке завзяття, такий запал, що я готов був кинутись на комуністів, і вирвати з їх рук червоні хоругви, топтати їх, рвати на шматки, бити большевиків, хоч за те довелось би мені згинутися. Розстріл Паньчака, большевицький терор супроти всіх українців, щоденне почуття небезпеки викликали в моїм серці такий приплив ненависти до комуністів, що я, бачучи комісара "чрезвычайки", мов у нестямі, в гарячці, не думаючи про наслідки, крикнув, а радше заревів:

— "Смерть комуністам! Хай живе батько Петлюра!" —

Мій оклик упав, як іскра, в серця учасників урочистости, Оксана Потапенко, батьושка Жарченко глянули на мене здивовано, зацікавлено, і кілька тисяч українців повторили мій оклик:

— Смерть комуністам! Хай живе батько Петлюра! —

Комісар Животкін почервонів, потім поблід зі страху і злости, вхопив за рукоять револьвера, мов хотів стріляти до когось, нагло завагався, захитався, сплюнув, і люто пробурмотів:

— Петлюровская сволоч! Сукіни сини! Мать вашу! —

Випустивши з рук револьвер, комісар затиснув п'ястук, підняв руку вгору, мов комусь погрожував, потім схилився над шофером і заревів, як медвідь:

— Товаришу, поганяй! —

Шофер схопив руками керівницю, пустив мотор у рух, автомобіль рушив із місця, фуркотів, гудів, пихкав і пчихав та зник за будинками.

Товпа втихомирилась, Оля дивилась на мене як на героя дня і шепнула:

— Але ж ти відважний! Серед тисячів комуністів ти осмілився кричати "Хай живе Петлюра!" Люблю тебе за те! —

Оксана Потапенко глянула на мене з любов'ю, пошаною, мовчала, і щось думала. Учасники урочистости зійшли зі збірної площі на саме узгір'я близько берега моря, де в малому парку біля пам'ятника Пушкіна стояв, щойно поставлений, пам'ятник пробудника України, Кобзаря. Глибокі, розумні очі Тараса гляділи задумливо, привітно на мене і на курінь

Української Галицької Армії, та наче говорили :

– І ви прийшли аж із Карпат поклонитись мені ! Боріться, поборите ? –

Курінь галичан і Чорноморці кіннотчики оточили пам'ятник Шевченка, уставились у шпалір, коло якого станула орхестра і хор. Промовляли представники большевицької армії, комуністичних товариств і влади. Бесідники представляли Шевченка як предвістника комунізму, ворога царизму, панів, приятеля російського народу. По тих промовах на трибуну вийшов сотник Данило Федюк, і, промовляючи, він складав Шевченкови поклін від галицької червоної армії та від поневоленого, трудящого народу Галичини. Слухаючи промови Федюка, я відчував, яка нещасна, складна і хаотична душа галицького інтелігента. Той сотник Федюк, старшина національної армії, а промовляв щиро мов большевик, який вірить, що визволення, здійснення ідеалів Шевченка може принести галичанам лише большевицька армія, бо Шевченко і комуністи закликали :

– Обніміте, брати мої, найменшого брата ! –

Росіяни, робітники, що стояли коло мене, слухаючи палкої, щирої промови Федюка, перешіптувались між собою :

– Кто ето говорит на трибуне ?

– Ето англічанін ! – пояснював другий робітник, друкарський складач із величезною червоною кокардою на грудях.

Третій робітник, носильщик із магазинів у пристані, бажаючи показати себе всезнайком, заперечив :

– Ти дурак ! Той офіцер на трибуні – то не англічанін, бо він промовляє такою мовою, що я трохи розумію те, що він говорить. Хіба ж англійська мова така подібна до російської, що я розумію її ? –

Робітник, друкарський складач, притакував уперто по – російськи :

– Так, той промовець на трибуні то англічанський офіцер, а той батальйон війська, що стоїть перед пам'ятником, то англічанський батальйон. Поляки вигнали англічан із Англії і англічанська армія з'єдналась із большевицькою армією, щоби разом із нею бити буржуїв і визволити англічанський край з – під польського панування ! –

Свою промову закінчив бесідник словами, що галицькі хлопці, робітники цілі сотні літ працювали на австрійських і польських князів, графів, баронів, і нетерпеливо чекають на той день, коли большевицька армія принесе їм волю.

По промові Федюк під гомін оплесків зійшов із трибуни. Одна орхестра професійної спілки робітників заграла "інтернаціонал", а орхестра Чорноморського полку кінноти заграла "Ще не вмерла Україна".

Два гімни, дві стихії національна та інтернаціональна комуністична

змагались, боролися зі собою, заглушуючи одні других, линули над море, зливались зі шумом вітру, хвиль, зі скигліннями мев. Гімни втихли. Коли я відвернув свій зір від орхестри, я нагло побачив, що коло пам'ятника Шевченка стоїть комісар Хомов і пильно вдивляється в мене. За хвилину він підходив до мене ближче, вдаючи, що дивиться на Ягєнчука, а не на мене. Мое серце забилося сильно, затремтіло. Я відступив у товпу робітників, і, протискаючися силою між ними, я швидко віддалявся від місця, на якому Хомов бачив мене. Минувши селян, будинок на розі вулиці, я побіг до перевулку, пішов уліво, вправо, знов уліво, навпростець, і зайшов до готелю, в котрім була моя квартира. Схвильований, сердитий сам на себе за те, що я лишив дві сестри між товпою, не попрощавшись із ними, я сів на крісло, кутив і думав :

– Хомов дивився на мене так, що він певно слідкував за мною, і підходив до мене ближче, щоби мене арештувати. Хомов певно чув, як я кричав "Смерть комуністам! Хай живе Петлюра!" і чув, як я почав співати "Ще не вмерла Україна"! Той фельдфебель "чрезвычайки" напевно бачив, що я окликами викликав серед учасників урочистости протибольшевицьку демонстрацію, і змінив комуністичну парад у націоналістичну, петлюрівську маніфестацію. Тепер большевицька влада прише мені ще одну провину, і я маю ще одну причину, щоби вбити Хома! –

Я довго ходив по кімнаті, думав, пробував читати якусь книжку, але не міг; під вечір мене опанував такий неспокій, що я не мав сил довше остатися на самоті, і я пішов до двох сестер, щоби не терпіти почуття осамітнення, заспокоїтись, і довідатись, як закінчилося свято відкриття пам'ятника Шевченка. Коли, відвідавши дві сестри, я розповів їм, чому, не попрощавшись із ними, я нагло відійшов із парку, занепокоєна Оля сказала :

– Добре, що ти зник із – між публіки на тій параді. Як ти тільки відійшов, Хомов із агентом "чрезвычайки" прийшов на те місце, де ти стояв, шукав за тобою між товпою, а потім говорив до агента :

– Той галічанін стояв тут, але втік. Ми його і під землею знайдемо! –

Дещо заспокоєний, я розмовляв із двома сестрами про урочистість відкриття пам'ятника Шевченка, Оля говорила про ту урочистість знуджено, спокійно, з іронією, підкреслюючи смішні сторони та хиби шевченківської паради і сказала :

– Большевики огидні брехуни. Вони говорили у промовах, що Шевченко був комуністом, ворогом релігії, що він дуже любив Росію, а в дійсності наш найбільший поет, кобзар, був релігійний, ненавидів росіян і кликав наш нарід боротись за вільну Україну! –

Тагіяна була очарована, захоплена комуністичною врочистістю, величавістю походу, промовами бесідників – большевиків і говорила :

– Було би ще краще, якби українці були не дразнили комуністів сично – жовтими прапорами, співами, та окликами "хай живе Петлюра" ! Коли тут панує большевицька влада, то треба їй коритись, її слухати, бо навіть у святім письмі сказано "Всяка власть од Бога дана", Я не розумію, чому українські націоналісти так ненавидять комуністів, коли ті комуністи так люблять Україну, що от поставили в Одесі пам'ятник Шевченка, а Федюк говорив у промові, що тільки комуністична партія здійснює заповіти Шевченка. Урочистість відкриття пам'ятника була величчя, але була би ще краща, як би большевики були запросили на ту параду владику, кілька священників, церковні братства з хоругвами, і, якби єпископ відправив панахиду за душу Тараса. Таж урочистість в честь Шевченка, без попів і без панахиди – то так, як весілля без музики і без горілки! –

Оля розсміялась, і мовчала. Розмова з колишньою монахинєю починала так дратувати мене, що я попросив дві сестри, скоріше, як звичайно по таких відвідинах, і вертався до своєї квартири в готелі. Був пізній вечір. Я вийшов сходами на перший поверх понурого, старого будинку, і проклинав долю, революцію за те, що мушу мешкати в такому бруднім, занедбанім готелю, в якому коридор і сходові клітки вночі не освітлені. І ступаючи в темноті, я опинився на другім поверсі, де під час обстрілу Одеси денікінські гранати вибили шиби, тому вікна були забиті дошками. Через вузькі шпори в тих дошках закрадалося світло місяця, і трохи освітлювало сходи. Опинившись у тому дещо освітленому місті, я глянув у сторону вікна і помітив, що в темному куті коридору напроти дверей моєї кімнати стоїть якийсь високий мужчина, одягнений в довжезну шинелю. Піднятий ковнір тієї шинелі, низько спущений дашок темного кашкета закривали очі і обличчя того мужчины так, що я не міг розпізнати невідомої постаті у куті коридору. Мужчина в довгій шинелі стояв нерушно, вдивлявся в двері моєї кімнати, потім підійшов ближче до її дверей, оглядав мою візитову карточку на одвірку, мовби читав мою адресу, вернувся в кут коридору, схилив голову і щось думав. На першій поверсі і в партері панував ще рух, мешканці готелю входили до кімнат, виходили з них, набирали у відра воду із крану, вертались до кімнат, варили вечерю на "прімусах", та голосно розмовляли. В одній кухні хтось хрипливо співав "Волга, Волга, мати родная...", в сусідній кімнаті голосно плакала дитина, мати зацитькувала її, співала колискову пісню :

" Баюшки баю,
Тіхо смотріт місяц ясний
В колибель твою ! –

В одній із кімнат жінка кондуктора від трамваю верескливо свари- лась із чоловіком, викинула його за двері: Кондуктор лаяв жінку, її ма- тір, силою відчинив двері, бив жінку і кричав сердито:

– Божевільна! Гістеричка! Сумашедшая! Я через тебе сам з ума сойду: зачем я женился на тебе? –

Крик, розмови в кімнатах були такі голосні, що невідомий мужчина в куті коридору не міг чути, що я йду сходами, і не міг бачити мене, бо в сходовій клітці було темно. Я задержався на сходах, і, затримуючи від- дих, вдивлявся зблизька в невідому постать у довгій шинелі. Мужчина в кутку коридору, здається, все ж таки почув, що хтось ішов сходами і спинився, тому він висунув бороду із – за ковніра, наслухував, розгля- дався, і я міг виразно бачити його понуре, суворе обличчя, що нагадува- ло піку бульдога.

В моїй голові мигнула думка:

– Це Хомов! Він знає, де я мешкаю! Він прийшов арештувати мене! –

Моє серце забилося, защеміло, жар ударив у моє лице, неначе я був у лихорадці; я не міг рушитися з місця, втікати, але за хвилину страх збу- див у мені якусь незвичайну силу, інстинкт самозбереження, звірячу не- навість до ворога, хижу жадобу боротьби, крові, вбивства, оборони і пе- ремоги. У моїй підсвідомості нагло зродилась постанова:

– Втікати – запізно. Хомов пізнає мене, він зараз арештує мене, і мене розстріляють. Я мушу вбити Хомова, як скажену собаку! –

Я витягнув із кишені набитий револьвер, і з блискавичною швидкістю звернув його до грудей ворога. У світлі місяця, що кидав проміння на сходи, Хомов помітив рух моєї руки, рвачко відступив крок убік, глянув на мене лютим поглядом цькованої, перестрашеної під час ловів звірюки, і засичав, як гад:

– Ах, то ти галічанская сволоч! –

Хомов ухопив рукою за рукоять величезного револьвера, що звисав із його пояса, видно, Хомов хотів стріляти до мене, але заки він витяг- нув револьвер із футерала, я стрілив один раз і другий раз. Над сходами, в коридорі прогриміли вистріли, відбилися відгомоном у цілому будинку, Хомов захитався, розкинув свої величезні, ведмежі лапи, і, застогнавши глухо, храпливо, звалився долів головою на сходи. Коли він уже падав, я стрілив до нього третій раз, і, перескочивши кілька сходів, сховав рево- львер у кишеню, оглянувся, та придержуючись рукою поруччя то стіни, я вибіг на вулицю. Замішавшись між прохожих міщан, робітників, жінок, я дійшов до передмістя до вулиці Суворова. Не знаючи куди далі йти, що діяти, я тинявся по вулицях і думав:

– Чи Хомов убитий, чи тільки ранений? – Чи сьак, чи так поліція буде шукати мене. Хомов упав майже коло дверей моєї кімнати, тому поліція і мешканці готелю додумаються, що то я стріляв до того чекіста. Як мене арештують, то засудять на кару смерти. Рятуючись від одного нещастя, я впав у ще більше нещастя, бо, якщо Хомов тільки ранений, то ще більше зненавидить мене і переслідуватиме ще завзятіше

Де подіюся, де заночую? В своїй кімнаті я не можу ночувати, бо в готелі, в якому я вбив чи ранив Хома, поліція вже певно веде слідство, і, якби я вернувся до своєї квартири, чекісти арештують мене. Я мушу заночувати в домі для галичан виздоровців, а потім подумаю, що робити далі. –

Я переходив якоюсь вузькою, вуличкою, між маленькими, деревляними, напіврозваленими дімками, в яких мешкали бідні рибаки, жиди, що торгували рибою, робітники з пристані та моряки, і, переходячи попри крамницю, я стрінув підстаршину Кирила Свища, що вертався з театру. Розмовляючи, ми вдвох пішли аж над море, де у двоповерховому будинку містилася збірна станиця виздоровців галичан. Вже на коридорі того будинку я побачив цілі десятки блідих, змарнілих, вихудлих старшин і вояків, у плащах і в шапках полинялих при дезинфекції в шпиталях. Ті галичани, які щойно вернулися з лічниць, ледве держались на ногах, постогнували, ходили помалу, хитаючись, віддавали одному підстаршині шпитальні документи і розходились по кімнатах. Увійшовши з ними до просторої кімнати, я мусів сильно здержувати себе, щоби не виявити свого по денервовання і пригноблення. Привітавшись зі знайомими підстаршинами й вояками, я жартував, оповідав їм відомості з поля бою. Один підстаршина оповів мені, що він дістав із Галичини лист, у якому родина повідомляє його, що його батька інтернували поляки в таборі в Домбю, а братові вдалося втекти з табору в Тухолі до Чехо – словаччини, де в місті Яблоннім перебуває ціла бригада українських галицьких вояків. Поговоривши зі мною, деякі вояки виздоровці поклались до ліжок спати. Один вояк – бойко, заснув, говорив до себе через сон. Йому, видно, снились вівці й барани, які він пас колись на полонині, бо, сплячи, він у сні кликав і лаяв овечки й баранчиків. Десятник Свищ і декілька вояків чомусь не клялися спати. Свищ вдивлявся в моє обличчя, думав, а потім, оглядаючись, спитав пошепки:

– Пан чотар сьогодні чомусь інакший, як звичайно, чомусь задуманий, сумний, мов перестрашений. Що сталося з вами? –

– Нічого зі мною не сталося, я такий, як завжди! – заперечив я, і почав ходити від стіни до стіни, то наслухувати, чи хтось не надходить.

Впевнившись, що в коридорі не чути нічиїх кроків, я спинився коло столика, почав переглядати книжки, що лежали на ньому, і побачив між ними поему Івана Франка " Мойсей ".

— Хто привіз цю книжку з Галичини аж над Чорне море ? — питав я, Десятник Свищ зітхнув сумно, похилив головою, і пояснював :

— То хорунжий Паньчак любив читати всякі книжки, і привіз в обознім возі поему " Мойсей " Івана Франка. У цій кімнаті хорунжий часом сидів при столику, і читав цю книжку. Коли большевики арештували й розстріляли Паньчака, то книжка хорунжого залишилась тут, і я її часом читаю. — Я станув коло вікна, і дивився через шибу на море. Будинок, у котрому містилася збірна станиця і приміщення для галицьких вояків ранених і виздоровців стояв на самому великому, крутому березі моря, і, дивлячись через вікна, я міг бачити осяяне місячним світлом морське плесо, над яким літали вітри, і, в унісон, зі шумами хвиль, співали кантаи про красу Чорного моря. Прочуваючи, що за хвилину може прийде поліція, і замкне мене в тюремній келії, або розстріляє в темнім підвалі, я відчував красу моря і вартість життя так сильно, як ніколи раніше. Мені хотілося сісти при столику, при котрому Паньчак читав " Мойсея " Франка і писати поему про Чорне море. Нагло я побачив, що з мряк виринають, колишуться на хвилях і допливають до пристані якісь кораблі. Над ними підіймались чорні клуби диму, що з вітрами долітали аж до вікон станиці для виздоровців галичан. Коли я дивився на ті кораблі, в моїй душі зродилась якась несамовита злість, моя українська душа терпіла, бунтувалась і я думав :

— Ось на цьому Чорному морю колись колихались кораблі Київських князів, що воювали з греками і болгарамі. На цьому морю буйні вітри і білогриві хвилі несли козацькі човни під Скутару і Царгород, над плесо цього моря звітав спів козаків бранців, що, визволені з турецької неволі, вертались на тихі води, на ясні зорі, між люд хрещений, на рідну землю. Тепер я прийшов аж із Карпат обороняти Українську державу, а чужинці московини переслідують мене, як злочинця, і на берегах цього, колись українського моря, щодня розстрілюють синів України, галицьких войовників. Яким правом на цій землі давньої Козацької держави панують московини комуністи ? Чому ось на тих кораблях на Чорному морю мають чужі московські прапори, і на тих кораблях уставлені московські гармати ? Ах, пімсти, пімсти, боротьби ! —

Мої думки перервав Кирило Свищ своїм запитом :

— Пане чотар, може ви голодні ? Чи ви вечеряли ? Я маю хліб, масло. Може вам зварити чай ! —

Я справді відчував сильний голод, спрагу, тому я відповів :

– Так, я ще не вечеряв. . .

Десятник Свищ підійшов до полички, подав мені масло, і, хоча мав тільки невеличку порцію чорного хліба, він поділився зі мною, та почав зараз варити на спиритусовій машинці чай. Я був безмежно вдячний десятникові за почастунок, але я не дякував Свищеві, тільки мовчки стиснув його селянську, мозолисту руку. Коли я повечеряв, десятник постелив мені ліжку, і я поклався спати. Я не міг заснути, я думав про Хомова, кожний мій нерв дрижав, леда стукіт на коридорі, шум вітру й моря, чийсь кашель за стіною примушували мене наслухувати, вижидати, чи не надходить поліція. Над ранком нагло хтось застукав у двері, і я почув що на коридорі якийсь мужчина говорить приглушеним голосом по – російськи :

– Да, ето здесь его квартира! –

В моїй голові мигнула страшна зловіща думка :

– То чекісти прийшли арештувати мене за те, що я стріляв до Хомова! –

Піднявшись у ліжку на ліктях, вдивляючись у двері, я міркував :

– Тут я вже не урятуюся, на втечу, через вікно не можу вискочити, бо за вікном стрімкий берег і море, а за дверми – чекісти. Осталось хіба застрілитись, або стріляти до чекістів до останнього набою, і згинуть від куль катів! –

Доведений до цілковитого нервового розстрою, я захопив за револьвер. Двері відчинились, і до кімнати увійшли не страшні чекісти, але два мої сердечні приятелі, Тарас Омельчук і Степан Чуйкевич. Тарас Омельчук, був одним із тих типів у часах визвольної війни, про яких можна було писати повісті. Він був родом із Полтави і часто хвалився, що ходив разом із Петлюрою до школи, і бився з ним у бурсі. У часах світової війни Омельчук під час офензиви німецької армії генерала Гінденбурга, в Мазурських болотах попав у полон, утік з німецького табору на Україну, зголосився до української армії. По бою під Крутами, де большевики постріляли й порубали триста українських бійців, Омельчукові вдалося втекти до Києва. По відвороті зі столиці, Омельчук, як старшина полку " Чорних Гайдамаків ", боровся проти большевиків, денікінців, а коли Петлюра виїхав до Польщі, Омельчук, хорий на тифус, був залишений товаришами по зброї в селі коло Любаря в напівзруйнованій хаті на ласку долі. В тім тимчасовім польовім шпиталі всі вояки, хорі на тифус, помирали, один Омельчук видужав, перекрався лісами під Балту, вступив до галицької армії. Поручник Ягенчук виробив йому фалшиві документи,

які стверджували, що Омельчук уродився в Галичині в Космачі, і при помочі тих документів той фанатичний український самостійник, скривався перед оком большевиків, які виловлювали й розстрілювали колишніх старшин української наддніпрянської армії. Тарас Омельчук за часів царизму вчився в російській школі, був російським офіцером, говорив дуже слабо по-українськи, тому і в розмові за дверима кімнати, в якій я опинився, він говорив по-російськи і тим настрашив мене. Степан Чуйкевич, галичанин, то був добрячий, веселий, наївний, як дитина, балакун, жерун, він їв за трьох, пив за десятьох, і, жартуючи говорив:

– Треба все з'їсти і випити, бо, як мене уб'є куля, чи розірве на шматки граната, то в пеклі чорти не дадуть мені ковбаси, ні горілки, а до неба такого п'яницю і розпустника, як я, не пустять. –

Чуйкевич любив поп'янювати, а в п'яному стані ставив ще веселіший, смішніший, як звичайно; він був готов обняти цілий світ, цілувався навіть з рядовими вояками і ставав надзвичайно балакучий. Я любив того старшину, як доброго хороброго вояка, веселого і щирого товариша, тому я дуже зрадів, коли замість грізних чекістів, поліцистів я побачив у відчинених дверях усміхнене лице Чуйкевича, за яким вступав до кімнати Омельчук, що своїм виглядом, особливо довгими вусами, поставою нагадував мені типи з картини "Козаки пишуть лист до султана". Я сховав револьвер до кишені плаща, що висів на клинку коло ліжка і заговорив:

– Ах, то ви заблукали вночі до дому виздоровців! Чуйкевич, ти певно загуляв, запив до пізньої ночі, і з шинку прийшов сюди виспатись, бо в п'яному стані ти не міг дійти до касарні за місто! –

Чуйкевич протирав маленькі заспані очі, позіхав, і заперечував:

– Ні, я таки постійно квартирую в цьому захисті для маркирантів і виздоровців. Я відпочиваю тут після тифусу. Лікарі радили мені не п'янувати по недузі, багато їсти, спати, але що там дурні лікарі розуміють! Хіба я можу лежати в ліжку, сидіти в цім скучнім домі для виздоровців, коли я опинився в Одесі, де в кождім другім будинку шинок, або дім розпусти, і де такі гарні дівчата, й таке добре кавказьке вино. Полковник Омельчук також не святий, він правдивий каварлюга, любить випити горілки, ну і ми обидва трохи погуляли! Нашу забаву попсував нам сьогодні один грек, бо, як ми з Омельчуком із дівчатами грекинями забавлялись, то один грек сказав нам, що при вулиці Жуковського, в готелі якийсь галичанин стріляв до якогось чекіста, тому ми повинні йти до дому, бо в шинку поліція може арештувати мене як галичанина. –

Опановуючи силою волі свої розхитані нерви, затиснувши зуби, я

слухав, удаючи спокійного, а потім, наче знехотя, байдуже спитав :

– Не говорив тобі грек, чи той галичанин убив чекіста, чи тільки поранив ? –

Чуйкевич глянув на мене співчутливо, підзорливо, прижмури́в очі, підсміхнувся таємничо, і пробурмотів :

– Гм, Ти чомусь дуже зацікавлений тим замахом на чекіста. Не диво ! До чекіста стріляв хтось у тім готелі, в яким ти мешкаєш. Той грек говорив мені, що револьверова куля тільки поранила чекіста, і мешканці готелю відвезли його до лічниці, але не відомо, чи той чекіст уже помер, чи ще живий. –

Я не міг довше панувати нах собою, і, піднявши голову з подушки, опешись на ліктях, крикнув :

– Хомов лише ранений ? Напевно не вбитий ? –

Чуйкевич підійшов ближче до ліжка, схилився і шепнув :

– Чому той замах в готелі так поденервував тебе і зацікавив ? Признайся, що то ти стріляв до чекіста ! Я тебе не зраджу, і жадний тут присутний вояк тебе не зрадить, бо серце вояка української армії не вміє зраджувати ! –

Я мовчав, але мовчанка, чи мій погляд і мій неспокій промовляли без слів, і виявили мою тайну так виразно, що десятник Свищудивлявся в моє обличчя, і пробурмотів :

– Я відразу догадувався, що то пан чотар стріляв до того москаля ! –
Наддніпрянець Омельчук сумно похитав головою, і заговорив :

– Гм ! То погане діло, то не жарти, треба подумати, як рятувати чотаря. Пане чотар, я знаю тут в Одесі між українцями таку криївку, що в ній жадний чекіст вас не знайде. Як вам буде грозити небезпека, я перешоваю вас у домі панства Жарченків . . .

Полковник Омельчук стискав мою руку, і думав. Я зрозумів, що він думає, як рятувати моє життя. Я відчув якусь полегшу, вдоволення, бо дивлячись у типово козацьке обличчя полковника наддніпрянця, в його розумні, бистрі очі, я зрозумів, що, хоч дороги Української Галицької Армії та дороги Українських Наддніпрянських військ розійшлися, то в тій визвольній війні, в муках і терпіннях, навіть у помилках, сварках і крамолах родиться одна, велика Українська Нація, почуття кровного зв'язку всіх українців від Кавказу по Сян. Полковник Омельчук, подумавши, заговорив знову :

– Пане чотар ! Ви не смієте оставитись в цій станиці для виздоровців довше, як одну добу ! На цей дім звернена увага "чрезвычайки". яка слідкує за кожним новим галичанином, що з'явиться в цьому будинку.

Якби мені не вдалось переховати вас в домі Жарченка, то може Оксана Потапенко переховає вас у пивниці, в якій уже переховує старшину української армії Олексу Іванова і Івана Медведя. –

Я висловив свій сумнів :

– Оксана Потапенко не переховає мене, бо вона не довіряє галичанам, і думає, що кожий галичанин то комуніст. –

Свищ потішав мене :

Ах, пане чотар, спіть спокійно, а завтра якимось то буде. Я і ці вояки, які кватирують у цій станиці, не дамо вам пропасти, хоч би довелось битись із большевиками. Ми вже вас десь переховаємо. Хоч комуністична влада і команда підбурюють нас підстаршин та вояків проти старшин, тому, що ви старшини ніби то пани, буржуї, петлюрівці, то ми комуністам не віримо, ми знаємо, що ви селянський син, що ви були добрий для вояків, як брат, і пам'ятаємо, як наші старшини боролись, гинули за волю нашого народу, конали від куль і від тифусу, нераз наражували своє життя, щоби в битві чи під час тифозної пошести рятувати хорих вояків. –

Кілька вояків, що лежали на сінниках, підняли свої голови, і вірні, добрі, незрадливі вояцькі очі вдивлялись у моє лице, допитували, подивлялися мене, хвалили за те, що я стріляв до чекіста, і в погляді Свища й інших вояків я вчитав таку любов до мене і такий страх за мою будучність, що я був певний – що між тими вояками я знайду поміч і рятунок у небезпеці. По якомусь часі мої друзі старшини і вояки заснули і я задримав. Збудившись, я встав, поснідав, а по сніданку Омельчук відпровадив мене до дому священика Жарченка. Виявилось, що в домі того священика я не міг переховатись, бо в тому домі кватирував якийсь большевицький майор. Свищ старався знайти для мене криївку в домах своїх знайомих, але ті його знайомі боялись переховувати мене – галичанина, бо знали, що за переховування ворога большевицької влади їх чекає арештування або і розстріл у "чрезвычайці". Я шукав кімнати в готелях, але у всіх готелях кімнати були заняті большевицькими офіцерами й комісарами. Я пробував заночувати в касарні Галицького куреня, але коли я тільки з'явився на касарнянім подвір'ю, поручник Ягенчук остеріг мене :

– Чого ти сюди прийшов? Большевицька поліція вже два рази приходила до касарні і питала, де ти перебуваєш? –

Я врешті рішився заночувати в домі двох сестер.

Увійшовши до кімнати Олі, я відразу відчув, що танцюристка Татяна догадуються, що то я стріляв до Хомова.

Оля мовчки привіталася зі мною, і, дивлячись на мене зі страхом та співчуттям, сказала :

– В цілій Одесі люди говорять, що в готелі, в котрім ти мешкаєш, якийсь галичанин стріляв до Хомова, як раз коло дверей твоєї кімнати, і поранив того чекіста. Я певна, що то ти намагався вбити Хомова. Ах, Я цілу ніч не спала, думала про тебе і про твій замах. Де ж ти тепер думаєш подітися? –

– Не знаю. Я такий змучений тим усім, що я готов кинутись у море, або застрілитись! – заявив я зрезигновано. Оля потішала мене:

– Не попадай у безнадійність. Ти замешкаєш у нашім домі, тільки не смієш нікуди виходити з кімнати. Незабаром в Одесі скінчиться большевицьке панування, і ти будеш урятований. Чи сторож цього дому бачив тебе, коли ти входив сюди?

– Ні, не бачив. –

– Пам'ятай, що той сторож Нікітін і його син Саша – то фанатичні комуністи. Нікітін слідкує за кожним кроком, підслуховує кожне слово мешканців цього дому, і доносить тайній поліції про все, що діється у нас. –

Татяна додала:

– Колись ви, пане чотар, обороняли мене в монастирі, то тепер я повинна допомогти вам у небезпеці! –

Колишня монахиня відчинила двері до другої кімнати і наказала:

– Пане чотар! Ідіть до моєї спальні, і виходьте з неї тільки тоді, коли я або Оля покличемо вас! –

Я опинився в маленькій кімнатці, сів на крісло, і розглядався. На стіні між образами святих висів портрет родичів двох сестер. Глянувши на той портрет, я подумав: – Оля так подібна до своєї матери, як подібна одна краплина води до другої. –

По якомусь часі до кімнати увійшла Татяна, сіла на кріслі і просила, щоб я оповідав їй, як я виконав замах. Коли я оповів їй, колишня монахиня, бліда і зажурена, заявила мені:

– То, що ви вчинили, то страшне! Ну, але нема зла, щоб на добро не вийшло. Якби ви не стріляли до того чекіста, ви не квартирували би у моїй кімнатці і я не мала б нагоди бачити вас щодня. Я так тішуся, що ви будете мешкати в нашім домі! І моя сестра прив'язалась до вас, як до брата, тому радіє, що ви житимете з нами під спільним дахом. –

Я спитав колишню монахиню:

– А де ваша сестра? Я хотів би поговорити з нею

Вона пішла аж на передмістя купити дещо на обід, а ви, здається, стужилися за нею, і вам скучно в товаристві моєї особи? –

– Ні, я дуже вдоволений, що ви коло мене, але я прагну забути всі

свої турботи, клопоти, тому я хотів би, щоби й Оля була тут, бо, як вона зачне сміятись, жартувати, співати, то і мені і вам веселіше. Сама присутність Олі ділає на мене, як весела музика. —

Татяна, дещо невдоволена, висловила:

— Ах, так, я, на жаль, не така весела, як Оля, і не можу розвеселити вас, хоч і я хотіла би прогнати з вашого серця смуток. Вірте, що мені вас дуже жаль, і я занепокоєна вашим трудним положенням.

Я відчув, що Татяна щиро співчуває зі мною, що в її особі я маю доброго друга, я був дуже вдячний колишній монахині, що вона, наражуючи себе на переслідування зі сторони поліції, переховує мене в своїм домі. Спонуканий почуттям приязни і вдячності, я взяв руку Татяни в свої долоні і поцілував її. Татяна на хвилину затримала мою руку в своїй долоні, вдивлялась у моє лице поглядом, у яким відбилась надія, що я покохаю її, та туга за коханням. Потім Татяна розмовляла зі мною довгий час, давала мені ради, як поводитись на випадок арештування, як вийти з мого небезпечного положення, щоб не наразити себе та її. По-якомусь часі до кімнати увійшла Оля, принесла бублики з гречаної каші, частувала мене ними і оповідала:

— Я хотіла купити картоплі на обід, але в цілому місті не можна навіть за золоті рублі з царських часів дістати ні одної картоплі, бо в селах повстання, і селяни нічого не довозять до Одеси, хочуть, щоби всі пани в місті поздыхали з голоду. Залізниця не ходить, мости висаджені в повітря повстанцями, і навіть жиди не можуть доставити товарів та продати їх за казкові суми грошей на чорному ринку. Мені вдалось купити тільки ці бублики з гречаної каші. Але не турбуйтеся, якимось ми ту біду перебудемо, і я не дам панові чотареві згинуть з голоду! Завтра я піду до села, понесу свої старі суконки і заміню їх у селян за картоплі. Дорогий хлопче, заїдай ці бублики, хрупай собі, і не сумуй! Я мушу тебе хоч бубликами погодувати, бо я тепер люблю тебе ще дужче за те, що ти стріляв до чекіста. —

Оля пригорнулась до мене, подивилась на сестру, і молола далі своїм, балакучим язиком:

— Таню, дорога сестричко! Не дивися на мене так обурено, сердито, тому, що я пригорнулась до пана чотаря, і говорю до нього через "ти"! Я розумію, що в твоїй душі ще дрімає монахиня, і ти бачиш у моїй поведінці розпустність та грішність, але, як пан чотар замешкав у нашій домі, то годі скривати, що я люблю цього симпатичного галічаніна, і що він любить мене. Правда, милий хлопчику, що ти трішки любиш Олю? —

Того дня сестра Татяни була якась надзвичайно весела, розбавлена

і химерна. Вона гладила мою буйну чуприну, і сміялась сміхом розпещеної дитини, обняла мене за шию, потім безцеремонно сіла на мої коліна, поцілувала мене в чоло, в губи, і, хихикаючи, казала:

– Мені сьогодні чомусь дуже хочеться цілувати цього галічаніна, бо я перший раз у життю цілую такого героя, що стріляв до свого ворога Хомова і вбив, чи поранив його! –

Сидячи на моїх колінах, Оля підспівувала:

– Дев'ять любила, усех позабила,
тебя одного забить не магу! –

Татяна сиділа на кріслі, наче спокійна, але за хвилину її чоло намурилось, уста затремтіли, ніби з болю, в її очах блиснули вогники обурення, гніву чи заздности, потім сестра Олі закрила очі руками, і глухо, стримано зітхнула чи застогнала. Оля не звернула на те уваги, поцілувала мене у губи ще раз палко, пристрасно. Тоді Татяна схопилася з крісла, мов у нестямі, широко розкрила очі, дивилась, як її сестра цілує мене. По хвилині Татяна заслонила очі рукою, grimнула дверми, вийшла з кімнати, і я почув з – поза стіни здавлений, жіночий плач.

Минуло кілька днів спокійних, щасливих, днів, що були найщасливішою добою за всі часи мого воєнного скитання. Нераз мені здавалось, що Оля моя дружина, і я вірив, що, як тільки настане мир, то я злучу своє життя з життям танцюристки. Я починав розуміти, що життя не лише жорстке, але і ласкаве, бо тоді, коли я сподівався арештування, смерті, я знайшов найбільше щастя, яке людина може знайти, я знайшов кохання, щире, вірне. Так, як серед терня виростають рожі, так серед воєнних бід і небезпек, злиднів, розцвітає цвіт щастя моєї любови.

І часом, коли до півночі я сидів з Олею в теплій, привітній кімнаті, і коли Оля пестощами й поцілунками проганяла сон із моїх очей, я забував про війну, бої, розстріли, про мій замах на чекіста, про пошесть, що лютувала в цілім краю, і я відчував, що Оля й моя любов з нею, то мій цілий світ, моє життя, моя радість. Я любив Олю щораз більше, бо в словах у цілунках, у її дбайливості про мене виявлялось щораз більше, не лише змислової любов, але і любов її до мене, як до українського вояка, страх за мене, за моє життя, бажання допомогти мені в нещастю. Я відчував, що в любові Олі до мене озивається щораз більше справжнє жіноче серце, розцвітає українська душа і чиста, правдива, жіночість. Не раз я дивився на портрет матери двох сестер, що висів на стіні, і вичитав у виразі лица тієї матери, що та жінка була шляхетна, розумна, чиста душею, дуже материнська й жіноча. І я вперше подумав:

– На дні душі та розпусна, легкодушна, грішна танцюристка Оля

все ж така добра, чесна і шляхетна, як її мати! –

Чим більше я любив Олю, тим більше. Татяна віддалялась душевно від мене і від своєї сестри. Вона ставала щораз більше мовчазна, непривітна до мене. Не раз і цілий день не озивалась до мене ні словом, тільки читала якісь книжки і газети. Часом уночі я бачив, що в кімнаті Татяни світилося світло. То був знак, що колишня монахиня не спить, щось думає, або читає тоді, коли її сестра вже давно спала, чи то пригорнувшись до мене, шептала мені любовні слова, солодкі, як сон.

Одної ночі, коли я, обнявшись з Олею, пив із її уст розкіш поцілунків, двері відхилились, і я помітив, що Татяна підглядає, наслушує. Рано колишня монахиня була ще сумніша і мовчазніша, як звичайно. В її мовчанці було щось погрозливе, заздрісне. Того дня мене почала боліти голова, я горячкував, і я завважив, що Татяна чомусь не жалує мене, не цікавиться моїм здоров'ям, і тільки Оля була затурбована тим, що я трохи хорий. Нагло по суперечці зі сестрою, з тієї причини, що Оля, подаючи мені чай, через неувагу випустила з рук і розбила дорогу кристалеву цукорничку, Татяна, збираючи з долівки відламки тієї посуду, глянула на сестру злобним поглядом і запитала:

– Повія! Привела собі додому любовника, зміняє дім наших батьків у дім розпусти, уночі не спить, але кохається з офіцером, тому стала така розсіяна, нервова, неуважлива, що випустила з рук і розбила цукорничку, дорогоцінну пам'ятку по матері! –

Обсервуючи Татяну, я зрозумів, які безодні й тайни криє в собі жіноча душа: Та ніжна, добра, колись побожна монахиня змінялась у люту, мстиву, сварливу відьму, якої серце було клубком злих пристрастей, огірчення, невдоволення й ненависти. Одного дня я завважив, що Оля й Татяна сварились у кухні, по сварці не говорили одна з другою, Татяна снідала, обідала і вечеряла в кухні, та не приходила до їдальні. Коли я спитав Олю, чому її сестра не обідає з нами, Оля, заїдаючи зі смаком вареники відповіла:

– Ах, то все химери старої, знудженої, заздрісної панни. В світі нема нічого гіршого, злобнішого і поганішого, як старі панни. Не дай Боже, щоб я залишилася старою панною! –

– Ну так, але ми все ж багато винні в тому, що Татяна відноситься до нас що раз гірше. Ти надто явно виявляєш свою любов до мене у присутності сестри, і це прикро вражає Татяну, Я не хотів би, щоби моє щастя спричиняло біль твоєї сестрі. Я маю вражіння, що Татяна заздрісна. Оля здригнула раменами, й оправдувалась:

– Я не можу обдурювати сестри, скривати перед нею, що я кохаю

тебе. Я ненавиджу фальш і брехню. Скоріше чи пізніше сестра довідається, що я кохаю тебе, і що ти кохаєш мене. Татяна якийсь час буде заздрісна, а потім погодиться з тим, що я твоя, а ти мій. —

Зараз по тій розмові з Олею до кімнати увійшла Татяна. Оля спитала сестру :

— Таню, де ти була ?

Татяна поклала на поличку якісь газети й брошури і відповіла :

— Я була на комуністичному мітингу. Сьогодні на мітингу промовляв один українець — комуніст. Він так розумно доказував, що доля України навіки мусить бути зв'язана з долею Росії, і що, коли б Україна відлучилась би від російської держави, то стала б колонією капіталістичних держав, Польщі, Німеччини. Треба признати, що українські комуністи мають сильні, переконливі аргументи проти петлюрівців. —

— А, вертаючись із комуністичного мітингу, ви не вступили до церкви помолитись ? — спитав я іронічно.

Татяна призналась :

— Ні, я вже цілий тиждень не ходжу до церкви, не молюся. Треба жити так, як живуть інші люди. Комуністи не ходять до церкви, то і я не ходитиму, щоби робітники, з котрими я працюю, не сміялись із мене, що я побожна, От зі мною на мітингу був синок нашого сторожа Нікітіна, що вчора приїхав із польського фронту на відпустку. Той син сторожа, Саша, фанатичний комуніст, переконував мене, що комунізм, то нова віра, яка заступить людям християнську релігію, тому я не повинна ходити до церкви.

Оля упоминала Татяну :

— Сестро, було би краще, як би ти не дружила зі сином сторожа Сашею, бо інакше він почне відвідувати тебе, і побачить, що ми в нашому помешканню переховуємо галичанина. Оминай Нікітіна хочби тому, що він комуніст, і що він тобі не рівня. Не забувай, що твоя мати була з дворянського роду, а батько твій був штатський совітник. —

Татяна глянула на портрет матери на стіні, і, махнувши рукою, заявила :

— Ах, яке значіння і яку вартість має тепер те, що я походжу з аристократичної родини ? У большевицькій державі той більше вдоволений і щасливий та забезпечений від переслідувань і нужди, хто походить із пролетарів. Бути тепер аристократом, то трагедія, тому навіть не згадуй мені ані Нікітінові, що наші батьки були аристократи. В советській республіці всі люди — горожани, товариші, всі рівні, і революція зрівнала нас аристократів зі сином сторожа. —

Оля нервова, невдоволена, глянула на сестру згїрдливо, потїм, поглянувши з любов'ю й пошаною на портрет матери, вийшла з кїмнати до кухнї. Мов би тому, щоб не допустити до вибуху ще одної сварнї зі сестрою. Татяна дивилась у слїд за Олею, і сказала зневажливо :

– Не люблю я тих теперїшнїх нїби аристократїв, якї навїть не мають за що купити собї суконки, сорочки, хлїба, а пишаться, бундючаться! –

Я намовляв колишню монахиню :

– Я думаю, що ви повиннї послухати сестри, оминати Нїкїтіна, не ходити на комунїстичнї мїтинги, бїльше перебувати вдома. Влада в Одесї може змїнитись, ну, і яє ви почували себе, коли би українські самостїйники, або денїкїнци арештували вас за те, що ви колишня монахиня, аристократка, бували на комунїстичних зборах, належали до комунїстичних товариств? –

Татяна довго думала і вїдповїла :

– Якби ви вїдносились до мене прихильнїше, сердечнїше, не проганяли мене своєю байдужнїстю з дому, не примилювалися до моєї сестри, то я перебувала би бїльше вдома коло вас, не шукала би товариства мїж комунїстами, й не ходила би на комунїстичнї мїтинги. Я ж бачу, що ви любите Олю. Навїть сьогоднї ви дивились на Олю так любязно, як нїколи не дивились на мене. –

Почувши не першїй раз докори Татяни, що я кохав її сестру, я був роздратований, нервовий, тим бїльше, що того дня мене болїла голова, і в ослабленню моє самоопанування також послабло. З тих причин, і тому, щоб остаточно вбити надїю колишньої монахинї, що я покохаю її, я вїдповїв :

– Так, панно Татяно, я люблю вашу сестру так, як у життю не любив жадної жїнки! –

Татяна здригнулась, вїдступила крок назад, поглядала на мене здивовано, мов не вїрила моїм словам; її очї, чоло нахмурилось, лице поблїдло, потїм колишця монахиня озвалася шепотом, що нагадував силування, вимушену мову хорої людини :

– Я до сьогоднї вїрила, що ваше кохання з Олею, то хвилевий офїцерський флїрт, а ви признаєтесь, що кохаєте мою сестру так, як не кохали жадної жїнки! Ну, не диво! Моя сестра молода, гарна, не змарнувала своєї молодости і краси в монастирї, так, як змарнувала я! –

Я викручувався, як мїг :

– Справа не в тому, що Оля молодша чи гарнїша вїд вас . . .

Татяна перервала моє оправдування і спитала :

– Справа не в тому? А в чому? Чи Оля чеснїша, лїпша, розумнїша,

як я? Ні, я жила досі в чесноті, в невинності, майже, як свята, ви були другий мужчина, котрий поцілував мене, а моя сестра відколи стала дозрілою дівчиною, то жила як розпустниця; мала безліч любовників. Ви ж знаєте, як живуть танцюристки нічних забавових каварень. Назвіть мене дурною, підлою, нахабною, але я признаюсь вам, що я покохала вас іще в монастирі, і що моє кохання до вас, було останньою причиною, що спонукала мене покинути монастир, щоби жити з вами в Одесі. Я кохала вас із цілого серця, і коли я втрачу вас, то втрачу все, що надавало мому життю красу, вартість, ціль і надію. Все ж ви злегковажили мою честь, святу любов, і покохали таку повію, як моя сестра. —

Я боронив Олю :

— Панно Татяно, заспокійтесь, не ображайте своєї сестри ! Може Оля трохи грішна, може зблудила, хвилино морально впала, але на дні душі вона добра, шляхетна і чесна дівчина. Я вас дуже шаную, поважаю, ціню, але кохаю тільки Олю ! —

— Ви шануєте мене, поважаєте ? Чи справді всі чесноти жінки менше варта, як молодість, краса розпустниці ? Чи дійсно мужчини шанують жінок за чесноти, а кохають жінок лише за молодість, красу ? —

Щоби покласти кінець прикрій розмові, і раз на завжди запровадити ясну ситуацію у відносини між мною і колишньою монахинєю, я заявив твердо і рішучо :

— Я нічого не винен. Серцю не можна розказати. Я кохаю Олю, й оже - нюся з нею, а ви мусите помиритись із тим, і покохати іншого мужчину ! —

Татяна кинулась уперед, мов ранена львиця; її очі палали полум'ям дикої, несамовитої заздрости, ненависти, і нещасливої любови до мене. По якійсь болючій, страшній боротьбі зі собою сестра Олі закричала :

— Ні, ні, ти не смієш оженився з Олею ! Ти мусиш бути мій ! Мій . . . коханий ! Як ти поцілував мене над морем, мені наче рай відчинився, я відчула, що по довгих роках, змарнованих у монастирі, я знову живу справжнім життям жінки, що я щаслива. По тім твоїм поцілунку над морем я повірила, що ти кохаєш мене, що ти оженишся зі мною, а тепер ти вбиваєш усі мої надії ! —

Пристрасна, незрівноважена і неспокійна душа Татяни хвилювала, як розбурхане море, з того схвилювання родились думки, слова, в яких сестра Олі переплутувала особисті любовні справи зі суспільними, політичними, і Татяна говорила мов до себе :

— Чи справді Бог, якому я служила віддано і щиро, якому я жертвувала мої найкращі літа молодости, ласкавіший для грішної Олі, як для побожної монахині ? Здається, комуністи кажуть правду, що віра в Бога,

то забобон, самообман, і що я намарно втратила молодість у монастирі та молилась щодня. Пане чотар! Через вас я в цій хвилині ненавиджу всіх галичан, петлюрівців, бо ви українські старшини брешете, коли говорите, що боретесь за український нарід, що любите його, бо от я українка, ви українець, а ви не любите мене! Так, я ненавиджу вас усіх облудників, забріханих оборонців релігії, бо такі, як ви не показали мені правди, навчали мене молитись, іти в монастир і змарнувати в нім свою молодість! –

Я заспокоював Татяну, як міг:

– Дорога приятелько! Як можете з дрібної невдачі в коханні робити аж таку трагедію, що тратите навіть віру в Бога, любов українців, і змінюєте цілий ваш світогляд? –

Татяна говорила далі пристрасно, хаотично, без логічності і стриму: Для вас моя любов, моє розчарування в коханню здається дрібною подією, бо коли б ви втратили любов одної жінки, то вас покохає інша жінка, але для мене ви були всім. Так, як я кохала вас, так може кохати лише жінка, яка знає, що її молодість утрачена, змарнована, що її кохання, – то останнє кохання в життю. Втративши надію на вашу любов, я втратила останню надію на щастя, бо що варта життя без кохання? Щастя жінки тільки в коханню, і тому, що ви покохали Олю, ви вбили моє щастя і я ненавиджу вас так сильно, як вас кохала, бо, коли я втратила вас, то мені в життю нічого не осталося, тільки старість у самоті і смерть. –

Татяна закрила лице долонями, припала до стола і заридала голосно, розпачливо. Мені стало жаль тієї жінки, я стискав її руку, гладив коси. Нахилившись, я побачив між волоссям тієї старої панни пасмо сивих волосків і помітив, що на тім'ю колишньої монахині волосся було якесь рідке, зниділе, зів'яле, мов у старої бабуні. Те сиве волосся викликало в моїй душі навіть обридження. Я перестав гладити голову Татяни і подумав:

– Ця жінка старіється, а я ж не можу кохати жінки багато старшої від мене. Я можу кохати тільки таку молоденьку, гарну дівчину, як Оля. –

Коли я це подумав, у кімнату вбігла, чи радше влетіла, як розспівана пташка, сестра Татяни. Оля всміхалась до мене, і шебетала:

– Добрий день! Чому ви обидвоє такі поважні, сумні? Я сьогодні в чудовому настрою! Дивіться, який погідний, гарний день! Крім того я ще й тому весела, бо вмісті всі говорять, що большевицьке панування в Одесі скінчиться в найближчих днях, отже наш коханий чотар не буде арештований за те, що він стріляв до Хомова! –

Ущасливлена, вдоволена Оля у якомусь грайливіму, розбавленому,

химерному настрою, з якоюсь дитинною капризністю і пестливістю, сіла коло мене, поклала свою пелехату голівку на мої груди, тулилась до мене, і лепетала якоюсь мовою пустотливого, розрадуваного дівчатка підлітка :

– Ах, бігаючи по цілому місті з різними орудками, я страшно втомилась ! Ну, коханий хлопче, попести, поцілуй свою втомлену дівчинку ! –

Я відсунувся на скрипучому фотелю, і говорив трохи поважно, а трохи жартома : – Не спокушай мене, Олю ! Я не можу цілувати жінки в присутності другої особи, тому подожди трішки, а я поцілую тебе так, щоб ніхто не бачив ! –

Оля надула губки, смішно здвигнула раменами і відповіла :

– Але ж Татяна моя сестра, і тому вона повинна бути вдоволена, що ти кохаєш і цілуєш мене, бо сестра повинна бути щаслива щастям сестри, а, як давня монахиня, вона повинна любити тебе як ближнього. –

– Ні, ні, я не буду цілувати тебе хочби тому, що сьогодні мене дуже голова болить, я чомусь хорий, то не хочу заразити тебе Олю, катаром, чи якоюсь іншою хворобою. –

– Бідний мій хлопчик, хоренький ! Слабенький, його голівонька болить. Може би тобі аспірини дати, зимний оклад приложити ? –

Оля поцілувала мене в чоло, а я, забувши про Татяну, поцілував танцюристку палко, пристрасно в губи. Татяна, бачучи, як я цілую її сестру, втратила владу над собою, і захищала так, як пищить на базарі сварлива перекупка :

– Пане чотар ! Геть із мого дому ! Я не хочу, щоби ви зміняли дім наших чесних батьків у гніздо розпусти, і наражували мене на арештування за те, що я переховую в своїм помешканню українського офіцера, що стріляв до комуніста – чекіста ! –

Оля схопилась із фотелю, і, погрожуючи сестрі п'ястуком, заверещала :

– Ах, ти змінлива і зрадлива гадюко ! Як ти смієш виганяти з дому пана чотаря, котрий боронив тебе в монастирі, наражуючи своє життя ? Як ти проженеш мого коханого хлопця із дому, то я піду з ним, щоби не жити під одним дахом із такою злою істеричкою, варіяткою, як ти ! –

Дві сестри, що колись дуже любили одна другу, стояли напроти себе, як два вороги, дивилась одна на другу злобно, сердито, і мені здавалось, що Оля і Татяна кинуться одна на другу, як розлючені вовчиці і піchnуть битись. Колишня побожна монахиня кричала на свою сестру голосно, лаяла Олю найординарнішими словами, і тому ми не почули, що

хтось надходить, стукає в двері та відчиняє їх. В ту мить до кімнати увійшов молоденький, вродливий, чепурний большевицький підофіцер, син сторожа Нікітіна. Татяна, побачивши представника большевицької армії, набрала ще більше зухвалости, ненависти до мене, і закричала ще голосніше :

– Пане чотар! Ви стріляли до товариша Хомова, і я, як горожанка советської республіки, не хочу ані хвилини бачити вас у моїм домі! Як що не вийдете із цього мешкання, то я попрошу товариша Нікітіна, щоб вас арештував! –

Підофіцер Нікітін дивився здивовано на мене, то на Татяну і сказав:

– Вибачте, горожанко Татяно, що я прийшов до вас без вашого запрошення. Я почув із коридору ваш крик, і думав, що бандити напали на вас або, що у вас тут сталося якесь інше нещастя, тому я вступив до вашого помешкання подивитись, що у вас діється. Виказали, що цей офіцер галичанин стріляв до фельдфебеля Хомова? Сьогодні рано поліція шукала за тим галичанином. . . .

Татяна бігала по кімнаті, як божевільна, то поглядала на мене люти́м, жадібним пімсти поглядом, потім спинилась і зізнавала поросійськи :

– Так, товаришу Нікітін! Цей галичанин стріляв до товариша Хомова і моя сестра переховувала цього злочинця – петлюрівця! –

Я остовпів, задеревів: ослаблений, трохи хорий, застрашений я не знав, що діяти. Я пригадав собі, що мій револьвер схований у спальні у валізі, але я не мав наміру піти по той револьвер, і стріляти до сина сторожа, бо інстинктивно я догадувався, що коли б я намагався стріляти до Нікітіна чи втікати, то Саша Нікітін застрілив би мене, Син сторожа глянув на мене наказуючим, владним поглядом, і гаркнув поросійськи :

– Два кроки перед мною, шагом марш! Як будеш утікати, то я застрілю тебе, як пса! –

Я не озвався ні словом, виходив із кімнати, думаючи :

– Все пропало! Я згину! Помста жінки, яку я мимоволі скривдив, зрадила мене і віддала в руки поліції! –

Я глянув на Олю, поцілував її цілунком напоєним болем, смутком, прочуттям, що може ту кохану дівчину цілую останній раз у життю. Зрезигнований, пригноблений, дивлячись в очі Олі, в яких тремтіли сльози, я заговорив :

– Олю, прощай – може навіки!

Оля заридала голосно, цілувала моє лице, мої очі, потім вдивляючись в лице Татяни, крикнула розпачливо, докірливо :

– Сестро, що ти вчинила? Чому ти зрадила мого коханого чотаря, і посилаєш його до тюрми, де на нього чекає кара смерти? –

Татяна стояла бліда, задихана, оперлася рукою об край стола, наче боялася, що зімліє і впаде.

Нікітін відштовхнув Олю, отворив двері і попровадив мене до в'язниці.

За кілька хвилин я опинився перед старим понурим будинком "чрезвичайки", що був пострахом для мешканців Одеси. Заскрипіли замки, гримнули важкі, металеві двері. Мені здавалося, що наді мною замкнулось віко трумни, і я подумав:

– Чи ті двері ще відімкнуться перед мною? –

Нікітін віддав мене під опіку якогось вірменина, поговорив із ним хвилину, зайшов до канцелярії тюрми, і, по розмові з директором в'язниці, відійшов за браму. Вірменин, старий "околодочний" ще з царських часів, обшукав мої кишені, обмацав і общупав мене від ніг до голови, забрав мою калитку з грішми, фотографії Олі та моєї родини, і попровадив мене до брудної, темної келії, що нагадувала величезну катакомбу. В келії я застав кількадесят осіб різного віку і стану. Мою увагу звернув на себе гарно вдягнений, товстенький мужчина, котрого всі в'язні називали "графом". Той мужчина ходив від стіни до стіни, про щось напружено думав, то поглядав на двері, наслухував. Інші в'язні сиділи на деревляній лаві, деякі лежали на кам'яній засміченій долівці, декотрі арештовані особи стояли гуртками, товпились, і, щоби дихнути свіжим повітрям, тиснулись до відхиленого, закратованого вікна. Якісь селяни й міщани курили цигарки з махорки, завитої в газетний папір, ділились огарками зі своїми товаришами по недолі, або їли запліснілий, сухий хліб, подібний до недопаленої цегли. Декотрі в'язні були роздратовані, нервові, пригноблені, тільки в кутку келії побачив я молодого, цілком веселого усміхненого студента і трьох старшавих мужчин, що сиділи спокійно, достойно, розмовляли про щось напів жартівливо, а часом голосно сміялись. Один з тих в'язнів, довговолосий, високочолий мужчина, подібний до поета чи до філософа – то був батько Оксани Потапенко. Коло вчителя Потапенка стояв спокійний, добродушно усміхнений священик Жарченко. Він гладив сиву бороду, заспокоював, потішав молоденького в'язня, подібного до гімназиста. Коло того в'язня – юнака сидів на тапчані арештований мужчина в однострою старшини Української Галицької Армії. Побачивши мене, той в'язень схопився з тапчана, і спитав: –

– То ти? Який чорт приніс тебе сюди? Ну, що ж, будем каратись разом у цій проклятій тюрмі. В товаристві і вмирати легше! –

Я приглянувся до особи в'язня в старшинському мундурі, та крикнув:
– Чуйкевич, то ти? За що тебе ув'язнили? –

Степан Чуйкевич усміхнувся усмішкою наївної, але доброї людини, а потім оповідав:

– Мене арештували за мій дурний язик і через мою любов до горілки. Передучора я, як звичайно, підпив собі, а впившись, розбалакався в реставрації з двома одеськими українцями–петлюрівцями. Звідкись чорт надніс тайного агента "чрезвычайки". Він сів при другому столику, ніби пив пиво, читав газету, а в дійсності наслухував, що я говорю з моїми співбесідниками. Коли я п'яний, то всім довіряю, хочу перед кожним висповідатись, готов з усіма цілуватись, і люблю багато говорити про все, що на душі та в серцю. Розмовляючи з одеськими українцями, я, в п'яному стані лаяв комуністів, доказував, що Ленін і Троцький–то бандити, і що на Україні аж тоді запанує лад і спокій, коли проженемо большевиків і в нашім краю знов запанує влада Петлюри. Ну і за таку дурницю, за такі пусті слова – той агент "чрезвычайки", що сидів при сусіднім столику, арештував мене! Але я сміюся з того! Я певний, що большевицька влада не покарає мене за тих кілька протикомуністичних слів, які я сказав у п'яному стані. В найгіршім разі "чрезвычайка" Засудить мене на кілька діб в'язниці. Я маю прочуття, що мені вдасться викрутитись, вибратись, вийти з тюрми на волю, і що за кілька днів я знов буду пиячити, а моє прочуття ніколи не обдурило мене. Твоя справа багато небезпечніша, як моя, твої провини проти большевицької влади більші, як мої, тому ми мусимо поважно обдумати, порадитись, як ти маєш зізнавати в слідстві, боронитись, щоби тебе не засудили на кару смерті, а тільки на кару кількох літ в'язниці або заслання. –

Коли Степан Чуйкевич почав радити мені, як я повинен зізнавати при допитах, нагло з – поза стіни через відхилене вікно до нас долетів переразливий, пискливий крик жінки:

– Молю вас, благаю! Я маю діти, хору дочку! Я вдова! –

Крик жінки віддалявся, затих, і було тільки чути, як десь гримнули двері та брязкнули ключі. В'язні в келії мовчали, стояли непорушно, мов скам'яніли, наслухували напружено, нетерпеливо. Гробову тишу перервав Чуйкевич, що шепнув до мене:

– Напроти дверей цієї келії є відділ для арештованих жінок.. З того відділу виводять жінок на розстріл. . .

Нагло до нас долетів гуркіт автомобіля і глухий гук вистрілу. За хвилину ми почули, що автомобіль виїжджав із подвір'я за браму. Молоденький в'язень – гімназист, що цілий той час дивився через вікно, в ту

мить обернувся лицем до нас і шепнув трамтячими, поблідлими губами :

– Повезли труп моєї розстріляної тітки! –

В'язень – гімназист поблід, захитався, і, зімлілий, упав на долівку. Священик Жарченко і Потапенко рятували хлопця, давали йому пити воду. Гімназист опритомнів, дивився на нас застрашеним, блудним поглядом напівживої людини, при допомозі священика встав із долівки і ліг на тапчани.

– Що то за юнак? питав я.

Чуйкевич оповідав мені :

– То гімназист. Його може розстріляють, бо в нього при трусі поліція знайшла відозви, летючки уряду Української Народної Республіки, які він поширював між студентами й учнями. Та жінка, яку щойно розстріляли, то тітка цього гімназиста. Поліція арештувала її тому, що її чоловік був старшиною української армії, залишив удома якусь зброю, амуніцію, яку большевики знайшли при ревізії. –

В келії залягли вечірні сумерки. Ніхто не світив світла. Ми сиділи в темноті на долівці, чекаючи, що кожної хвилини двері можуть відчинитися, і чекісти викличуть когось із нас до слідства, чи на розстріл. Деякі в'язні поклались на тапчани і заснули.

Не знайшовши собі місця на жаднім барлозі, я сів у кутку келії на долівку, і, попавши в чорну безнадійність, роздумував про свою незавидну долю, згадавши Олю, я шептав сам до себе :

– Олю, чи на те я пізнав тебе, покохав, щоби так скоро тебе втратити? Невже я згину в цій тюрмі, і ніколи не побачу моєї коханої Олі? –

Над ранком я почував себе цілком хорий і такий безсилений, що я не міг уставати з долівки. Моя голова була важка, мов олов'яна, мене обливав гарячий піт, і я лежав, мов півмертвий. Рано двері відчинились, і рудоволосий, кирпатоносий сторож та його помічник "посмітюх" внесли до келії величезний котел із гарячим плином, подібним з вигляду і зі смаку до помиїв. Сторож наливав той плин величезною варехою в'язням до їдунок. Чуйкевич, снідаючи, повеселів, і, показуючи мені плин у їдунці, говорив жартома :

– Трудно вгадати, чи ці помії – зупа чи кава, але як укинути до цих помий цукру, то буде кава, а як укинути солі, то з цих помий буде зупа. –

Поснідавши, Чуйкевич сів коло мене на барлозі, та приговорював :

– Ах, як би генерал Павленко й отаман Тютюник зі своїми повстанцями зробили наскок на Одесу, то ми були би урятовані. Вчора було чути гук гармат, було видно заграву пожеж, і один, щойно арештований українець говорив, що українські повстанці вже близько цього міста.

Чуйкевич підійшов до закратованого вікна, дивився в далечінь, наслухував. За хвилину ми справді почули відгук артилерійної стрілянини. Лице Чуйкевича засяло від радості, його очі палали вогнем утіхи, надії. Чуйкевич обернувся, стиснув мою руку, і озвався дрижачим, захриплим голосом :

– Чуєш? Наші б'ють із гармат! Йдуть наші і визволять нас із тюрми! –

По якомусь часі двері відчинились, і сторож покликав мене й Чуйкевича до канцелярії. Я з великим трудом устав з барлогу, і, хитаючись на ногах, опираючись рукою об рам'я Чуйкевича, я ішов довгим, темним, брудним коридором, ступаючи в сліди сторожа. Чуйкевич, підтримуючи мене, шептав до мене :

– Ідемо на переслухання! Тримайся! Говори якнайменше, до ніякої вини не признавайся! –

Сторож запровадив мене і Чуйкевича до канцелярії, якої стіни були обвішані портретами Леніна, Маркса. При канцелярйїнім столі сиділа товстелезна, губата, жінка середнього віку. Риси лиця, довгий ніс, рудовате волосся і каправі очі тієї жінки зраджували, що вона жидівського походження. На столі перед жидівкою лежав револьвер. Жидівка поговорила із писарчуком і міліціонером, що стояли за столом, потім подивилась на мене очима подібними до очей корови, глянула на Чуйкевича, і, позіхаючи змуджено, мов би втомлена безчисленними переслуханнями в'язнів, спитала :

– Ти Степан Чуйкевич? Ти агітував у реставрації "Пушкінській уголок" проти советської влади? –

Чуйкевич, мов учень, якому вчителька висловила догану за збитки і пустощі в школі, здвигнув плечима, розглядався заклопотано, пробував змінити свою вину в жарти, і оправдувався. Ведений інстинктом самозбереження, він у своїй підсвідомості хотів зменшити небезпеку, яка грозила йому, почував себе невинним, та широко відповів :

– Але ж, пані, товаришко, та я, бігме, нічого не винен! Я цілком не розуміюся на політиці, і не орієнтуюся в цій суматосі, яка тепер учинилася на Україні. Таж тепер тут є аж сорок партій, і я не знаю, котра з них ліпша, котру хвалити, котру ганити. Ну, хай оцеї мій товариш чотар посвідчить, що я не політик, не агітатор, і, що я в світі люблю лише забаву, горілку і гарних жінок. В тій реставрації, я був п'яний, як швець, і навіть не пам'ятаю, що я говорив із тими українцями з Одеси. Я маю таку паскудну вдачу, що, як уп'юся, то плету і мелю язиком чорт знає що, лаю навіть люблю дівчину чи рідну маму. Ну, хай мій приятель чотар

посвідчить, що під час Чортківської офензиви проти поляків у селі Базар коло Бучача в домі священика я в п'янім стані лаяв попівну, називав її шельмою, хоч та попівна була дуже порядна дівчина і я дуже любив її, Ну, ось так і в реставрації, упившись, я лаяв большевиків, хоч я їх дуже люблю, і за советську державу я готов своє життя віддати. Я не буржуй, не капіталіст, я син безземельного селянина, двірського наймита, то чого я мав би бути ворогом селянсько – робітничої комуністичної держави і влади? Я боровся проти польських панів за волю українського трудового люду, тож який з мене ворог пролетаріату? –

Жидівка довго думала, а потім пробурмотіла:

Минулого року ти був офіцером у банді Петлюри?

Чуйкевич признався:

– Ну, минулого року вся Українська Галицька Армія належали до армії Петлюри, то і я належав, але тепер галичани – то союзники непереможної, доблесної червоної армії, отже чому комуністична поліція арештувала мене, свого союзника? –

Жидівка згрідливо всміхнулася і продовжувала допит:

– Ну, знаємо, які з галичан союзники большевицької армії! Проте ліпше не говорити. Я хочу сьогодні закінчити слідство у твоїй справі, тому мушу покликати і переслухати свідка, який чув, що ти говорив у реставрації проти робітничо – селянської влади.

Жидівка порозмовляла з міліціонером, і післала його по агента, який арештував Чуйкевича. Виявилось, що того агента нема в Одесі, бо він пішов у службових справах на передмістя, тому жидівка, чекістка заявила Чуйкевичеві:

– Вашу справу вирішимо завтра. Міліціонер! Випроводите Чуйкевича до келії! –

Міліціонер відпровадив мого товариша по неволі із канцелярії, а жидівка, переглянувши протоколи на столі, звернулася до мене зі запитом:

– Ти стріляв до товариша Хомова, і ранив його?

Вдаючи обуреного, невинного, я зізнавав:

– Я не знаю ніякого Хомова, і до нього я не стріляв. Мене арештовано через видумки і наклепи злої, мстивої жінки. –

Жидівка підсміхнулася ехидно і пробовкнула недовіжливо:

– Да, дійствітельно! Ти невинний.

Ага! Ти був офіцером банди Петлюри. А признайся скільки євреїв убив ти тоді? Сто? Двіста? Де ти був під час погрому євреїв у Проскурові? –

– Я був у Проскурові. –

— Так, ну, то ти певно з іншими петлюрівцями вбивав шаблею навіть єврейських жінок, немовлят. . . .

— Під час погрому жидів у Проскурові я пригадував підстаршинам і воякам моєї сотні наказ Петлюри, щоби не бити жидів, не грабувати, бо протижидівські погроми приносять ганьбу українській армії. Під час погрому я оборонив одну жидівську студентку, потім закватирував у її домі, і та жидівочка так полюбила мене, що і до Одеси писала до мене листи. В одному листі та жидівка навіть признала, що жидів у Проскурові мордували різні партизанські банди, над якими український уряд під час воєнної анархії не мав контролю, та, що Петлюра навіть карав карою смерти тих українських вояків, котрі били жидів. —

Жидівка дивилась на мене поглядом хитрої лисиці, і, злагіднивши тон, продовжувала допити:

— Да, ти виглядаєш так, що я готова повірити, що ти не погромщик, але Чуйкевич має таку пику, що вистарчить на нього подивитись, а вже видно, що він мордував євреїв. Ти розумієш? Петлюрівці вбили в Проскурові мого батька, мою матір, мою найменшу сестричку пробили списами і носили її на списі по вулиці, ну, то що я повинна вчинити з такими петлюрівцями, як ти і Чуйкевич? Я пішла служити в "чрезвычайці", щоби помститись за вбивство моїх родичів, і інших євреїв.

А скажи мені, як називається та єврейка, котру ти оборонив у Проскурові перед погромщиками, і де вона мешкала?

— Та жидівочка називалася Соня Мікельбанк, і мешкала при вулиці Столипіна, число вісім.

Лице жидівки прояснилось, і чекістка заговорила ще лагіднішим тоном:

— Да, пам'ятаю, що Соню Мікельбанк боронив один петлюровець, подібний до тебе. Всі жида в Проскурові хвалили того офіцера. Тепер я вірю, що ти не погромщик. Я могла би зараз одним почерком пера навіть без судового процесу, післати тебе на розстріл, але тому, що ти боронив мою знайому єврейку в Проскурові, то я перерву слідство в твоїй справі та піджду поки товариш Хомов може видужає, вигоїть рану, і зможе зізнавати як свідок у справі вашого замаху на нього. За той час я переслухаю ту жінку Татьяну, яка видала тебе в руки поліції. Ну, побачимо, може я навіть поможу тобі виплутатись із клопоту і вийти на волю. Покищо йди до келії. —

Міліціонер відпровадив мене з канцелярії. В келії я застав Чуйкевича. Він сидів на барлозі, затирав руки з радості, і повторяв:

— Моя справа на добрій дорозі! Та жидівка — чекістка дала себе

переконати, що я не ворог комуністів, що я не петлюрівець, і, що тоді, коли я лаяв большевиків, то я був п'яний. Я прочуваю, що мене ще сьогодні звільнять із в'язниці! –

Увечорі гарячка і біль голови не давали мені заснути. Я був неначе запаморочений, я попав у якусь апатію, байдужність до всього світу. Хорий, втомлений війною, я відчував життя, як страшний тягар, котрого не можу довше двигати. Те життя здавалось мені грою сліпих, злих темних сил, хаосом дурних випадків і подій, революція здавалась мені вибухом людської дурноти і людських звірячих інстинктів, і усі ідеали, партійні програми, навіть християнізм, націоналізм, комунізм здавались мені каламутними хвилями на океані життя, в яким нема ні права, ні закону, ні змислу, ні мети, бо мета і кінець усього на світі – смерть. В моїй уяві, розбурханій гарячкою, виринало, як спомин, усе, що я витерпів упродовж п'ятьох літ війни, революції, і я думав, а радше маячив:

– Я вже нічого не прагну крім спокою, хочби в могилі. Хай чекісти мене розстріляють! Ідучи на розстріл, я буду вдоволений, бо тепер життя то тільки мука, терпіння, бо Україна – то царство смерти, зла, з якого ніхто не вийде живий. Я хочу заснути хочби навіки, щоби не бачити того пекла, в яке змінилась та Україна, яку я колись перед війною я уявляв собі, як рай, Ах, заснути! –

Але я не міг заснути. Натомість Чуйкевич, заспокоєний надією на визволення з тюрми, спав коло мене твердим сном, храпів так голосно, що інші в'язні будились і лаяли його.

Коло півночі в замку переразливо заскрипів ключ, двері відчинились, у келію вступив сторож, і кликнув:

– Степан Чуйкевич, уставай, одягайся! Тебе кличуть до канцелярії на переслухання! –

Чуйкевич пробудився, протер заспані очі, підвів кудлату голову, і сумно, недовіжливо пробурмотів:

– Мене кличуть на слідче переслухання? То неможливо! –

– Ну так, тебе ще раз переслухають, і випустять з тюрми на волю! – заявив сторож, вимахуючи в'язкою ключів.

Чуйкевич похитав головою, щось важко думав, і прогугняв:

– Я не вірю! До слідчого, переслухання кличуть удень, а не вночі, і з тюрми на волю випускають в'язнів по обіді, а не опівночі! –

Сторож таємниче мовчав. Чуйкевич удивлявся в сторожа страшним, допитливим поглядом цькованої на ловах звірюки, потім устав із барлога, одягнувся, перехрестився, обняв і поцілував мене, та, непевним кроком, вагаючись, підходив до дверей. Нагло він спинився, відступив кілька

кроків назад, наче хотів утікати, віддалитись від сторожа, глянув на вікно, мов хотів через нього вискочити; але усвідомив собі, що вікно закратоване, Чуйкевич зрезигновано станув коло печі, вдивлявся в сторожа застрашеним, благальним поглядом, та закричав хрипло, розпачливо:

– Я не піду до канцелярії! Я не хочу! Мене розстріляють! Я не винен! –

В дверях явився міліціонер. Він і сторож ухопили Чуйкевича міцними руками, і силою випроводили його на коридор. Коли двері з гуком замкнулись, священник Жарченко сів на тапчані, проклинав большевиків і повторяв:

– Чуйкевича розстріляють! Ну, і коли скінчаться ті розстріли, ті злочини комуністичних катів? –

Минуло кілька хвилин, в'язні заспокоювались. Потапенко говорив, що може справді Чуйкевича тільки переслухають і звільнять із в'язниці.

Нагло всі в'язні в келії почули знане їм довге, протяжне, ритмічне гуркотіння автомобілевого мотора, гудуння гудка і приглушений гук висстрілу з револьвера: Гур! Гур! Гур! Тру! Тру! Тру!... тру.. Бах! Бах! В'язні вдивлялись у закратоване вікно, наслухували, здержуючи віддих. Священник Жарченко глянув на мене, і, опановуючи себе, щоб не розплатись, шепнув: – Чуйкевича розстріляли! –

Священник перехрестився, і молився голосно: – Отче наш, іже еси на небесі. . .

Потапенко і ще кількох в'язнів повторяли за Жарченком: – І остави нам довги наші, яко же і ми оставляем довжникам нашим. . .

Гуркіт автомашини, гудіння гудка затихли, автомобіль переїхав через подвір'я на вулицю. Тюремна брама з гуркотом зачинилась. Потапенко промовив:

– Труп Чуйкевича повезли на цвинтар! –

Від зворушення, страху, жалю за Чуйкевичем і від гарячки моя свідомість гаснула, як світло в темряві під час бурі. Мене так боліла голова, мовби хтось вдаряв по ній молотом, мною трясла лихорадка, мене опановала млість. Всі в'язні, предмети в келії мені здавалися жовтими, потім червоними, врешті все зникло з моїх очей у якійсь непроглядній темряві, мене обливав піт, моє лице пашіло, мов огнем. Від гарячкової спраги мої губи висхли, я почув у роті сухість, я запрагнув напитись води, я готов був віддати всі скарби світу за воду. Я встав, пробував підійти до кута, де було відро з водою. Я ступив кілька кроків, але в моїх очах потемніло, я не мав сил іти далі, і, напів непритомний, я впав на

— Де я? . . . Чи я втюремній келії? Ні, то не тюремна келія, то якась інакша кімната, чистіша, ясніша . . . Вікна в ній незакратовані, ліжка в ній накриті білими простиралами . . . Я збудився, опритомнів? Пощо? Так любо й добре було мені, такі чудові сні снились мені, коли я втратив свідомість . . . Я бачив у сні хатину, в якій я прожив дитинство, я бачив підкарпатську річку Сівку, що біжить через моє рідне село, мені ввижалася у сні моя старенька мати, що в городі полола грядку, коли я вернувся з війни, з Італії втомлений, хорий. Мати пригорнула мене до грудей, плакала з радості, і, коли я цілував її спрацьовану, мозолисту долоню, вона шептала:

— Слава Богу, що війна скінчилася . . . Тепер ти останешся вдома! . . .

— Ні, мамо, я тільки відпочину, видужаю, і піду воювати за Україну . . .

Згадуючи сні, я опритомнів зовсім, розкрив широко очі, розглядався, і побачив, що ліворуч і праворуч від мене на ліжках лежать хорі воєнки . . . На першому сусідньому ліжку лежав непритомний молодий, блідий, як полотно, воєнка. На другому ліжку лежав старшавий воєнка із давно неголеним, вихуділим обличчям. Його лице було таке вимарніле, що він був схожий на кістяк мертвеця. Дивлячись на того воєнка, мені не хотілось вірити, що людина може так вихуднути, змарніти, а все ж таки жити. На хвилину я подумав:

— Ні, то не може бути, щоби я бачив такого страшного худого воєнка на яву! Я ще непритомний, мені снілась мати, а тепер сниться якийсь півживий воєнка. Але ні, то не сон, бо ось той воєнка, подібний до трупа, устат з ліжка, підсміхається до мене болючою, сумною, силуваною усмішкою, і повільно, опираючись об ліжка, підходить ближче. Я бачу виразно того воєнка в довгій шпитальній сорочці, в сукняних пантофлях . . . Я бачу, як він спинився, нахилився . . . і чую, як він зі зусиллям і трудом шепнув:

— Пане чотар, ви вже притомні? Я десятник Свищ . . . Ви не пізнали мене? І я вас ледве пізнав, бо виглядаєте ще худіший як я . . .

Я вдивлявся в мертвецьке обличчя десятника, і спитав:

— Скажи мені, де я, і як я тут опинився?— Свищ не мав сил довше стояти, сів на моїм ліжку і пояснював:

— Ви в лічниці Червоного Хреста. Ви були в тюрмі, але занедужали, і поліція перевезла вас до шпиталю, щоби ви не заразили інших в'язнів тифусом . . . Я також був хорий на тифус, тому мої товариші, Василь Залужний, Лука Саяк, Микола Петрук завезли мене сюди . . . Ви два тижні

були непритомні, в гарячці, а я був непритомний лише щодня по полудні... А перед полуднем я мав меншу гарячку, міг бачити вас ... Вчора ви лежали в такій страшній гарячці, мов мертвий: Ох, як я тішуся, що ви перебували тифозну кризу і будете жити! Я вже тиждень не гарячкую, і трішки встаю з ліжка...

Бліде, вимарніле лице десятника прояснювалось, усміхалось... На тім лиці явився вираз такої радості, втіхи, такого вдовolenня з тієї причини, що я не вмер, що, дивлячись на Свища, я повеселів, почував себе здоровішим, я був радий, мов би стрінув у нещастю рідного брата.

Десятник, важко дихаючи, говорив далі:

— Зле сталось, що ви ночували тоді в збірній станиці для виздоровців, бо ви в тій станиці, заразились тифусом від тих галичан, що прийшли зі шпиталю. Ваші губи такі спалені гарячкою. Може дати вам чай? Василь Залужний приніс мені до шпиталю хліб і чай... Хе, Хе! Чого то наші хлопці галичани не потраплять зробити! У такий страшний час воєнної нужди, дорожнечі, Залужний десь роздобув чай, хліб і приніс для мене! —

Свищ подав мені склянку чаю. Спрагнений, виснажений двотижневою гарячкою, я пив той напиток, як нектар, відчуваючи, що з кожною його краплиною в мое тіло вливається розкішне скріплення моїх сил, відвіження мого організму. Десятник, напоївши мене, поправив на моїм ліжку подушку, окутав мене покривалом, і стер хусткою із мого чола піт. Мене огорнуло таке сильне почуття вдячності й любови до того підстаршини, що я, хоча знесилений до краю, з великим трудом підняв дрижачу руку, пригорнув Свища до моїх грудей і поцілував його в лице. В ту мить я був гордий, щасливий тому, що з такими вірними, добрими вояками, як Свищ, я боровся, терпів за мій нарід, обдурений, заблуканий, слабкий і поневолений, але добрий і шляхетний та вірний, як жадний інший нарід.

На ліжку ліворуч від мене вояк у сні, чи в непритомності, почав щось говорити. Він вимахував худою, кістлявою рукою, мов комусь погрожував, регорався дивно, несамовито, потім скреготав зубами, то вишкірював їх, а за хвилину квилів і плакав, мов хора дитина, і, розкривши нутні, запалі, сиві очі, кликав когось, благав:

— Ну, прийди до мене жінко! Не залишай мене самого, хорого! Чому поляки прогнали мене сюди, щоби я загинув марне? Прокляті люди, проклята війна! Мій хлопчику, мій синочку, не плач! Я вернуся додому, пішлю тебе до школи, куплю тобі книжки, вбрання. . . .

Потім хорий мужчина, на ліжку ліворуч від мене, скинув зі себе покривало, підвівся трохи, дивився на мене страшними, заплалими кров'ю

очима, облизував побілілим язиком висхлі, спалені горячкою губи, і спитав мене крикливо, хрипло :

– Ти хто такий? Як ти смієш спати коло мене? Я князь, ерцгерцог Фердинанд Габсбург! Чи ти не бачив моєї жінки і сина, що залишились у селі над Лімницею? Я маю над Дунаєм палату, золото . . .

Я вдивлявся в лице хорого мужчини, пізнав його, і сказав до Свища:

– То поручник Андрій Агенчук. . . Мій земляк. . . Я пригадую собі як він ходив пішки з рідного села п'ять кілометрів до школи в місті Калуші. Я знав його жінку і сина, яких він тепер кличе.

Коли я так говорив з десятником, Ягенчук скинув зі себе покривало, хотів устати з ліжка, але не мав сили, він тільки підвівся, скотився на долівку, і лежав півнагий, непритомний, знеможений горячкою, мов уми-раючий.

До шпитальної залі увійшла сестра – жалібниця санітарка, висока здоровенна жінка в середньому віці, з типово московськими рисами лица. На її вузьких стиснених губах і в її бистрих, проникливих очах був якийсь вираз огірчення, озлоблення. Вона принесла обід і лікарства для двох вояків, що лежали на ліжках коло вікна, і побачивши, що Ягенчук упав з ліжка, покликкала санітаря, та при його допомозі поклала хорого поручника знову на ліжку. . .

Сестра – жалібниця підійшла ближче до мого ліжка і спитала по-російськи :

– Ти вже опритомнів? Дивно, бо я була певна, що ти помреш. Цілі два тижні ти мав понад сорок степенів горячки, одного дня твоє серце вже майже не билось, а ти все те видержав і живеш. . . Ах, ті галичани тверді люди, чорт би їх забрав. . .

Останні слова сказала сестра – жалібниця, звертаючись до двох вояків росіян, що лежали на ліжках коло вікна. . .

Я був ослаблений, до краю виснажений недугою, почував себе нещасливим, Богом і людьми покинутим, у чужому місті, далеко від родини, і тому я дуже бажав почути від сестри жалібниці якесь ласкаве слово потіхи, поради, бачити, що хтось опікується мною, і тішитися, що я вже притомний, що я не помер від тифусу; але санітарка – московка говорила до мене таким тоном, як до ворога, в кожному її слові, в поглядах її зеленкуватих очей, я вичував її невдоволення з того, що мій організм поборов недугу, і я опритомнів. За хвилину московка санітарка вже цілком не звертала на мене уваги, і розмовляла з двома, майже вже здоровими москалями солдатами, що сиділи на ліжках коло вікна. Дивлячись на Ягенчука, вона сказала :

– Ну, цей галичанин Ягенчук не видержить тифусу! Лікар казав, що Ягенчука від тифозної горячки повстало запалення мозку.

Потім, обкинувши мене суворим, згірдлигим поглядом, московка забрала підцос із тарілками від лікарства, вийшла зі залі.

– Що то за чортиця? – питався я Свища,

Десятник пояснював:

– То комуністка! Ось ці два солдати, що лежать на ліжках коло вікна, говорили мені, що та санітарка сестра – жалібниця під час революції була чекісткою, власноручно розстрілювала українців – гетьманців, петлюрівців, а потім вона вийшла заміж за якогось комуніста, із невідомих причин стала сестрою жалібницею. Як будете говорити з нею, то числіться з кожним словом, бо вона ненавидить українців, і, здається, далі співпрацює з чекістами, так, як її чоловік. Так само будьте обережні в розмові з тими двома солдатами, що лежать на ліжках коло вікна, бо вони теж комуністи, що за Росію готові душу віддати.

Московка сестра жалібниця опікується тими двома солдатами комуністами, як братами, приносить їм їжу ліпшу, як нам галичанам, лікарства, а галичанам та відьма часом цілий день не дає нічого їсти, ані лікарства. Як ви були непритомні, я просив ту московку, щоби вона рятувала вас, щоби давала вам лікарство, оклади, покликала до вас лікаря, а та відьма санітарка відповіла з криком, що в цілій Одесі нема ніяких лікарств, що всі лікарі хорі на тифус, або повмирали. Того самого дня та московка аж два рази кликала лікаря до тих солдатів комуністів, що лежать коло вікна. Коли ви були непритомні, та московка не дала вам навіть склянки води, ані чаю, і ви були би вмерли з голоду, але коли ви часами рано мали трохи меншу горячку, то я вливав до вашого рота чай, або молоко, ви жалібно ковтали напиток, і, здається, те молоко і чай удержали вас при житті. –

Свищ замовк. До кімнати знову увійшла сестра жалібниця із клунками в руках, подала їм двом солдатам комуністам, і, помагаючи їм розпакувати пакунки, почала зі солдатами сердечну розмову, жартувала, сміялась, потішала їх, що вони скоро видужають.

Побачивши, що два солдати добули з пакунків біленькі, пухлі булки, і смаковито з'їдали їх, я відчув страшний, жажливий голод, який відчують лише ті особи, які хорували на тифус і шойно видужали. Мій організм, виснажений тифозною горячкою, жадав їжі так сильно, що я готов був каміння їсти. Ті булки, які сестра жалібниця принесла для солдатів, запахи мені, як найкращі, райські пахощі, і мені здавалось, що в цілому світі нема нічого ціннішого, смачнішого і важнішого, як ті булки, та, що

їсти булку – то найбільше щастя на землі. І я просив московку :

– Сестро, я страшно голодний! Дайте мені хоч кусочок булки! –

Сестра жалібниця глянула на мене сердито і пробурмотіла :

– Подожди до вечері, дістанеш зупу. До вечора можна видержати, чорти тебе не візьмуть! –

Санітарка обернулась до мене плечима, і вийшла на коридор. Я глянув на Ягенчука, і завважав, що під його подушкою лежить половина чорного черствого хліба, який може лежав під подушкою зо два тижні.

Оглядаючись, щоб ніхто не бачив, я насилу простягнув руку, витягнув ту половинку хліба з – під подушки, і почав заїдати хліб ненажерливо. Я ковтав цілі куски хліба, не пережовуючи їх, я душився, захлистувався. кашляв так, що в моїх очах станули сльози, але я жер хліб далі. Коли я доїдав останню окрушку, я глянув на Ягенчука, і мені стало встидно, що я вкрав його хліб, але я оправдував себе :

– Ягенчук і так непритомний, вмирає, і того хліба не може їсти, а як ще Ягенчук видужає, то я признаюсь йому, що я вкрав пів бохонця його хліба, і відкуплю йому цілий бохонець біленького хлібця . . .

Коли я наївся, я завважив, що Ягенчук стогне з болю голосно, кидається на ліжку, корчиться, мов конає. Сестра жалібниця увійшла до залі з якимсь невідомим мужчиною у виляючій, цивільній убранню з царських часів, показала тому мужчині рукою мою особу, спинилась коло мого ліжка і шепнула :

– Він видужає. Рано той галицький чотар був цілком притомний, тепер знову горячкує. Вчора я була певна, щовін здохне! Було би добре, якщоби всі ті петлюрівці та галичани поздихали! Ох, як я ненавиджу їх! –

Невідомий мужчина оглянув мене уважно, і, виходячи зі залі, сказав до московки санітарки :

– Товаришко Надю! Як цей чотар видужає, то повідоміть мене про те! –

Я заснув. Коли я вранці пробудився, моє перше вражіння було, що в залі зимно, як у ледівні. Я дрижав з холоду, дзвонив зубами. Легеньке, старе покривало не могло ogrіти мене. Розглядаючись, я побачив, що мій сусід праворуч лежить, розкинувши руки зі широко-розкритим ротом, посинілий, мертвий. Конаючи, в агонії, він скинув зі себе покривало на долівку. Я просив Свища :

– Мені дуже зимно! Накрий мене тим покривалом, що впало з ліжка помершого кубанця! –

Десятник відповів :

– Ні, я не можу накрити вас тим покривалом, бо воно брудне, ціле

в крові! Той померший кубанець був хорий на дезентерію, то від його покривала ви заразитесь ще одною недугою! –

– Хай діється, що хоче, хай занедужаю на десять недуг, але накрий мене, бо в залі так зимно, що я згину від холоду! –

Свищ, також дрижачи з холоду, висловив згоду:

– Ну, так, То жах! У цій шпиталиній залі цілком не палять, не огрівають, бо в Одесі нема дров, ні вугілля! –

Десятник окутав мене брудним, окривавленим покривалом, і я почувався щасливий, що мені тепло. Але моє щастя тривало лише хвилину, бо до залі увійшла сестра жалібниця, наказала санітарам забрати помершого кубанського козака до трупарні, а помітивши, що я накритий його покривалом, закричала:

– Ах, ти проклятий галичанин! Який же ти вразливий, ніжний! Маєш одно покривало, а ти друге украв! Тобі зимно? Підожди, загриємо тебе! Хай тобі Петлюра пришле з Варшави панську перину! –

Сестра жалібниця лаяла мене так ревно, що аж слина близнула з-поміж її вузеньких губ, стягнула з мене покривало, винесла його зі залі, внесла два чисті покривала, і накрила ними солдатів комуністів, лаючи далі мене і всіх галичан:

– Галицька банда! Прийшла сюди з Австрії чорт знає чого і хоче будувати на русській землі Україну! Да, галичани збудують Україну, так як збудував Скоропадський! –

Гримнувши дверми, московка вийшла зі залі. Свищ підсміхався сумовито, і говорив іронічно:

– Добра сестра милосердя! Прямо янгол у людськiм тілі! То лише большевики могли щось таке видумати, що сестрою жалібницею назначили таку зварйовану чортицю, яка рівночасно служить у шпиталі і в тайній поліції. Той мужчина, що приходив сюди з тою сестрою жалібницею, то тайний поліцист. Він приходив сюди два рази тоді, як ви були непритомні, випитував московку санітарку про ваше здоровля, про висоту вашої гарячки. Ех, шкода, що ви були непритомні, і не могли бачити, як та сестра жалібниця чуло й кокетливо підсміхалась до того агента тайної поліції, як примілювалася до нього, і як той агент залицявся до неї. То виглядало так, якби чорт залицявся до відьми! Ох, Боже мій, що за часи, що за люди, що за держава – та советська республіка! В лічницях на ліжках умирають вояки, а сестра жалібниця і не думає їх рятувати, але фліртує з агентом поліції. Ну, так, я бачив, що та московка вийшла з тим чекістом на коридор, і цілувалася з ним! –

Свищ поклався на ліжку, засипляв, а я думав нервово напружено:

Сюди приходив чекіст, отже тайна поліція і тут стереже мене, щоб я видужав. Сестра жалібниця лікує мене на те, щоби видати мене назад у руки поліції, післати до в'язниці, коли я тільки буду здоровий. —

В моїй душі вмирала велика, безмежна радість з приводу того, що я щасливо перебув тифозну недугу, що я вже не маю гарячки, і що я вже притомний. Я почував себе безрадною, безсилою, найнешасливішою людиною в світі, засудженою на смерть істотою, яка через недугу, ослаблення не в силі втікати, ні боронитись, тому мусить віддатись на ласку поліційних катів, що чигають на неї. Були такі хвилини, коли я думав :

— Було би ліпше, як би я був помер від тифусу, аніж я мав видужати на те, щоби поліція назад забрала мене до тюрми, і розстріляла! —

Згодом у моїй душі з безодні розпуки і зневіри виринув якийсь промінь надії, що все ж я житиму ще хоч кілька днів, і може заки мене забере поліція до тюрми, то станеться якесь чудо, або українська армія здобуде Одесу, і визволить мене. І я ждав чуда, відчуваючи не раз правдиву розкіш, коли я думав, що тисячі вояків повмирали від тифусу, а я ще житиму хоч кілька днів.

Наступного дня в залі знову з'явилася сестра жалібниця, і принесла пакунки, прислані від родин чи приятелів для хорих. Московка санітарка подала насамперед пакунок одному офіцерові армії Денікіна, котрий, занедужавши на тифус, не міг утікати з денікінцями за кордон, і, проти своєї волі опинився в большевицькій лічниці, зданий на ласку і неласку своїх ворогів комуністів. Потім сестра жалібниця принесла пакунок для якогось цивільного мешканця Одеси, урядника, хорого на тифус, а відтак московка санітарка викликала мене по імені, подала мені пакунок і запищала здивовано й обурено :

— Дивись! Галічанін в Одесі не має родини, а все ж хтось прислав для нього пакунок! —

— Хто ж то приніс для мене пакунок? — спитав я, здивований не менше, як московка санітарка.

Сестра жалібниця відповіла :

— Не знаю, хто тобі прислав дарунок. Директор лічниці говорив мені, що якась дуже гарна панна принесла цей пакунок до канцелярії, просила передати його тобі, і пішла додому. Я не бачила тієї панни. —

Московка санітарка вийшла зі залі.

Я вхопив до тремтячих рук пакунок, і, оглядаючи його, прочитав на ньому напис : "Коханому від Олі . "

Пакунок випав із моїх рук, я мовчав, але вся моя істота, душа, серце кликали, говорити без слів :

– Люба Оля знає, що я в лічниці, опікується мною. В ті страшні часи нужди, дорожнечі Оля прислала мені дарунок, хоч може сама голодує.

Жінко, коли ти кохаєш мужчину, ти вмєш творити для нього чуда, і для тебе нема перешкод! –

Я підняв пакунок, розпакував його і шалів і з утіхи, бачучи, що Оля прислала мені пшеничний хліб, масло, печену курку і пачку чудового, пахучого тютюну. Я почав їсти хліб їв такою ненажерливістю, як я їв хліб Ягенчука, а, бачучи, що Свищ заздрісно поглядає на мої дарунки від Олі, я дав йому кусок хліба, м'яса, трохи тютюну, і розмовляв із ним:

– Ну, подумай! Моя приятелька Оля прислала мені пакунок, а я не знаю, звідки і як вона довідалась, що я в лічниці. –

Свищ кури́в папіроску, із насолодою втягав дим у легені, і, покашлюючи, підсміхаючись, признався:

– То я повідомив панну Олю, що ви тут. Коли ви були непритомні, то мене відвідав Василь Залужний, і я просив його, щоби він пішов додому вашої нареченої і сказав їй, що ви тут у лічниці. Ані я, ані Залужний не знали де мешкає Оля, але Залужний зарадний і добрий хлопець, він пішов до касарні, і від вашого приятеля, наддніпрянця Тараса Омельчука дістав адресу вашої нареченої. –

Я дивився на десятника з такою любов'ю, з якою не дивився на нього ніколи в життю, і зі зворушення не міг навіть подякувати йому, але з мого погляду Свищ вичитав, який я вдячний йому. Наївшись досита, підкріплений, заспокоєний, я лежав на ліжку, кури́в папіроску, думав про Олю, і в тій хвилині та танцюристка, яку в Одесі всі люди вважали розпустницею, грішницею, здавалась мені втіленням доброти, чесноти. За кілька днів я дістав від Олі другий пакунок, потім третій. Маючи подостатком харчів, я міцнів, приходив до здоровля, товстів із нечуваною шкоро́рістю. З рідістю, насолодою, яку знають лише ті особи, що хорували на тифус, я відчував прямо екстатично, як у мій організм повертається сила, життя, радість здоровля.

Вечоріло. В кімнаті панувала тишина, тільки часом непритомний Ягенчук говорив щось сам до себе, то сміявся несамовито сміхом божевільної людини, а потім підспівував хрипло, пискливо:

Ой, піду я межі гори
там, де живуть бойки,
де музика дрібно грає,
скачуть полегоньки

І саме тоді, коли Ягенчук підспівував пісню, двері відчинились, до залі увійшла сестра жалібни́ця московка, із якоюсь другою жінкою,

одягнутою в білий одяг санітарки. В залі ще не було засвічено, і в сутерках я зразу не пізнав тієї жінки, що увійшла зі сестрою жалібницею. За хвилину московка сестра жалібниця і та жінка, що прийшли з нею, спинились коло ліжка Ягенчука. Московка щось говорила пошепки з другою жінкою, давала їй якісь пояснення, вказівки, показувала їй написи на таблиці над ліжком, флашечки з ліками на столику, потім відійшла до бічної кімнати, де була аптека. Новоприбула санітарка залишилась у залі, в якій я лежав на ліжку, черкнула сірник, засвітила свічку, ішла від ліжка до ліжка, оглядаючи всіх недужих, наче шукаючи когось між ними. Підійшовши ближче, та нова санітарка прочитала моє прізвище, написане крейдою на таблиці над ліжком, якось нервово, нагло і раптово спинилась, і вдивлялась у моє лице, на яке падало бліде світло свічки. Потім та жінка вступила між ліжка, оглянула мене зблизька, схилилась над моєю головою, і, зідхнувши глибоко, чомусь тремтячи, захиталась, і шепнула сама до себе :

– Так, то він . . .

Я вдивлявся в постать сестри жалібниці, і нагло в моїм розпаленім горячкою мозку, з хаосу несвідомости, зродилась думка, що потрясла, зворушила мене до глибини душі, і наповнила моє серце невимовною радістю :

– То Оля! То моя улюблена Оля! –

Піднявши голову, опершись на ліктях, я спитав кволим, хриплим голосом :

– Олю, це ти? –

Сестра жалібниця тільки кивнула головою, усміхнулась до мене так, як усміхається мати до хорої дитини, потім поклала пальчик на свої уста, мов хотіла наказати мені, щоби я мовчав, і, наче поправляючи подушку на моїм ліжку, схилилась наді мною, стиснула мою руку, і дрижачим, здавленим голосом шепнула :

– Любий! Не зрадь перед ніким ані словом, що ми знайомі! Мовчи, терпи ще трохи, а все буде гаразд! –

Оля окутувала мене покривалом, і її ніжна, маленька рука торкнулась мого лица. Я припав устами до її долоні, і, забувши про цілий світ, я відчував якусь безмежну втіху тому, що по недузї тифусу я перший раз діткнувся жіночого тіла.

Всі хорі вояки вже спали, тільки Ягенчук не спав, удивлявся в Олю, наче благаючи, щоби вона допомгла йому, облегла його біль. Оля погладила моє чоло, потім дивилась на хорого поручника, і шепнула зі смутком і зі співчуттям :

– Бідний той хорий! Як він страшно мучиться . . .

Потім Оля оглянула Ягенчука, побачила, що він качається в бруді, в калі, гною, і питала мене:

– Чому цей хорий мужчина такий брудний, занедбаний, немитий? Я відповів:

– Сестра жалібниця московка ненавидить галичан, тому вона не змінє його постелі, а опікується тільки хорими росіянами . . .

Оля принесла зі шпитального магазину цератове простирало, розстелила його на ліжку, на якому недавно помер кубанець, і своїми ніжними слабими руками при допоміг Свища перенесла на те ліжко Ягенчука, роздягнула його до нагого, обмила його теплою водою, як малу дитину, обтирала губкою, і говорила мов до себе:

– Боже, цей хорий галичанин так змарнів, так висох на тріску, подібний до кістяка, а не до живої людини! В ньому можна кожную кісточку почислити! –

Обмитий, очищений Ягенчук на хвилину неначе напівпритомнів, тепла вода заспокоювала його хорий мозок, нерви, і поручник, усміхався усміхом, у якому були притаяні біль, скарга і вдовolenня . . . Потім, підносячи руку, Ягенчук погладив Олю по лиці, і зашептав:

– Сестра жалібниця добра, ласкава, як моя жінка. Сестро! Чи ти знаєш? Я маю жінку. . . Сина, , , Вони залишились у селі над рікою Лімницею, під Карпатами. . .

Оля застелила ліжко Ягенчука чистим простиралом, перенесла на те ліжко поручника, подала йому лікарство. Ягенчук заснув, спав спокійно, не кричав, не стогнав, і не кидався з болю, як минулих ночей.

Коли вже всі хорі спали, Оля підійшла до мене, приклала зимний оклад на мою голову, подала мені лікарство, змірила мою температуру і шепнула:

– Коханий! Якби ти знав, як я турбувалась, журилась, як боялась, коли тебе арештували. Я була певна, що тебе вже розстріляли . . . Чи ти віриш? Хоч я давно перед тим утратила віру в Бога, не молилась, то потім, як тебе арештували, я щодня ходила до церкви, молилась, просила Бога, щоб Бог урятував тебе. . . В нещастю так хочеться вірити, що є Бог, що він ласкавий, добрий, опікується нами і може нам допомогти. –

– Як ти дісталась до шпиталю? – Питав я, цілючи руки Олі.

Оля сіла на крайчику мого ліжка та оповідала:

– Коли Тарас Омельчук і Василь Залужний за старанням десятника Свища переказали мені, що ти в лічниці, я плакала з радості, що ти

живеш, і цілий день та цілу безсонну ніч думала, що робити, щоби бути коло тебе, допомогти тобі. Ну, і я придумала плян . . . Я пішла до начальника лічниці, сказала йому, що я живу в нужді, не маю праці, та просила його, щоби він прийняв мене до лічниці як санітарку. На щастя той начальник лічниці – то мій далекий кривний українець, скритий ворог комуністів. І от він прийняв мене до лічниці як сестру жалібницю. Зразу він вагався, але Тарас Омельчук, його приятель намовив його, щоби він дав мені працю в лічниці. –

Ягенчук нагло застогнав голосно, почав кричати:

– Наперед стрільці! Ту гору Маківку ми мусимо здобути! –

Оля підійшла до Ягенчука, і силою держала його, щоби він, кидаючись на ліжку, не впав на долівку. Ягенчук прямо ревів із болю, на його лиці був такий вираз несамовитого страху, терпіння, що я не міг дивитись на нього. Він спазматично стискав руку Олі, скреготав зубами, простягнувся на ліжку, розкинув руки, ноги, сапів, харкотів. Із його широко розкритого рота, з – між великих, викривлених зубів потекла слина і піна.

Оля сказала з жалем:

– Ягенчук умирає! Він не сміє умерти! Я мушу врятувати його! Я вирву його з кігтів смерти за всяку ціну, щоб він вернувся до жінки, до сина . . .

Оля побігла до аптечки, принесла в порскувачку, вприскувала в жили поручника камфору, вливала йому до рота якесь лікарство, і до ранку боролась із недугою Ягенчука.

Рано Оля покликала лікаря. Лікар оглянув Ягенчука, записав лікарство. Оля побігла до міста, за свій останній гріш купила в аптеці ліки, напоїла ними поручника, потім принесла з другої лічниці лід, і приклала до голови Ягенчука. Ягенчук ригав, кашляв, випльовував, знову лежав у бруді та калі, і знову Оля кілька разів обмивала хорого поручника, обтирала губкою, та все повторяла:

– Побачиш, що я урятую Ягенчука! Він мусить видужати, жити! –

Дивлячись, як Оля обмивала теплою водою худе тіло Ягенчука, я пригадував собі матір поручника, бідну стареньку селянку і подумав:

Як би мати тепер побачила свого сина, що виглядає, як труп вкопаний з гробу! Якби та мати побачила, як Оля старається урятувати її сина, то вона цілувала би руки і стопи цієї санітарки! –

Нагло Ягенчук рвачно кинувся, застогнав, зітхнув глибоко, його п'ястуки стиснулися судорожно, він широко розкрив очі, мов би хотів у останнє бачити світ, і сконав на руках санітарки. Оля стояла, нахилившись над помершим старшиною, розплакалась плачем широкого жалю, вте-

рла сльози, накрила наге тіло Ягенчука покривалом, і, дивлячись на покійника, говорила :

– Бідний галичанин, таки помер ! Чи його жінка і син десь там на Підкарпаттю хоч подумують, хоч побачуть у сні, що Ягенчук сьогодні помер тут в Одесі над Чорним морем ? –

Ніколи в життю я не обожнював і не любив жінок так, як у тій хвилині. Я усвідомив собі, як довго і розпачливо боролась Оля, щоби рятувати Ягенчука, я пригадував собі, як багато труду, праці принесла Оля безкорисно в жертву, щоби вирвати цілком чужого, незнайомого старшину із кігтів смерті. Я дивився на сестру жалібницю, що плакада і вмивала мертвого старшину, в тім пеклі злоби, в царстві боротьби, ненависти, смерті, у місті, в якому вбивства, розстріли були щоденним явищем, та жінка Оля, що цілі ночі не спала, цілі дні трудилась, працювала, щоби рятувати хорого старшину, та жінка, що без думки про нагороду і заплату за останній гріш купувала лікарство для Ягенчука, а сама залишилась без гроша і хліба, та жінка Оля здавалась мені янголом доброти, втіленням усіх людських чеснот, всього що найкраще і найліпше в жіночості. Моя душа змінилася в гарфу, що грала пісню у честь вічної жіночости, моє наболіле серце співало пісню на славу жінок :

– Жінко ! У твою душу Бог поклав силу всетворчого сонця, що опромінює і найхолодніші та найтемніші пропасті й безодні життя, в яких блукає терпляче, нещасне людство ! Жінко ! У твоїм серці укрита чудотворна сила, що родить, вирощує життя там, де лише, смерть бажала би панувати ! Жінко ! Навіть тоді, коли ти впадеш у багно, в бруд, зіпсуття і гріха, ти зберігаєш у душі стільки краси, святости, невинности любови й доброти, що твоя істота нагадує казкову папороть, що розцвітає на багні в темну північ, і приносить щастя кожній людині, яка знайде її та зірве серед лісових гушавин. Жінко ! Ти навіть у воєнних бурях і хуртовинах, на землі залитій кров'ю і покритій могилами вносиш між кровожадних, оп'янілих злобою людей світло любови, жертвенности, відданости і всепрошення. Жінко ! Якщо людство, що сьогодні змінилось у стадо лютих звірів, не має потонути в безоднях злоби, ненависти, втопитись у власній крові, вернутись до стану звірячости й дикости, то на верхів'я любови, мудрости, чоловіко – божої досконалости, на чисті до роги розвитку, духового росту виведе людство лише твоя доброта і вічна жіночість.

– Жінко ! Будь благословенна ! –

Коли санітарі, здичілі у війнах вояки з – за Дону, винесли Ягенчука до трупарні, Оля потайки забрала з шафи військовий, старшинський

російський однострій помершого поручника, і винесла той однострій до кімнати, призначеної для лікаря і санітарок.

Другого дня я пробував устати з ліжка, але мої ноги угнулись, захитались, і я впав на долівку. Оля підняла мене, взяла попід руки, завела до ліжка та заборонила вставати. Все ж я встав, уже міг устоятись на ногах, і Оля вчила мене ходити. Вона держала мене попід рамена, піддержувала, і я шкандибав по долівці до вікна, вертався назад до ліжка . . . Зробивши кілька кроків, я був такий втомлений, що моє серце билось, як сполошена птиця у клітці, мої ноги тремтіли, і я був задиханий, мов би перебіг милою дорогою. Лице Олі ясніло радістю, Оля сміялась із моєї ходи, з моїх незручних рухів, кроків, і, ведучи мене попід руку, приговорювала :

– Гарно ходиш, хлопчику, гарно, Ну, зроби ще один крок, ще два . . . Ну, не падай, держися моєї руки . . . вертайся до ліжка, спочинь. Чемний, послушний хлопчик. За те, що вже так гарно ходиш, дістанеш від мене дарунок ! –

Оля вкривала мене покривалом, і давала мені помаранчу, чеколяду, куплену за гроші, які діставала з продажі старих сукенок, ушитих ще за царя . . . Я радів, як радіє мала дитина, яку матуся навчила ставити перші кроки, ходити. В моїм тілі будився інстинкт самозбереження, родилось розкішне почуття вдоволення з перемоги над смертю, росту молодечих сил, буяння здоров'я. Ціла моя істота кликала без слів тріюмфально : – Я вже можу ходити, я здоровий, я житиму ! Сорок тисяч вояків української армії повмирало від тифусу, ціла Україна покрита могилами жертв тифозної пошести, а я поборов смертоносну недугу, і житиму ! –

Я ніколи не відчував радості життя так сильно, як тоді, коли в тій лічниці я перший раз міг уже встати з ліжка, підійти до вікна і бачити сонце, море, хмари, що плили понад місто. Цілі години я сидів коло вікна, дивився на сонце, що всміхалось до мене, на метушливу товпу людей на вулицях, на дерева в парках, і я відчував кожною клітиною свого тіла, і кожним фібром своєї душі, що варто жити лише для самого життя, бо життя прекрасне. І часто, дивлячись на море, якого я не бачив за цілий час моєї недуги, я думав :

– Не хочу багатства, слави, влади, перемоги й панування над ворогами, хай я буду бідним жебраком, то я буду щасливий тільки тому, що живу, бачу чарівний Божий світ. Люди, як би ви пережили те, що я пережив на війні, в тюрмі, в лічниці, в царстві смерті, ви усвідомили б собі, яка страшна смерть, яке коротке людське життя, і ви більше любили би світ, ближніх, і зрозуміли би, що щастя і мудрість у любові ! –

В лічниці, де я щодня бачив хорих і вмираючих людей, я пізнав ціну здоров'я і життя. Оля ще дбайливіше опікувалась мною, і в кожному її вчинку, в слові я вичував, що в її особі криється та сила, що бореться за те, щоби я жив, щасливий, але, згадуючи агента поліції та санітарку московку, я вичував, що вони чигають на мене, прагнуть моєї загибелі, і що в їх особах проти Олі бореться та сила, що хоче вбити мене. Не раз уночі мені навіть увидалось, що в тій лічниці демон зла і янгол добра борються за моє життя, що з моєю долею змагаються два ворожі світи – московський кат і московка санітарка – та жінка українка, Оля. І я питав сам себе :

– Котра з тих сил переможе? Чи я житиму, чи згину? –

Одного ранку Оля принесла для хорих сніданок, і, наче не звертаючи на мене уваги, говорила до хорих росіян по – московськи :

– Товариші! У місті знову неспокійно! Контрреволюціонери утворили підпільну організацію, пробували вчинити повстання проти нашої советської влади. Ах, я би всіх тих петлюрівців і денікінців постріляла, як собак. Ті контрреволюційні гади ще недобиті. Кружляють поголоски, що з Криму йде армія Врангеля, але наша доблесна червона армія напевно знищить її, прожене, так як прогнала за кордон банди Петлюри. –

Солдати, що лежали хорі на ліжках, повірили, що Оля фанатична комуністка, почали з Олею сердечну розмову, лаяли галичан, петлюрівців. Поговоривши зі солдатами, Оля звернулася до мене удавано, урядовим, наказуючим тоном :

– А ви, товаришу чотар, мусите сьогодні підголити бороду. Відколи ви занедужали, ви ще не голились, і виглядаєте, як наш улюблений учитель Маркс. Завтра до лічниці приїде на контроль й інспекцію головний директор лічниці, а він дуже не любить бачити пацієнтів неголених, не підстрижених і занедбаних, таких, як ви! –

– Я не маю бритви – оправдувався я . . .

– Я позичу для вас бритву в одного фризiera в сусідній кімнаті заявила Оля. Вона пішла до другої залі позичити для мене бритву, подала мені склянку води, мило, дзеркало, рушник, і пішла до міста. Я голів свою буйну, прекрасну, чорну бороду. Коли я вмивав лице, нагло з міста долетів до нас гук гармат, гуркіт якихсь вибухів, а за хвилину ми почули торохкотіння скорострілів, крісову пальбу, крик і галас на вулицях. Я зі Свищем підійшов до вікна і побачив, що десь у південній дільниці міста горіли будинки, а дим підіймався височезними стовпами аж під хмари, і стелився над морем. Від гуку гармат, вибухів, дзвеніли шиби, і я виразно розпізнав, що то не стріляють малі польові гармати

але стріляють величезні корабельні гармати якоїсь фльоти. З Чорного моря мигнули ясні довгі смуги, і рефлектор з якогось корабля так освітив Одесу, що через вікно я бачив місто виразно, як у білий день. Коло лічниці впало кілька гранатів. По недузї тифусу мої нерви були так розстроєні, перечулені, що гук експльозій гранатів із великих корабельних гармат дратував мене, оглушував, лякав, і доводив прямо до шалу. Десь у передмістю вибухло кілька мін, і нагло в шпитальній залі погасло світло. Свищ знайшов свічку, засвітив її, і шепнув :

— Гранати і міни зірвали електричні проводи, або розбили електривню ! —

Ми сиділи при світлі свічки, наслухували, і по якомусь часі почули крик, гамір, що долітав до нас із партеру шпитального будинку. До залі увійшов санітар, донський козак, і я спитав його :

— Що то за крик і гамір ?

Санітар пояснював :

Користаючи з того, що на передмісті почалась битва між большевиками і денікінцями, якась узброєна банда босяків і хуліганів напала на шпитальний магазин, зрабувала убрання і білизну хорих вояків, харчові запаси, все те наладувала на сани та втекла. Ви хорі вояки тепер не маєте убрання, ані харчів, будете голодувати, а як видужаєте, то мусите йти додому голі й босі ! —

— Ми повмираємо, а до неба можна йти без чобіт і без убрання і без сорочки, а в пеклі теж убрання не потрібно, бо там тепло ! — жартував Свищ.

Несподівано до шпитальної залі вбігла Оля з якимись пакунком завитим у папір. Хорі вояки вдивлялися в неї зацікавлено і дивувались :

— Ви ходили до міста щось купувати ? Розкажіть нам, що там діється ? Оля оповідала :

— В Одесі діються страшні події ! На передмістю денікінці вчинили повстання проти большевицької влади, і розстрілюють комуністів без пощади. Коло пристані комуністи взяли в полон чоту денікінців, і всі розстріляли. На вулиці Петра Великого большевики вбили якогось денкінського офіцера, галичанина Марка Камінського. Тих большевиків провадив до бою син сторожа Микола Нікітін. З моря обстрілює місто французька фльота, що помагає денікінцям відбити атаки комуністів. Французи пробували зробити висадку на береги, але комуністи, одеські робітники примусили французів і денікінців утікати знову на кораблі . .

Оля замовкла. Ми наслухували. Одеса змінилась у поле бою, на

кожній вулиці і площі змагались війська, повстанці, партизани, робітничі відділи. На передмістю з оглушливим гуком в арсеналі вибухла амуніція, спричинила пожежу, і огонь освітлював місто так, що через вікно можна було бачити всі будинки, вежі церков і французькі кораблі коло пристані. Гук гармат зливався з клекотом скорострілів і крісів у якусь могутню симфонію боротьби, що будила страх, очікування, надії. В шпитальній залі вмирало тоді кількох вояків, хорих на тифус. Вони стогнали, храпіли в агонії, і їх стогони й храпіння тільки часом заглушував гук гармат і гуркіт вибухів мін та торохкотіння скорострілів.

Оля слухала, як гудуть гармати, то слухала, як стогнуть умираючі вояки, і на її лиці явився вираз якогось натхнення, глибокого зворушення, страху і безмежної вольової напруги. Оля неначе бажала втекти душею від усього зла війни в якийсь кращий світ, наче віддалялась від усього людського, земного, злого, і, почувавши своє безсилля, свою загубленість, безрадність супроти сил, що боролися в місті та заливали вулиці кров'ю, Оля в німій, благальній покорі шукала рятунку, помочі в Бога. Коли над містом закружляли й загарчали французькі літаки, з яких спадали бомби і розбивали комуністичні барикади в парках, та експлодували так близько, що від вибухів тих бомб у шпитальних вікнах задзвеніли шиби, застрашена Оля задивлена в сторону міста, відступила від вікна, перехрестилась, і в якійсь молитовності, майже в містичній екстазі шептала :

– Боже, рятуй нас, визволи і спаси наш нещасний край, нарід, пішли йому мир, перемогу, виведи безталанну Україну із пекла війни, братовбивства і беззаконня! –

Огонь пожежі освітлив шиби вікон лічниці, і в світлі заграви я виразно бачив кожну рисочку лица Олі, вираз того лица. В тій хвилині Оля була одуховлена, ушляхетнена терпінням, неначе б то не була танцюристка, санітарка, яку я знав, але була статуєю, утіленням усього болю, яким сповнялись тоді всі людські серця на Україні.

Свічка, яку був засвітив Свищ, догоріла і погасла. Хорі вояки лежали, то сиділи в темноті і сердито бурмотіли :

– Ах, що за страшні часи! Битви, хороби, небезпеки, рабунки, а на додаток ще й світла нема. Умирай в темряві! –

Раптом у місті затих гук гармат, клекіт, скорострілів і крісів. Оля щось довго думала, дивилась на мене загадково, потім вийшла до другої залі, вернулась за хвилину, та, нервовим, урядовим тоном наказала мені :

– Товаришу чотар, лікар кличе вас до амбулаторії, щоби просвіт-

лити " рентгеном ", ваші легені! –

Моє серце защеміло, і я подумав :

– Лікар кличе мене до амбулаторії вночі, і то якраз тоді, коли в лічниці нема електричного світла? Того ще не бувало! Я вже майже здоровий, то чого мене після недуги тифусу просвітлювали би " рентгеном "? То певно поліція прийшла, щоби забрати мене до в'язниці, і розстріляти! –

Дрижачими руками я вдягнувся в білий полотняний, шпитальний плащ, взувся в сукняні пантофлі, і, опустивши голову, хитаючись на ногах, виходив зі залі. Оля взяла мене за руку, і впровадила в кімнату, в котрій звичайно джирували сестри жалібниці, лікарі й санітарі.

В тій кімнаті не було нікого. Оля вийняла зі шафи большевицький однострій, чоботи Ягенчука, шапку, на якій було видно комуністичний герб, завинула те все в клунок, узяла з шафи плащ і хустку сестри жалібниці московки, і сказала наказуючи :

– Любий мій! Обв'яжи голову в хустку санітарки Ганни, вдягай плащ тієї росіянки, взуйся в чоботи Ягенчука, бери в руки клунок із одностроєм помершого поручника, і втікай зі мною з лічниці. Розумієш тепер, чому я казала тобі підголити бороду? Це тому, щоби ти не мав бороди, ні вусів, і щоби ти був подібний до санітарки московки. По смерті Ягенчука я сховала його однострій для тебе, бо твій однострій, що був у магазині забрали бандити, а зрештою в однострою українського старшини ти не міг би ходити в Одесі в пору повстання і битв. Ми мусимо втікати з лічниці зараз, бо сьогодні агент поліції, і казав санітарці московці, що завтра він перевезе тебе з лічниці до тюрми! –

Я обв'язав свою голову хусткою сестри жалібниці московки, вдягнувся в її плащ, узувся в Ягенчукові черевики. Оля шепнула дрижачим голосом :

– Ходім! Не говори зі мною нічого, щоби сторож не пізнав по твоїм голосі, що ти мужчина, а коли би сторож заговорив до тебе, то відповідай йому по – російськи, і не наближайся до нього, щоби він не пізнав, що ти не жінка! –

Взявши в руку клунок із одностроєм Ягенчука, я вийшов із Олею на неосвітлений коридор, потім на подвір'я. Ідучи зі сходів, я побачив коло брами міліціонера, про котрого в лічниці всі говорили, що він тверезий тільки один день у році, а в інші дні п'яний, і навіть не знає, де, чого і пощо він стоїть на сторожі.

Оля, йдучи довгим подвір'ям, шептала до мене :

– Для твоєї втечі з лічниці я вибрала цю ніч тому, що гранати зни-

щили електричні проводи, і на коридорі та на подвір'ю так темно, що ні лікарі ні санітарі, ні сторожі не побачать нас виразно, і не пізнають, хто зі мною виходить. Крім того наша втеча в цю ніч ще й тому повинна вдатися, що деякі міліціонери, що сторожили в цій лічниці, деякі санітарі та лікар злякались вибухів гранатів, куль і під час битви денікінців із більшовиками повтікали з лічниці, або пішли помагати комуністам бити денікінців. —

Підходячи близько до брами, Оля говорила до мене голосно по-російськи: — Товаришко Ганно! Ті прокляті денікінці попсували обстрілами електричні проводи, і через те в лічниці нема світла. Ходім до міста, і хоч тепер вечір, то зайдемо задніми дверима до крамниці знайомого крамаря, купимо свічки! —

П'яний сторож міліціонер з окулярами на носі, побачивши Олю і мене, позіхнув змуджено, закашляв, і навіть не приглядався мені, коли я виходив за браму. Я не стямився, як опинився на вулиці.

— Швидше! — шепнула Оля, і прямо підганяла мене, й тягнула за руку.

Ми дійшли до площі, на котрій стояли "ізвоцікі". Оля підійшла до одного візника і наказала йому:

— Завезіть нас на вулицю Достоевського, число сім! . . .

Я всів з Олею до воза. Коні рушили з місця, гнали щосил, віз торохкотів по камінях на вулиці, "ізвоцик" вимахував батогом, підсвистував, часом лаяв коней, коли вони звільнили свій біг, і хотіли відпочити. На вулицях було видно мало людей, тільки де не-де тинялись безпритульні босяки, то проходили робітники, що після битви з денікінцями, сміючись, викрикуючи, розходились із крісами в руках додому.

Коло домів, що догоряли після вибуху гранатів, уганяла вогнева сторожа, гасила пожежу.

В світлі місяця й заграви пожежу я побачив сумні лиця міщан, що плакали на руїнах і попелищах своїх тліючих будинків. Одною вулицею йшла міліція, що ескортувала в'язнів. Я почув брязкіт кайдан, побачив сірі постаті арештованих мешканців Одеси, між котрими спокійно, достойно ступали зі закованими руками священик Жарченко, вчитель Потапенко та отаман галицької армії Семен Горук. Міліціонери вганяли, як пси, розганяли товпу, штовхали жінок, що намагались наблизитись до в'язнів, щоби відшукати між ними своїх чоловіків, батьків чи братів, за якими після арештування, і слід пропав. За в'язнями звільна посувалася тачанка, на якій міліціонери лотиші тримали скоростріл, готовий до стрілу, на випадок, як би в'язні пробували втікати, чи боронитись.

Два міліціонери били в'язня нагайками та прикладами крісів, і ляляли їх та їхні матері. В поході тих в'язнів, засуджених на досмертну неволю, примусову роботу, на голод і конання в тайгах Сибіру, в лісах Коліми, на мрячних, безсоняшних Соловецьких островах було щось таке понуре, огидне, жахливе, що я не міг дивитись на ту сцену, відвернув свій зір від неї та подумав :

– Якби не Оля, то за кілька днів большевики погнали би мене канчуками в Сибір, так, як погнали Жарченка, Потапенка і Семена Ґорука...

І я пригадував собі, як, Семен Ґорук у касарні в Кам'янці Подільській оповідав мені про битву в Карпатах на Маківці, в якій він уславився як герой . . .

Віз, на якому я їхав, спинився перед готелем, Оля заплатила візникові, і за хвилину я опинився в привітній, чистій готелевій кімнаті.

Оля, замкнувши двері, озвалась до мене :

– Вибач мені, що я завезла тебе до цього готелю, а не до свого дому, але в моїм домі тебе побачили би Татяна і Нікітін, і може повідомили би поліцію, що ти втік із лічниці. Зрештою, Татяна так зненавиділа мене за те, що я кохаю тебе, що я не могла довше жити з нею в одному домі та перепровадилась до цього готелю. –

Оля розв'язала клунок, принесений з лічниці і шепнула :

– Як добре, що я забрала большевицький однострій Яґенчука і знайшла в кишені його однострою військові документи помершого поручника. Ти одягнешся в цей однострій, матимеш документи Яґенчука, і комуністична поліція не пізнає тебе і не арештує ! –

Я шалів з радости, оглядав однострій і документи, та говорив до Олі :

– На моє щастя минулого місяця Яґенчук скинув зношений австрійський однострій, і вдягнув новий, вже російський, большевицький однострій, а на наказ Федюка поручник скинув зі шапки тризуб і причепив комуністичну зірку ! – Оля пригорталась до мене, як сестра до брата, і призналась мені якось наївно, несміливо :

– Ах, я така щаслива, що мені вдалось випровадити тебе з лічниці ! Чи ти віриш ? Сьогодні рано я молилась, щоби Бог поміг мені урятувати тебе і обіцяла, що як Бог pomoже мені урятувати тебе, то я повірю в Боже Провидіння, спокутую гріхи і навернусь до Бога Бог вислухав мої молитви, і вчинив чудо. Так, те що я врятувала тебе, що всі мої пляни вдалися, то правдиве чудо, і доказ, що нашою долею керує Боже Провидіння. –

Слухаючи слова Олі, я думав :

І в душі цієї танцюристки, як і в душі її сестри криється якась релігійність, нахил до містицизму, одідичений по батькові.

Я перервав розмову Олі, не маючи сил здержати радості, зворушення я крикнув :

– Олю, ти урятувала мое життя! Як же я тобі віддячуся? –

Я схопив Олю в обійми і цілував її цілунками, що родились не з кохання, але з почуття безмежної вдячності, із почуття, що моя душа з'єднана з душею Олі спільною долею і спільним терпінням. Вперше я цілував Олю не лише як любовницю, але і як жінку українку, яку я обіймаю тому, що вона вирвала мене з обіймів смерті.

Рано я втікав з Олею з Одеси. Ідучи вулицею до залізничної стації, я вступив до книгарні купити газету. Оксана Потапенко привіталась зі мною сердечно, всміхалася привітно, оправдувалася, ніяковіла, мов соромилась колишньої неввічливості супроти мене, і, стискаючи мою руку говорила :

– Вибачте, що колись у цій книгарні я не подала вам руки, і назвала вас зрадником України. Я переконала, що галичани а—то не зрадники, бо вони майже всі втікають із большевицької армії до українських повстанців . . .

– Я також, утікаю до української армії! – признався я.

– Боже вам помагай! – Сказала Оксана, прощаючись зі мною.

Я вийшов із книгарні, і пішов із Олею до залізничної стації. Ми заїхали щасливо поїздом до міста Балти, де квартирувала Начальна Команда Української Галицької Армії. В поїзді большевицька військова поліція легітимувала мене, але я показав їй большевицькі військові документи Ягенчука, і поліція, глянувши на ті документи й на комуністичну зірку на моїй шапці, залишила мене в спокою. Оля показала поліції підроблені документи санітарки, яку команда большевицької лічниці в Одесі посилає в службових справах до фронтових відділів української галицької червоної армії. Ті документи уможливили Олі переїзд до підфронтвої полоси.

V

В місті Балті Начальна Команда приділила мене до бригади, що спиняла похід польської армії та її союзника, – військо Української Народньої Республіки. За кілька днів командир бригади назначив мене командиром сотні галицької піхоти. Та сотня окопалася серед березових і дубових лісів, часом відбивала наступи польського батальйону, часом

висилала стежі за ліс, за яр між полями засіяними пшеницею, то висилала зв'язкових підстаршин за річку, де в окопах боролися батальйони большевицьких червоноармійців проти дивізії військ отамана Петлюри. На фронті панував спокій. Ані Українська Галицька Армія, ані поляки, ані "петлюрівці" не наступали, не стріляли того дня, тільки, приготівляючи офензиву, діставали зі запілля резерви, довозили в запасні окопи амуніцію, зброю і харчі. Галицька бригада, хоч і дістала від большевицького штабу наказ наступати, висилати стежі проти "петлюрівців", все ж не наступала, не висилала стеж, бо кожний галичанин догадувався, що напруження відносин, ворожнеча між Українською Галицькою Армією і большевиками дійшли до такої крайности, що незабаром союзники галичани і большевики стануть проти себе зі зброєю в руці – як вороги. Відчуваючи близькість армії Української Народньої Республіки, душа кожного галицького вояка міцніла, сповнялась надіями, що нарешті Українська Галицька Армія вийде з чотирикутника смерті на шлях перемоги, волі, і співпраці з Наддніпрянською Українською Армією, тому шкода кожної каплі крові, кожної кулі на оборону комуністичної держави.

Переночувавши в шатрі під березою, я вислав на стежу рій вояків під команду десятника Свища і дістав звідомлення, що і душі деяких вояків армії отамана Петлюри, то також заблукані, хиткі українські душі, бо ті вояки, змобілізовані силою, не любили поляків, союзників української Народньої Республіки, тому часом або втікали з касарень до дому, орали, сіяли пшеницю і ждали на мир, або діставши від поляків зброю, втікали вночі до большевиків за Дніпро. Тому, коли навіть часом з окопів армії Петлюри гримнув стріл, і наді мною пролетіла українська куля, чи шрапнеля, я не давав сотні наказу атакувати "петлюрівців", і думав тільки про те, як і коли і де перейти зі своєю сотнею через лінію окопів під прапори військ Української Народньої Республіки.

Коли большевицький штаб дав мені накази йти зі сотнею на стежу і заатакувати "петлюрівців", то я, сповняючи наказ, удавав, що йду на стежу, підготовляю атаку, а в дійсності я старався віддалитись від місця, де кватирували большевицькі офіцери, зникнути їм з очей. Зайшовши до села, я вступав до селянської хати, жартував із молодицями, що гостили мене варениками зі салом, а, наївшись, випивши зі селянами кілька чарок самогонки, я спав на сіні в стодолі або під копицею. Виснавшись, я вертався до команди бригади, і здавав большевицькому майорові фальшиві звідомлення, що моя сотня відігнала "петлюрівську – банду" аж за річку і вбили десять "петлюрівців".

Одної ночі падав дощ, і тому вояки армії Петлюри вийшли з окопів,

і, щоб не змокнути, ховалися в хатах у тому самому селі, де кватирували галичани, союзники большевиків. На моє велике здивування, між нами "петлюрівцями" я стрінув і поручника Олексу Іванова, що був моїм приятелем у часах, коли галичани разом із наддніпрянцями служили в корпусі Січових Стрільців, під командою Євгена Коновальця. Стрінувши того поручника, я ще раз усвідомив собі, в яку страшну добу живемо, і яка роздerta, пошматована і роздвоєна душа українця. Я розмовляв із тим старшиною, і мені пригадалося, як він, утікаючи з урядом Української Народньої Республіки перед большевиками до Польщі, в місті Любарі подарував мені одну шаблюку, а собі залишив другу і сказав:

— Ти галичанин, став союзником росіян, і цією шаблюкою бий поляків, а я наддніпрянець, союзник Польщі, другою шаблюкою буду бити росіян, ну, і може якось визволимо Україну з-під польського і московського панування.—

Поручник Олекса Іванів, меткий, жвавий, елегантно одягнений старшина, стрінувшись зі мною, дуже вradувався, і заявив мені:

— Наш батько Петлюра і його армія розуміють трудне положення Української Галицької армії, знають, що тільки брак зброї, амуніції, а не зла воля завели галицькі бригади під московський прапор, та що ви галичани хочете вернутись до української наддніпрянської армії. Поворот галицьких військ до армії Української Народньої Республіки — то трудна, небезпечна справа, яка вимагає часу, хитрости, обережності й розваги, бо ви галичани займаєте відтинок фронту між двома большевицькими полками калмиків і сибіряків, а кілька тисяч галицьких вояків осталися в запіллю, в резерві аж коло Бердичева і Житомира. Тому, коли ваша бригада хотіла би перейти на сторону війська Української Народньої Республіки, то большевики полонили б і постріляли б не лише вас фронтових вояків галичан, але і всіх старшин і вояків тих галицьких відділів, що кватирують у містах і селах на схід від фронту. Покищо будьмо тихими, скритими і тайними союзниками, ви не стріляйте до нас наддніпрянців, а ми не будемо стріляти до вас галичан. Як скінчаться тайні переговори між старшинами штабу армії Української Народньої Республіки в Кам'янці Подільській і командою галицьких бригад, тоді галицькі війська перейдуть у ряди військ нашого батька Петлюри, та разом з нами проганятимуть большевиків із України.—

Поручник Іванів повернувся зі своїми наддніпрянськими вояками до ліса в окопи, і від того дня між "петлюрівцями" і галицькими військовими відділами запанувало цілковите перемир'я. На деяких відтинках фронту "петлюрівці" так заприятинилися із галичанами, що коли галиць-

кі вояки не мали хліба, то "петлюрівці" приносили вночі потайки для галичан хліб, горілку, а коли "петлюрівцям" бракувало тютюну, то галичани перекрадалися через ліс, і приносили для наддніпрянців, козаків армії Української Народньої Республіки махорку, цигаретки, одержані з большевицьких магазинів як приділ. У тім часі трапився такий випадок: "Петлюрівці" козаки відступали перед сибірським полком червоноармійців, і під час відвороту залишили в окопах раненого підстаршину воляняка. Санітарка Оля, що була тоді близько поля бою, забрала того пораненого підстаршину на обозний віз, завезла його до польової лічниці, перев'язала йому рану, й нагодувала його. Петлюрівський підстаршина, трохи підлікувавшись, без перешкод зі сторони галичан вернувся до свого полку, оповідав приятелям козакам свою пригоду, і відтоді "петлюрівці" ще сердечніше братались із галичанами, й більше довіряли їм. Спокійний, майже ідилічний стан перемиря на фронті давав мені багато часу вільного, вільність рухів, і почуття безпеки. Коли ж нашу бригаду вислано в резерву за фронт, я міг залишити свою сотню під командуванням булавного Железа і мав спроможність їхати в службових справах до команди бригади, чи купити щось у містечку, при тій нагоді відвідати Олю. Так само Оля, знаючи, що на фронті нема боїв, приїжджала часом обозним, селянським возом аж до села, в котрому була санітарна станиця. З тієї станиці Оля забирала хорих, ранених вояків до містечка до польового шпиталю, й лікувала їх. Ранені й хорі вояки полюбили Олю за її доброту, роботящість, і називали її "усміхнений янгол". Увечорі Оля часом залишала квартиру, в якій працювала як сестра жалібниця, і, попросивши вояків, приходила до моєї кімнати в дворі дідича, що під час революції втік до Варшави, і з польською армією готувався до походу на Київ. Коли Оля відвідувала мене, ми радились, що діяти далі. З лісу, з окопів долітав до нас вояцький спів. То козаки "петлюрівці" співали "Ой, Морозе, Морозеньку" або пісню про Нечая.

На стрічу тим козацьким пісням летіла пісня вояків галицької армії і що, спочиваючи в селі у хатах, шатрах, співали:

*" Ой, та зажурились Стрільці Січовії,
Як Збруч річку переходили . . . "*

Пісні "Петлюрівців", союзників Польщі, та пісні галичан, союзників Росії, зливались, з'єднувались у якийсь один спів, що перелітав над окопами, шанцями, могилами, хрестами, зближав, споріднював братів двох українських армій, хоч ворожі сили поставили ті дві армії проти себе, казали поборювати й ненавидіти одна другу. Співи козаків Української Народньої Республіки наче вабили мене й Олю, кликали, щоби ми

покинули московську армію, та перейшли до армії Петлюри. Оля заслухана в співи козаків наддніпрянців, пригорталась до мене, і шептала:

– Я вже не маю сил жити в цій страшній, непевній, напруженій ситуації, і служити большевикам - москалям комуністам, та скривати ненависть до них. Коби ми вже раз перейшли до тих військ Української Народньої Республіки, які співають он там у лісі! Якщо ми ще довго останемо в рядах большевицької армії, то Хомов довідається, що ти тут, і комуністи арештують тебе, бо деякі збольшевичені галичани з інших сотень уже довідалися від Миколи Петрука, що ти не називаєшся Ягєнчук, і хто ти такий. –

Наближався важкий, рішальний день. Серед війська галицької армії панували настрої занепокоєння, вижидання, сподівання чогось нового. Моя сотня нагадувала муравлище, в якому хтось заворушив і роздранив муравлів. Всі вояки галичани, наслухавшись у день вістей про звірський большевицький терор у містах і селах України, приходили увечір до мене, і говорили:

– Пане чотар! Нам паленіє лице зі встиду, наші серця тріскають із болю тому, що ми служимо червоній Москві, а москалі нищать, гноблять український нарід, розстрілюють і вивозять у Сибір тисячі українців. Ми мусимо звернути свою зброю проти большевиків, і допомогти братам наддніпрянцям визволитись з московської неволі! –

– Нагло большевицька команда приділила до нашої бригади комісаря, політрука, якого завданням було зробити "чистку", і знищити "петлюрівський" елемент серед галицького війська. Кілька днів я не знав, як називається той комісар, і я тільки довідувався з поголосок, що той політрук всувається між галичан, як хитрий шпiон, виарештовує скритих ворогів комунізму, висилає їх до військової "чрезвычайки" в Житомирі, і в тому ділі комісареві помагають збольшевичені галичани, між ними Микола Петрук. Я довідався також, що ті збольшевичені галичани, з доручення новоприбулого комісаря поширюють серед галицького війська комуністичні летючки, в яких большевицьке пропагандове б'юро подає до відома, що Петлюра підписав у Варшаві з Пілсудським договір, продав полякам Україну за вино і за горілку, хоче при помочі польської шляхти вернути на Україну дідичів, та відібрати в селян поміщицьку землю. Одного дня приїхала до мене Оля, і, привітавшись зі мною, спитала:

– Чи ти знаєш, що той новоприбулий комісар називається Данило Федюк?

Я збентежився, і відповів:

– Погано! Якщо політичний руководитель Федюк приїде на наш від-

тинок фронту, то він пізнає мене і тебе. Ми мусимо якнайскоріше втікати через фронт до армії Петлюри! —

Був чарівний, теплий, погідний весняний вечір. Я не хотів ночувати в якійсь тісній, убогій селянській хаті, я бажав налюбуватись красою весняної ночі й природи, самотою, спокоєм, крім того я не прагнув, щоби селяни бачили, що Оля відвідує мене в квартирі, тому я розложив у саді псаломщика шатро, і заночував у нім. У тім саді, залитім пахощами яблуневого і вишневого цвіту, серед кущів і дерев, над якими гуділи цілі рої хрущів, і на яких співали солов'ї, я ждав на свою кохану. Оля якийсь час працювала в польовій санітарній станиці, лікувала хорих і поранених вояків, а потім утомлена роботою, подорожнім трудом, занепокоєна своєю будучиною, загостила до мого шатра. В сяйві місячного світла, у тінях вишневих садів, моя кохана дівчина, хоч і одягнена в скромний, запилений і помнятий одяг санітарки, того вечора здавалась мені ще гарнішою й милішою, як завжди. Урадувана, що по кількох днях розлуки вона знову бачить мене, Оля скинула свою білу хустку з великим знаком червоного хреста і полотняний плащ, завісила їх на дереві коло намету, припала до моїх грудей, і зашебетала тихо, як ластівка:

— Пригорни мене ніжно, поцілуй! Сьогодні я так прагну твоєї любови, твоїх ласкавих слів, як ніколи, бо може завтра під час переходу галицьких військ через фронт большевики доженуть нас, полонять, розстріляють, або розлучать . . .

Коли я цілував уста Олі, я бачив, як на її лице, коси разом із моїми поцілунками спадали пелюстки вишневого цвіту. Ми сиділи в шатрі то коло шатра, і розмовляли.

Десь за річкою, що мерехтіла в місячному світлі, було видно, як виблискують багнети галицьких вояків, що ровами підходили в запасні окопи, коло старого замку, про котрий селяни оповідали, що в нім ночував Богдан Хмельницький і Богун по битві під Берестечком. Минувши той замок, галицькі вояки зникали в сірій мряці, що стелилась над полями. Десь за селом починалась перестрілка. Над лісами часом нагло мигнула ракета, що розсипалась як метеор, і блідо — рожева та синювата смуга ясніла хвилину над річкою, відбивалась у її хвилях величезним луком, і погасала.

— То поляки й "петлюрівці" освітлюють большевицькі окопи та шанці галицької бригади. Фронт оживає, кожної хвилини може початись офензива українських і польських військ, думав я, відчуваючи радість, що Оля коло мене, і побоюючись, що та відважна санітарка, яка прийшла у підфронтovu полосу, на випадок наступу польської армії може попасти в

полон або згинути.

Вузькою доріжкою, через тихе сонне село, між садами, між рядами хат, клунь, оборогів та через міст на річці посувався відділ українського галицького війська. На чолі батареї гармат їхав на баскім, норовистім коні молодий, але дуже поважний старшина. Він курич люльку, поглядав кудись на захід у сторону ліса, на окраїнах котрого були окопи польської піхоти і полку військ Української Народньої Республіки.

Коли той старшина під'їхав ближче, я виразно помітив, що він одягнений ще в австрійський офіцерський однострій, на ковнірі має золотисті, зубчасті відзнаки отамана галицької армії, але на шапці мазепинці була п'ятикутна комуністична зірка. Я пізнав того старшину, і сказав до моєї приятельки:

– То отаман Михайло Станислав. Він їде на фронт, і своєю батареєю гармат буде обстрілювати окопи війська Української Народньої Республіки. Один брат його помер від тифусу, а молодший брат його Данило, став большевиком і буде обстрілювати окопи галичан. Вчора один селянин комуніст перейшов через фронт до нас, і опавідав, що напроти галицької бригади за рікою стоїть в окопах галицька піхота під командуванням сотника Данила Станислава. Ах, Боже, що діється на тій нещасній Україні. Брат їде проти брата! –

По якомусь часі зі заходу, на лівому крилі фронту загуділи гармати. Я наслухував, радів, і говорив до Олі:

– Сьогодні гук гармат голосніший, як учора. Видно, на лівому крилі фронту армія Петлюри по наступі на окопи галичан, калмиків і сибіряків посунулася вперед. Я дуже вдоволений, що військо Української Народньої Республіки наближається до нас. Петлюра теж не святий, він робить помилки, але все ж, хоч його армія їде на Київ із поляками, то та армія бореться за волю України, а ми галичани в союзі з большевиками боремось чорт знає за що – за комунізм, за світову революцію, за нову московську імперію. Олю, я не можу йти до бою проти армії Петлюри. Може Петлюра і не геній, але він усе ж вождь нашого народу, і я вірю в Петлюру, як у Бога, тому прагну служити йому, Україні, а не жидкові Лейбі Троцькому, грузинові Сталінові і москалеві Ленінові. Я мушу вернутись до армії Української Народньої Республіки, так, як блудний син вернувся до батька! –

Коло густого дубового лісу за замком знову загуділи гармати. – Артилерія армії Петлюри обстрілює окопи галицьких бригад! – озвався я.

Оля, заслухана в гук гармат, дивилась у сторону фронту, й посумніла. В її очах тремтіли сльози, я спитав:

– Олю, чого ти сумна? Я хотів би, щоби ти була весела, щаслива; у вишневім саді так гарно, чудово! Хіба не чарівна ця зоряна, місячна ніч, хіба ти не вдоволена, що ти коло мене?–

– Тут – як у раю, як у казці! Хіба ж може бути щось краще, як ця весняна ніч, цей сад, і наше кохання в тінях вишневих дерев? Я щаслива, що ти кохаєш мене, що ти коло мене, але все ж навіть твої цілунки і пестливі слова не в силі убити мого смутку, і я мушу думати про те, що діється в нашім краю. Подумай! Вчора знов галичани санітарі привезли з окопів трьох ранених полонених, не поляків, не росіян, а козаків армії Петлюри, що боролись проти галичан і проти сибіряків большевиків на правому крилі фронту. Один із тих козаків прекрасний молодий хлопець із Київщини помер від ран. Коли він уже був майже конаючий, я перев'язала йому рану, і чула, як він страшно проклинав галичан, за те, що вони ранили його, кликав, що галичани вигинуть усі, не вернуться ніколи додому. Ах, той хлопець з Київщини проклинав галичан якось так страшно, що я, хоч і не забобонна, тоді вірила, що прокльони вмираючого "петлюрівця" можуть мати якусь силу, і що ті прокльони справді впадуть на голови всіх галичан, і на твою голову. Може в нещастю я стаю забобонна, але в тому царстві смерті, братовбивства і зла я шукаю якоїсь правди, віри, любови, моя душа блукає, губиться, не знаходить виходу з безодні, в яку ми попали. Коли хлопець - українець з Київщини, ранений галичанами большевиками вмирав, я дивилась в його лице, на яким смерть вже клала свою холодну долоню, то я пригадувала собі, що такий вираз очей мав Ягенчук, галичанин, що вмирав як большевицький старшина, що проти волі боровся і терпів і згинув за нову червону Росію. Коли той петлюрівець із Київщини помер, то в тій самій залі польової лічниці лежали галичани, союзники большевицької армії, котрих у бою ранили "петлюрівці" наддніпрянці. Ті галичани страшно ненавиділи Петлюру, проклинали його, називали зрадником України за те, що він побратався з поляками. Ах, як терпіло моє українське серце, коли я чула ті прокльони, і бачила об'яви страшної ненависти між галичанами і наддніпрянцями!

Я потішав Олю:

– Заспокійся! То все, що ми переживаємо - це хвилева – воєнна ситуація, яка може й завтра скінчитися. Ти повинна радіти, що ми незабаром служитимем в українській армії, та разом із наддніпрянцями будуватимем Українську державу.

Оля відповіла недовіливо:

– Старшини говорять, що в команді бригади і в командах куренів не всі командири рішені вчинити переворот і перевести галицьке військо до армії Петлюри. Сотник Федюк і його однодумці рішені бути вірними своїм союзникам большевикам та боронити комуністичний прапор до останньої краплі крові. Один старшина говорить мені, що, якби галичани пробували перейти під прапор військ Української Народньої Республіки, то однодумці Федюка, галичани-комуністи вистріляють галичан, "петлюрівців", як псів.

– Ах, не дивись на ту справу так трагічно. Під час війни треба мати терпеливість, відвагу, і найбільше скомпліковані ситуації трактувати з гумором. От бачиш, що навіть у цій ситуації, коли команда бригади обдумує і плянує переворот проти союзників-большевиків, коли на фронті йдуть криваві бої, то наші старшини й вояки в резерві не сумують, не попадають у страх, але сміються, п'ють, їдять, під гомін гармат у кватирах і в шатрах грають у карти, співають, кохають дівчат!–

Світало. Оля відходила до санітарної станиці.

Прощаючи мою кохану, я сказав їй:

– Ну, прощай, Олю! Я йду на нараду старшин. Та нарада буде найважливіша в історії нашого куреня. На цій нараді командир куреня оголосить нам накази команди бригади у справі переходу галицьких відділів до армії Петлюри, і ми, старшини маємо обговорити, порадитись, як виконати переворот. Якщо переворот буде уплянований, і як що справді ми рішимось зірвати союз із большевиками, то я пішлю по тебе свого джуру з листом і ти приїдь до мене, бо в містечку крім галичан квартирує багато російських большевицьких офіцерів і солдатів, і на випадок перевороту вони можуть навіть убити тебе, як сестру жалібниці галицької армії. У цьому селі, під охороною моєї сотні, ти будеш безпечніша, і зможеш перейти через фронт служити Українській Армії.–

Оля поцілувала мене, і селянським возом поїхала до місточка. Я йшов до присілка, де була команда куреня, і переходив через луки і левади над рікою.

Сходило сонце, і промінням цілувало поле бою, скривавлені окопи, в яких перед кількома днями був бій, цілувало хрести на могилах вояків. Я спинився коло могили, в якій був похоронений один галичанин родом із – над Сяну і большевицький солдат з – над Волги, і на стовпі, поставленім на могилі замість хреста, я читав напись. Коло самої річки я побачив дві могили, в одній з них був похоронений булавний армії Української Народньої Республіки, а в другій могилі – офіцер польської армії, союзник "петлюрівців" і доріжкою ішла чота большевицьких солдатів,

і коли я дійшов до присілку, в якому недавно містився штаб польської і "петрюрівської" дивізії, зв'язковий підстаршина Свищ повідомив мене:

— Не показуйтеся у присілку, вертайтеся до села, бо до нашого куреня приїхав комісар Федюк. Його агенти зрадили нас, і повідомили його, що полковник Тарас Омельчук уже втік до армії Петлюри, і що ви та інші старшини підготовляєте переворот, перехід галицьких бригад до армії Української Народньої Республіки. Де-хто говорить, що нас ізрадив Микола Петрук. Комісар Федюк із цілою сотнею чекістів приїхав досліджувати ті справи, хоче всіма силами задержати наш курінь на службі в большевиків. Большевицька команда цього відтинку фронту вислала з Бердичева цілий полк червоної кінноти Будьонного, щоби розброїти галицькі бригади при допомозі тих галицьких відділів, які хочуть далі вірно служити червоній Москві. Зв'язковий старшина говорив мені, що, як ми сьогодні не перейдемо через фронт до армії Української Народньої Республіки, то завтра комісар Федюк, його однопумці, галицькі комуністи й московські чекісти розстріляють усіх галицьких старшин "петлюрівців" у нашому курені, і переберуть наш курінь під своє командування. Ваша наречена мусить перейти з нами до армії Петлюри, тому скажіть Олі, щоби вона була готова до переходу через ліси за лінію окопів, і щоби вона не верталася до місточка.—

— Ах, Оля вже відїхала до містечка! Я мушу завернути їй, та забрати зі собою! - крикнув я, дай джурі Пилипові наказ, щоби він сідлав коня, дігнав сестру жалібницю і сказав їй вертатись до села.

Джура Пилип пігнав на коні гальопом тією дорогою, по котрій Оля відїхала підводою до місточка. Я пішов до станиці команди куреня. Курінний отаман заявив зібраним старшинам, що головна команда Української Галицької Армії рішилась зірвати союз із московською армією, та перепровадити галицькі бригади через фронт під прапор Української Народньої Республіки. По нараді в справі виконання наказу Начальної Команди Української Галицької Армії, курінний отаман дав старшинам наказ арештувати Федюка, та інших збольшевичених старшин і вояків, котрі могли перешкодити нам у виконанню наших плянів.

Курінний отаман, командири сотень і я вийшли з кватири команди куреня, і пішли дорогою на другий кінець села. Коло церквими побачили три сотні галицьких вояків, готових до маршу й бою. На наказ старшин ті сотні окружили хату волосного писаря, в котрій кватирував Федюк. Старшини й підстаршини і я підійшли підвікно, і побачили через шибу, що комісар Федюк сидів при столі із кількома російськими большевиками

чекістами, і весело розмовляючи, пив із ними горілку, по тім гримав п'ястуком об стіл, і говорив ломаною російською мовою:

– Тих петлюрівських гадюк, що влізли до червоної галицької армії, треба роздавити, бо зухвалі вони і кусливі!–

Галицькі старшини відчинили двері, і з підстаршинами увійшли до хати, звернули револьвери й кріси до Федюка і до москвичів чекістів, та крикнули:

– Руки вгору, бо інакше постріляємо вас!–

Данило Федюк випустив із рук величезну чарку, глянув на галицьких старшин і на мене гордо, люто і заревів:

– Що то за напад ? Я зараз подам рапорт до командира бригади ! – І, звертаючись до чекістів, Федюк наказав:

– Товариші, арештуйте цих петлюрівських напасників!–

Я взяв зі стола револьвер Федюка, і крикнув:

– Запізно ! Доволі ти арештував українських націоналістів, але нас уже не арештуєш ! Твоє панування скінчилось, бо галицька армія вертається до законної влади, до армії Української Народньої Республіки ! –

Федюк хотів ще випередити мене, вхопити зі стола револьвер, але побачив, що через вікна і двері до нього звернені кріси, що вояки моєї сотні вдираються до хати, і кричать:

– Убийте Федюка, як пса ! Помстіться за тих галичан, котрих він видав у руки большевиків, і післав на Сибір ! –

Федюк пробував бути спокійним, дивився на нас владним, наказуючим поглядом, опановував себе, але схвилювався, нерви відмовляли йому послуху, і, загикуючись, він крикнув якимось так, наче просив нас, чи оправдувався :

– Чого ви напали на мене ? І за що ненавидите мене ? Я, як " політ - рук ", робив те, що уважав за корисне для трудяшого українського народу і для галицької армії!– Нагло десятник Свищ не видержав, і стрілив з кріса. Федюк поцілений кулею, впав на долівку. З його чола йшла кров, заливала уста, якими він шептав :

– За що вбиваєте мене ? Я не винен . . . Я бажав Україні добра ! –

З – за дверей і з – за вікон упали знову стріли. Комісари, чекісти падали убиті або ранені коло Федюка, що конав. Один із чекістів, уже ранений, стріляв з револьвера, і ранив стрільця Василя Залужного та вбив Саяка. Двох чекістів ми роззброїли, вивели з хати.

Ідучи подвір'ям, я бачив, як булавний Желез стріляв до комуніста Миколи Петрука, але жвавий, меткий Петрук скочив через пліт за оборіг

і втікав левадою в ліси на схід.

За хвилину на коні причвалав мій джура Пилип, засалютував і здав звіт:

– Пане чотар! Голошу слухняно, що я не міг дігнати сестри жалібниці Олі, бо з містечка маршує большевицький полк, до котрого долучились два курені збольшевичених галичан. Той большевицький полк маршує бойовим порядком проти нас, і відтяв дорогу, якою Оля поїхала до містечка. Большевики знають про те, що галичани збунтувались проти комуністичної влади, і москалі вбивають кожного галичанина, якого зловлять. Большевицька кіннота йде з двох сторін, щоби окружити нас. Ваша Оля опинилась поза бойовою лінією, або попала в полон, або згинула. –

Мені потемніло в очах. Я освідомив собі, що Оля втрачена для мене, що я розлучився з нею може навіки. Я дивився на схід, туди, куди поїхала Оля, де творився новий фронт, творилась нова бойова лінія між тими галичанами, що залишились вірні большевикам і тими галичанами, що рішилися зірвати союз із большевиками. Над лісом розривалися шрапнелі, десь кучерявився дим.

Курінний отаман зрозумів, що ми не можемо тратити ні хвилини, і ми вирушили в похід.

Наші сотні минули село, перейшли за міст, і підійшли ровами під ліс, де на нас чекав поручник Олекса Іванів і емісар армії Української Народньої Республіки, що вже кілька днів мав тайний зв'язок із командиром нашої бригади. Поручник Іванів попровадив наш курінь лісовою доріжкою, між окопами, коло шанців зритих гранатами, і коли ми дійшли до краю лісу, я побачив передню сторожу "петлюрівців". Піхотинці з тієї сторожі, молоді здоровенні хлопці з Київщини, стояли в рові з крісами, зверненими на схід, уставленими на насипі. Недалеко від тих піхотинців стояли запорожці, наддніпрянці в довгих козацьких строях, із довжезними шликами на чорних шапках, із кривими шаблями при боках. Ті козаки уставляли на насипі скоростріли і звертали їх на схід.

Ми оглянулись, і побачили, що із узгір'я коло лісу через пасовиська мчала большевицька кіннота, щоби дігнати нас. Кіннотчики армії Будьонного вже наближались до балки, і я виразно бачив їх гостроверхі шапки, шаблі, що виблискували на сонці, і чув іржання гальопуючих коней. Козаки армії Петлюри почали стріляти зі скорострілів, моя сотня лягала в окопи, і, стріляючи з крісів, спиняла большевицьку кінноту. Військові відділи галичан і наддніпрянців із армії Петлюри знову стояли рам'я об рам'я в бородьбі проти москвинів, так, як минулого року наддніпрянці й

й галичани боролись, здобуваючи спільними силами Львів і Київ. Большевицька кіннота, злякавшись стрілів, звернула в сторону лісу, над яким з'явилися польські літаки. Большевицька артилерія обстрілювала ті літаки, на небі з'явилися білі і сиваві хмаринки диму з вибухів шрапнелів. Літаки з білими вірлами, вимальованими на крилах, летіли далі на схід, у сторону Києва. Поручник Іванів попровадив нас за окопи резерви. Ми минали узлісся, і коло села на лузі я побачив найкращу сцену, яку я бачив під час визвольної війни:

— Коло козацької могили з часів Хмельниччини, на однім горбі стояв коло батареї гармат, Сотник Йосип Станислав, а на другім горбі стояли - наддніпрянець, / полковник Тарас Омельчук зі своєю батареєю і його адютант Іван Медвідь, галичанин. Ті три старшини, задивлені на схід у сторону Києва і давали гарматчикам накази обстрілювати ліс, де крилась большевицька кіннота. Галицька і наддніпрянська артилерія, на накази старшин Станислава і Омельчука стріляла і гук гармат дзвенів над полями, як могутній гімн боротьби Соборної України за волю.

Обличчя Омельчука і Станислава та Івана Медведя, освітлені весняним сонцем, очі тих старшин, задивлені кудись на схід, на узгір'я, де втікали московські кіннотчики, ті обличчя і очі здавались мені образом усіх борців українського народу, що підняли зброю проти ворогів. Ми дійшли в село. Під ясним погідним небом, серед зелених піль, коло обозів і наметів резерви армії Української Народньої Республіки, ми, вчорашні вороги, галичани і " петлюрівці ", сиділи при смачнім обіді, обіймаючи один другого, як брата. По обіді, запиваючи по чарці горілки, ми разом співали ті пісні, які недавно я чув іздалека, коли за фронтом співали наддніпрянці:

Ідем на Київ так, як буря,

Веде нас батько наш Петлюра. . . .

Всі вояки моєї сотні були веселі, щасливі. Булавний Свищ цілував якогось " петлюрівця " з Харківщини. Під вечір загостив до нас Тарас Омельчук, і випитував, як нам удалось перейти через фронт, при тому той наддніпрянець старшина радів, як дівчак, що галичани з'єдналися з військом Української Народньої Республіки. Серед вояків панувала радість. Тільки я сумував, і весь час думав:

— Де Оля ? Чи большевики зловили її та вбили, чи може живе, й перейшла з яким іншим відділом галицької армії через фронт до армії Української Народньої Республіки ? —

В полудне моя сотня дістала від курінного отамана наказ відмаршу-

вати за село, і закватуриуватись у старім замку, збудованім у часах, коли польська шляхта панувала над Україною. Але в замку вже кватирували польські вулани, із того самого полку, що минулого року виганяв Українські війська зі Львова. Ті вулани, хоч були тепер союзниками української армії, з погордою дивились на козаків армії Петлюри і на нас галичан. Польські офіцери явно говорили, що коли польська армія здобуде Київ, то Україна буде прилучена до Польщі, і отаман Петлюра буде київським воеводою, та буде виконувати накази польського маршала Пілсудського, а генерал Павленко буде командиром поліції в Бердичеві.

Минуло кілька тижнів. Армія Української Народної Республіки і польська армія пішли походом на схід, і по кривавих боях здобули Київ. Я зі своєю сотнею ішов у рядах армії отамана Петлюри. У тім поході десятник Свищ згинув у бою за волю України, а Василь Залужний був ранений. По днях перемоги українська і польська армії відступали з Києва. За ними гнались большевицька кіннота Будьонного, і останки галицької армії, що залишились вірними союзниками Москви. Між тими останками галицьких військ ішов у поході і Микола Петрук. Польське військо втікало в напрямі Варшави і з недобитками українського війська я відступав аж за Карпати. У тому вівороті я всюди шукав Олі, випитував про неї старшин, вояків, військових санітарок, лікарів, збігців, але ніхто з них ніде не стрічав моєї улюбленої сестри жалібниці і не знав, чи Оля живе ще, чи згинула у воєнних бурях.

Війна скінчилася, замовкла зброя, похилились прапори Української армії. Гніт ворогів переможців примусив мене покинути рідний край і жити в Чехо - Словацькій країні. Аж по кількох роках я знайшов тимчасовий захист у Підкарпатській Україні, яка була прилучена до Чехо - Словаччини.

Очарований красою гір і рік, я часто ходив на прогульки, щоби любоватись гірською природою, а часом я блукав лісами, навіть ночував у лісах, слухав шуму сосон, смерек, потоків, ручаїв. Часом я заходив до хат, щоби порозмовляти з гуцулами, пізнати життя і долю жителів Підкарпаття.

Помітивши якусь боротьбу між українцями і мадяронами-руснаками, між католиками і православними гуцулами, зацікавившись тією боротьбою, часом я заходив до читальні імени Духновича і " Просвіти ", які очолювали різні групи жителів Підкарпаття. Одної неділі я зайшов до дому православного священника, та до православної церкви, що належала до монастиря, збудованого ще в часах, коли Підкарпатська Україна була під владою Австрійсько - Угорського цісаря.

Монастирська церква стояла на узгір'ю, перед яким виблискували хвилі ріки Тиси, що зі шумом плила на доли, обливала берег, на яким вносився високо дубовий хрест, вирізьблений майстерно гуцульським різьбярем самоуком, знаним і славним на всім Підкарпаттю.

По богослужбі, вийшовши з церкви, я сів коло монастиря в тіні сосон на лавочці, приглядався до гуцулок і гуцулів, що помолившись, йшли додому, то спинялися на стежках, на доріжці, щоби порозмовляти, посперечатись про те, що говорив у проповіді священник православний проти католиків.

Любуючись гарними лицами гуцулок, їх барвистими строями, красою вродливих, високорослих гуцулів - легінів, я згодом глянув на стежку, на котру з дерев спадали пожовклі листки.

Нараз я побачив, що по тій стежці іде з церкви якась висока жінка в чернечім одязі. Вона відлучилась від інших богомольців, ступала в тіні смерек по пожовклим листю, поглядала то на гуцулок і гуцулів, то на ріку Тису, і не звертала на мене уваги. Я приглядався до неї і подумав:

– То якась монахиня. Мені здається, що її обличчя, постать мені знайомі ? Хто вона ? –

За хвилину, звернувши на мене увагу, монахиня сповільнила хід, і, наче щось вабило до мене її зір, вона спинилась, потім сіла в тіні сосни на деревляну лавочку, і вдивлялась у мене зацікавлено, допитливо, мов би також хотіла вгадати, хто я, чи вона знає мене, чи ні ! –

За хвилину та жінка, наче, забувши, що вона монахиня, всміхнулась до мене бентежно - радісним, привітливим усміхом, який нагадував мені її усміхи з тих часів, коли в моїй особі вітала свого любовника, і по тім усміху я пізнав, хто вона.

Вставши поривчасто з лавки я крикнув:

– Юлю ! Чи то справді ти ? –

Монахиня подала мені руку, і, зворушена, шепнула:

– Так, це я ! Сідай коло мене ! Своїм очам не вірю, що це ти ! Ти дуже змінився ! –

Я присів коло Олі і спитав:

– Розкажи, чому і коли ти стала монахиною !

Оля оповідала:

– Коли поляки розброїли й полонили останки армії Української Народньої Республіки, то польська влада інтернувала і мене в місті Тарнові. Я працювала в лічниці для полонених, що від воєнних трудів і злиднів масово вмирали на чахотку. Ми ждали, надіялись, що українське

військо знову піде походом на Київ, і ми з ним повернемося на Україну. Я не знала, де ти, чи живеш.

Якісь інваліди Січовики підстаршини Щербак і Іван Медвідь поширили в таборі поголоски, що ти згинув у бою під Замостем.

Втративши надію віднайти тебе, я помирилась з долею, і по деякім часі я заприятлилась з поручником Олексом Івановим. Він полюбив мене, хотів ожентись зі мною, але, гнаний тугою за вітчизною, він рішився піти з отаманом Юрком Тютюником у похід проти большевиків та намовив мене, щоби і я, як сестра жалібниця, пішла з українським військом у большевицьке запілля, і я згодилась на те, Українські відділи дійшли на Волинь до містечка Базар. Я, як сестра жалібниця, осталася в однім селі Малі Міньки близько Базару лікувати хорих і поранених вояків. Большевицьке військо здобуло містечко Базар, полонило відділи армії Української Народньої Республіки. Я, почувши під Базаром стрілянину, виїхала на селянських обозних возах на захід до Польщі. Сотник Роман Сушко, який чудом урятувався, на коні втік також до Польщі.

Стрінувши мене в місті Тарнові в таборі, Роман Сушко повідомив мене, що коло містечка Базару большевицькі банди Котовського розстріляли триста п'ядесят дев'ять українських старшин і вояків, між ними і поручника Олексу Іванова, та, що той поручник, ідучи на розстріл, коли вже гриміли московські рушниці і скоростріли, надсвіжо викопаною своєю могилою, разом з другом Щербаком і з іншими козаками своєї сотні, співав " Ще не вмерла Україна ".

Втративши свого нареченого і надію на скорий поворот до рідного краю, я перейшла пішки гори Карпати і знайшла захист на гостинній Чехо – Словацькій землі.

Скитаючись у чужих краях, я стрічала в них українців – вигнанців, але в життю тих земляків часом я знаходила тільки безплідну і безцільну боротьбу партій, ненависть, самолюбство, погоню за грошем. Пізніше декотрі з тих українців вигнанців, щоби могли вернутись до рідного краю, пішли служити московській комуністичній владі. Я помічала, що всюди, у всіх державах йде боротьба між безбожницьким комунізмом і між християнством, що і український нарід опинився на якімсь роздоріжжю і мусить вирішити питання, чи служити диявольському большевизмові, чи йти в будучину дорогою християнської віри.

Знесилена, втомлена життям, переживши війни, революції, я пізнала дурноту людських душ, злобність, зрадливість людських сердець, марноту людського щастя, облудність і змінливість людських правд, вірування

партійних програм. Рівночасно я пізнала, що в кожній державі, в кожній партії з часом усі люди, навіть ті, що стали багаті і славні і могутні, однаково старіються, хорують і вмирають. Я перестала гнатись за тіннями, марнотами і шукала якихсь вічних, незмінних цінностей. Хто розчарувався до всього земного, той бажає знайти щось вічне, знайти Бога, прагне знайти захист, куди можна би втекти від зневіри, безвіря, знайти якусь дорогу до якоїсь правди і справжньої дійсності. Я відчула, що вірою в безсмертя людської душі християнізм надав людському життю вартість, ціль, зміст і надію.

Серед життьових бур, каламутних вирів я відчувала, що тільки християнська церква, то сильна, певна і непорушна скеля, на якій Ісус Христос побудував твердиню людського духа, якої і врата адові не переможуть, не знищать.

Довгий час я жила в місті Празі. Тоді я мешкала недалеко палати президента Масарика, в підземеллю, в убогій кімнатці. Господиня тої кімнатки, то була старенька, майже столітня вдова по робітнику, Віра Новотна. Та старушка була дуже побожна, щодня ходила до недалекого костьола молитись. Віра в Бога, в Ісуса Христа родила в душі тої старушки таку силу духа, що та Віра Новотна була щаслива, все спокійна здана на волю Божу. Я бачила, що віра в Бога - то джерело щастя і вдоволення, джерело сили, повноти і зміслу, доцільности життя. З тою старенькою чешкою я часом заходила до костьола на Градчинах, що належав до монастиря, і там я часом бачила монахині якісь такі достойні, милі, спокійні, привітні до людей, що вид тих монахинь уперше зробив у моїй душі бажання дожити свого віку в монастирі. І я стала монахиною.

— Олю, признайся мені щиро, чи ти почуваш себе в монастирі щасливою? — Спитав я.

— Я щаслива щастям спокою, резигнації. Колись я шукала щастя в коханню, у п'яних напоях, в успіхах танцюристки, в оплесках публіки, в бальових залах, у воєнних пригодах, і я все була нещаслива, невдоволена, спрагнена чогось іншого, і у всьому новому я знаходила отрую розчарування. По тих розчаруваннях і невдачах я зрозуміла, що життя людини не в тім, щоби все здобути, але в тім, щоби з волею Бога і долі примиритись і любити світ, не бажаючи над ним панувати. Я відчула, що мудрість - то панування над собою, а не над іншими людьми і не погоня за оплесками других людей. —

Показуючи рукою високий хрест, що стояв перед брамою монастиря,

Оля говорила:

— Поглянь на цей хрест ! Тепер я бачу в тім хресті, в християнській релігії щось найвище, найсвятіше, що має людство. Я пізнала на життєвім шляху, що лише християнство може вивести людство збагна озвіріння, з безодні зла на ясні шляхи правди і добра, та, що тільки Христова наука може спасти людство від загибелі, упадку, до яких ведуть Україну і все людство комуністи, які, втративши віру в Бога, втратили все і нищать усе, що підносить людські душі над звірячість, все, що є дзерелом чеснот, взнєслости, достоїнности, всього, що надає життю вагтність, ціль, змисл і красу. Покинувши євангеліє, комуністи замість любови до ближнього дарували людям лише ненависть бідних до багатих, лише боротьбу всіх проти всіх, лише зло. —

— А де твоя сестра Татіяна ? спитався я.

Оля відповіла:

— Коли я ще жила в Польщі, моя сестра писала мені в листі, що вона живе далі в Одесі і питала мене, чи ти живеш і чи я стрічаюсь з тобою. Воднім з листів Татьяна писала мені, що, втративши надію на твою любов, вона зненавиділа твоїх однодумців українців самостійників і щораз більше наближається до комуністів. По якимсь часі один українець, козак з відділів повстанців генерала Михайла Омельяновича - Павленка добився з України до Польщі і оповів мені, що Татьяна вийшла заміж за комісара Олександра Хомова, вступила в члени комуністичної партії, стала керівничкою " Союзу безбожників " і виголошує на мітингах протирелігійні промови, доказуючи, що релігія то опіум для народу, витвір темноти, і що тільки комуністи несуть людям правду, науку, освіту, і виводять людей зі світу обману і забобонів. Діставши такі відомості, я зірвала з моєю сестрою всякі зв'язки і перестала писати до неї листи, Татьяна все була незрівноважена, ексцентрична. Колись я думала, що в душі моєї сестри і в моїй душі борються дві душі, душа мого батька, богоіскателя, містика, росіянина, і душа матери, веселої життєрадісної українки. —

— Може і те, що ти стала монахинєю, то вияв якоїсь спадковости по твоїм батьку, російським містику, богоіскателю ? —

— Може, не знаю ! Знаю тільки, що Ісус Христос кликав мене:

— " Прийдіть до мене всі страждаючі, обремененні, а я потішу і заспокою вас ". —

І я пішла за голосом Ісуса. Живемо в часах, коли люди тільки те роблять, що вбивають одні других на війні, або замикають в тюрмах,

таборах, або примушують їх утікати на вигнання, в чужину. Я не створена на те, щоб убивати або замикати людей в тюрмах, таборах, тому я знайшла свій світ у монастирі. Були часи, коли я вірила, що до монастирів утікають люди втомлені життям, хорі душою або тілом, люди заслабі для життя в суспільстві. Згодом я почала відчувати, що монахами і монахинями стають ті люди, що найглибше пізнали світ, життя і зрозуміли, що монастирі - то гнізда тих птахів, що літають найвище, найвільніше, що кожний монастир - то святиня найглибшого душевного життя, світовідчуження і, що правда та мудрість - тільки в Євангелії, яке є об'явленням Божої волі. –

Оля встала з лавки і відходила в сторону монастирської брами. Я відпровадив її під мури монастиря. Оля спинилася, стиснула мою руку й озвалася:

– Ось там на правому крилі цього старого будинку моя келія ! –

Поцілувавши руку монахині, на прощання я спитав:

– Олю, чи ми стрінемося колись знову ? –

Оля твердо, рішуче відповіла:

– Ніколи ! Прощай навіки ! Я все молитимусь за твою грішну, неспокоїну, жадібну життя, приковану до землі душу. Бог ласкавий, може Він заведе і тебе на путь Христову. Прощай ! –

Оля закалатала в калатало в дверях монастиря, важка брама відчинилася. Моя колишня приятелька Оля вступила за поріг монастиря, і за нею залізла, поржавіла брама зачинилася із глугим, понурим гуркотом.

Сонце, що хилилось до заходу, виринуло з - поза темних, грізних, хмар, що віщували бурю, але які прояснювала і осяяла барвиста веселка. Те сонце і веселка своїм промінням освітили золотистий хрест на вежі монастирської церкви та високий деревляний хрест перед мурами монастиря так, що здавалось, що все село над рікою Тисою і узгір'я над нею сяяли в проміннях веселки, сонця і хреста.

Кінець

